

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 6 (411)

Väsimatu töömees: Jüri Uluots kaasaegsete mälestustes <i>Hannes Vallikivi</i>	963
Kui palju eestlasi elab maailmas? II <i>Ene-Margit Tiit</i>	983
Liivimaalisi luulepalu 1513–1726 <i>Tõlkinud ja transpoetiseerinud Wimberg</i>	1026
Kahemõõtmeline semantika <i>David J. Chalmers</i>	1037
<i>Tõlkinud Henrik Sova</i>	
<i>Ulixes</i> . 11. ptk: Sireenid <i>James Joyce</i>	1087
<i>Tõlkinud Kullo Vende</i>	
Abstracts	1147

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika (fotopolümeer, sügavtrükk ja kollaaž)

lk 982, 1025, 1036, 1086, 1146, 1152:

HELEN TAGO (1980) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia graafika erialal (BA, 2004); Graafika.ee stuudio asutajaliige, vabakutseline kunstnik.

VÄSIMATU TÖÖMEES

Jüri Uluots

kaasaegsete mälestustes

Hannes Vallikivi

Eestlased olevat oma arvuga võrreldes üks enim mälestusi kirjutanud rahvas maailmas. Juba rohkem kui kümmekond aastat tagasi väideti, et iseseisva trükisena olevat memuaare ilmunud umbes 500 eesti autorilt (Karjahärm 2010: 98). Anne Valmase andmetel on ainuüksi eesti pagulastelt ja väliseestlastelt aastatel 1944–2007 ilmunud üle 600 memuaari (2008: 9), sh mälestusartiklid ja päevikud. Memuaarikirjandus annab ajaloo värvi ja seda kasutatakse ajaloo uurimises laialdaselt. Muidugi tuleb arvestada, et mälestuste tõeväärtus võib olla väike. Mälu tuhmub, faktid segunevad, meenutaja õiendab vastastega arveid või sätib ennast ajaloo tarbeks paremasse valgusesse.

Pärast Teist maailmasõda ilmunud Eesti poliitilises memuaarikirjanduses on enim mainitud Konstantin Pätsi ja Jaan Tõnissoni. Neile järgneb Jüri Uluots. Ajalooliste isikute mainimisi on kahte liiki. Põhiliselt on need neutraalsed, ametit või rolli sedastavad: näiteks Uluots kui Eesti Vabadussõjalaste Liidu arutatud riigivandekandidaat 1934. aastal, NSV Liiduga peetud läbirääkimiste delegatsiooni liige 1939 või mobilisatsiooni toetaja 1944. Just

Artikli aluseks on Tartu Ülikooli õigusteaduskonna ja Õpetatud Eesti Seltsi korraldatud seminaril “Jüri Uluotsa päev” 30. mail 2022. aastal Tartu Ülikooli senati saalis peetud ettekanne.

nende ja muude kaalukate rollide tõttu väärrib mälu pilt Uluotsast põhjalikumalt käsitlemist.

Teine liik mälestusi on meenutused ajaloolise isiku iseloomust, harjumustest ja käitumisest, temast räägitud naljad ja lood, tema tegevusele antud hinnangud. Jüri Uluotsa kohta on seda liiki tekste avaldanud üle 30 autori. Neist kuus on päeviku vormis (Laaman 2003; Kures 2006a; Kirotar 2007; Tuglas 2008; Soonpää 2009; Semper 2013), üks kirjavahetusena (Semper, Barbarus 2020a, 2020b), ülejäänud mälestusraamatute ja -artiklite kujul. Viie autori meenutused on kirjutatud ja ilmunud Eesti NSVs (Vihalem 1946; Semper 1978; Rebane 1987; Traat 1989; Roolah 1990). Üheksa on esimest korda ilmunud pärast Eesti iseseisvuse taastamist (Laaman 2003; Mäe 2005; Kures 2006a; Kirotar 2007; Tuglas 2008; Nivanka 2010; Salumaa 2010; Kasak 2011; Semper 2013), ülejäänud on kirjutatud eesti pagulaste poolt ja esmailmunud välismaal. Peale kirjalike mälestuste leidub Eesti Rahvusringhäälingu arhiivis telesaade 1989. aastast, milles Uluotsa meenutavad tema noorem vend Oskar Uluots, vennapoeg Ülo Uluots ja temaga põhiliselt üliõpilastena kokku puutunud Jaan Kross, Hillar Randalu, Ilmar Rebane, Edgar Talvik ja August Traat.¹

Jüri Uluotsalt endalt pärineb lühike intervjuu vormis meenutus “Hetki mälestuste-riigis”, mis ilmus *Päevalehes* tema 50. sünnipäeva puhul (vt Uluots 2008). Tema mälestusele on pühendatud üks artiklikogu (Klesment jt 1945). Jüri Uluotsa poeg Erik (1930–2006) kavatses koostada mitmeköitelise mälestusteose isast “Jüri Uluots 1890–1945: Tema elu ja tema aeg” ning kogus selle tarbeks aastakümneid materjali. Paraku jäi see ilmumata.²

¹Eesti Televisiooni saade “Akadeemikud: 57 | Jüri Uluots“, esimest korda eetris 8.05.1989, arhiiv.err.ee/video/vaata/akadeemikud-juri-uluots.

²Erik Uluotsa kavade kohta vt “Arh. Erik Uluots...” (1990). Tartu Ülikooli raamatukogus (f 164, s 47) on talle üksnes tühine osa Erik Uluotsa kogutud fotomaterjali ja mõne raamatulehekülje maketid. *Aut.* — Pärast seda, kui Erik Uluots oli 2005. aasta lõpul paigutatud hooldekodusse, tühendasid Stockholmi kommunaalametnikud tema korteri ja

Allpool on üks võimalik visand Jüri Uluotsa isikust, nagu see joonistub välja memuaaride põhjal. Kuigi tekstis ja joone all on üksikuid selgitusi meenutaja ja Uluotsa seoste või taustasündmuste kohta, ei ole autori eesmärk allikakriitika. Järgnevat lugedes tasub silmas pidada iga meenutuse kirjapaneku ja avaldamise aega ja kohta, kirjutaja suhet Uluotsa ja kirjeldatud sündmustega, kirjutaja enda maailmavaadet jpm. Etteruttavalt võib siiski tõdeda, et meenutajate taustast sõltumata leidub vähe täiesti vastukäivaid hinnanguid. Küll tuleb ette, et sama iseloomujoont või hoiakut tõlgendatakse erinevalt: mis ühele alalhoidlikkus, see teisele tagurlus; ühe jaoks ettevaatlikkus on teise jaoks argus, jne.

Kõigepealt mõnest Jüri Uluotsa füüsilisest ja vaimsest oskusest ja omadusest. Jaan Kross on ta olemuse kokku võtnud sõnades “närvilise vana indiaanlase olekuga natuke kösterlik mees”.³ Uluots oli pingelistel hetkedel ahelsuitsetaja (Roolah 1990: 355; Luts 2004: 129; Nivanka 2010: 102; Tambek 2010: 240; Raamot 2013: 419).

Klassivend Pärnust ja ülikoolikaaslane Peterburi päevilt Johannes Semper meenutab, et Uluots polnud suurem asi tantsija (1978: 138). Ta kirjutab 1929. aastal Johannes Vares-Barbarusele, et moodsatel tantsudel — tangol ja fokstrotil — on kõik sammud jälle muutunud. Semper käib abikaasaga tantsukursustel, kus ka mitu juristi: “Isegi Uluots foksib” (Semper, Barbarus 2020a: 566). Uluots olevat oma tulevase abikaasa Anettega tutvunudki korporatsiooni tantsukursustel. Ta olnud “peigmees-mehena ka üsna liikuv” (Kõressaar 1981: 146). Vares-Barbarus raporteeris Uluotsade abiellumise kuul, 1926. aasta juunis Pärnust Semperile:

A propos! suvitajate hulgas on ka meie kooliveli Ulu, professor & maaliidu vaimline isa; ühes on tal ka madame ja prillid, viimased

peaaegu kõik seal olnud asjad hävitati, sh kogu sõjajärgse aja jooksul sinna Jüri Uluotsa abikaasast jäänud ja poja koondatud allikaines. Mõned asjad jäid seejuures siiski ilmselt Uluotsa riikliku hooldaja kätte ja jõudsid 2014. aastal Tartu Ülikooli muuseumi (viimasest vt Mets 2014).
Toim.

³Vt “Akadeemikud: 57 | Jüri Uluots”.

iseäranis silmapaistvad, kõigiti professorlikud. M-eur ise on kõigiti elumehelisemaks läinud — ei puudu too kavaleerelt nõutav paindumus, salongi vedru kumardusis ja muis aktsioones (Semper, Barbarus 2020a: 365).

Korporatsioonis ei pääsenud laulmiseta. Artur Adson (2010: 461–462) meenutab käiku Otto Tiefi külalisena Peterburis äsja asutatud Rotalia konventi. Uluots olnud sel koosviibimisel *magister cantandi* ja laulnud uhkelt. See ei ütle muidugi midagi ta viisipidamise kohta. Jüri Uluotsa teeneks on mitme üliõpilaslaulu, sh “Krambambuli” ja “Burši hiilguse” sõnade eestistamine. Üliõpilaspõlves tulevane õigusteadlane küllap lustida oskas. Semper (1978: 200–201, 2013: 17–19, 187–188) kirjeldab mõnd Uluotsa afääri — ja kohati üsna dramaatilist — noorte naisterahvastega. Üks ta silmarõõm olla väitnud, et ootab tudengilt last, ja nõudnud abiellumist. Kas sellest või ületöötamisest tabas Uluotsa vaimne kollaps. Ta oli kogu suve “istunud Prantsuse eraomanduse uurimise kallal”, kuid põletas uurimistöö käsikirja.⁴

Vallatused jäid siiski üliõpilasaega. Pigem oli Jüri Uluots tõsise loomuga. Heikki Leesment meenutab, et vanem kaasvilistlane oli elurõõmus ja konvendis kuulnud hea nalja peale naeris südamest. Kaasa arvatud siis, kui nali oli sihitud tema enda vastu. Samas tõdeb Leesment, et labaseid nalju ja ülemäärast alkoholitartvitamist Uluots ei sallinud (1945: 61). Huumorimeel Uluotsal ei puudunud, kuid ta nali võis olla inglaslikult kuiv. Elmar Salumaa jutustab 1940. aastal Tartus ringelnud anekdoodi: Jüri Uluots kohtus pärast Nõukogude okupatsiooni algust Eesti Panga Tartu osakonna direktori August Jõuduga. See küsinud: “Noh, Jüri, kumma otsaga sa siis nüüd ulud?” Kõnetatu andnud kohase vastuse: “Eks ikka sellega, milles rohkem jõudu!” (2010: 517). Pole

⁴Olga Gavrilova ja Mihhail Hodjakovi kogutud andmetel (2018: 38–39) kirjutas ta auhinnatööd hoopis vallasvara vindikatsioonist (valdusse tagasinõudmisest) Poola kuningriigi seaduste järgi ning kavatses sellest arendada lõputöö. 1913. aasta suvel tabas teda loomekriis, sest ei suutnud tööd määratud tähtajaks lõpetada. Kurnatuna põletas ta 28. augustil suurema osa käsikirjast.

muidugi kindel, kas see teravavõitu nali päriselt Uluotsa suust kõlas ja kas selle võib tema iseloomustusse lisada.

Uluotsa meenutatakse kui väga töökas inimene (Leesment 1945: 61; Ränk 1945: 54; Köpp 2010: 484; Tambek 2010: 240). Oskar Rütli arvates oli töörohke Uluotsa suurim rõõm (2010: 457), Jaan Lattiku arvates oli töö Uluotsa ainus rõõm (2015: 376). Lattik kirjeldab Uluotsa nõnda:

Ka ei olnud temal vähimalgi määral annet kõrtsi- ja kohvikukultuuri jaoks, kus enamasti tülitsemiseks võib leida pinda. Kahekolme riigimehe kohta tohiks vahest küll ütelda, et nende arusaamine ei ulatanud kunagi üle kõrtsiläve — need olid Teemant, Tõnisson ja Uluots. Teemant isegi ei teadnud, kus asus Harju kohvik. Oli aga vaja tööd lõhkuda, istuda üle kesköö laua taga ja uurida, et mis see ja see tark mees seal mõtleb ja arvab, siis puhus professori [s.t Uluotsa] suu pakse suitsurõngaid lakke ja ta väsinud silmad lugesid veel ühe peatüki lõpuni, enne kui uni nad kinni vajutas ja roidunud käsi kustutas tule (1945: 65).

Uluots töötas kohati unest ja söögist küsimata ja juba Rahvuskogu päevil kardeti, et ta tervis ei pea vastu (Tupits 1937: 411).

Jüri Uluotsal olevat olnud haruldaselt hea mälu (Leesment 1945: 61). Ju see ühes töökusega on põhjuseks, miks teda peeti keerulistes õigusküsimustes autoriteediks (Tomingas 2013: 161; Lattik 2015: 376). Seda kinnitavad Uluotsa kõned Asutavas Kogus, 1937. aasta põhiseaduse väljatöötamise koordineerimistöö, samuti üliõpilaste meenus, et ta võis pidada neljatunnise topeltloengu üksnes ühe paberilehe põhjal (Rebane 1987: 15). Teda peetigi väga heaks õppejõuks (Mamers 1957: 233; Kadak 1974: 54), loengupidajaks (Ränk 1945: 53–54; Traat 1989: 354) ja kõnemeheks (Rütli 2010: 353; Lattik 2015: 376).⁵ Üliõpilasena olevat ta otsinud eeskujuna Cicero retoorikast (Semper 1978: 138) ja küllap kasutas neid oskusi hilisemas elus. Semper kirjeldab Uluotsa kui kõva vaidlejat, kes vahel haaras mõnest sõnast kinni, oli visa sofistlike võtetega oma väidet kaitsma ka siis, “kui see kasvõi üheainsa formaalse niidikeseaga veel tõe küljes rippus” (1978:

⁵Vt ka August Traadi ja Ilmar Rebase meenusi Uluotsast õppejõuna, “Akadeemikud: 57 | Jüri Uluots”.

138). Mõni Uluotsa vastu vähem sõbralik tegelane nimetas ta vaidlushimu formalismiks (Semper, Barbarus 2020b: 1020, 1106) või otsesõnu keerutamiseks ja targutamiseks (Kordes 1976: 193). Uluotsast muidu sümpaatiaga kirjutanud Elmar Tambekki möö-nab, et detailidele keskendudes kaotas Uluots orienteerumisvõime ja takerdus kõrvalteedele (2010: 241). Eestiaegne kolleeg Tartu Ülikooli õigusteaduskonnast Paul Vihalem kulutas pärast sõda palju trükivärvi “üsna väheste teaduslike võimetega” Uluotsa “saksasõbralike” teooriate kritiseerimisele (1946, 1960, 1971: 145).⁶

Kaasaegsed on maininud Uluotsa püüdlikkust ja visadust (Semper 1978: 138), põhjalikkust (Grünthal 2003: 313; Soospää 2009: 227; Köpp 2010: 484; Tambek 2010: 240), nõudlikkust enese ja üliõpilaste vastu (Leesment 1945: 61),⁷ kangekaelsust (Laaman 2004b: 672), isegi pedantsust (Kirotar 2008: 500; Semper, Barbarus 2020b: 1020). Vilistlaskogu esimehe liiga kõva käsi olevat olnud põhjus, miks Rotalia konvendi seinale maaliti karikatuur, millel Uluots osutab Mussolini portreele ja ütleb: “Mis Sina teed Itaalias, teen mina siin Rotalias!” (Kõresaar 1981: 170, 350.) Johannes Klesment võrrelnud kunagi aastaid hiljem paguluses Eesti viimaseid peaministreid ja tõdenud, et Kaarel Eenpalu oli iseloomult parem inimene kui Uluots (Kures 2006b: 196). Meenutusest ei selgu, milliseid iseloomujooni Klesment silmas pidas. Samas, Leesmendi sõnul oli Uluots abivalmis, suuremeelne ja heatahtlik (1945: 59). Mussolini-nalja peale olla Uluots üksnes muhelenud ja öelnud: “Näe, mida need poisid kõik on tähele pannud!” Loo jutustaja arvates võis professor mõelda ka pildil jalga tõstvat lambakoera Muri, kes käis Uluotsaga tihti konvendis kaasas, ja tudengitele meeldis koera õrritada (Kõresaar 1981: 350).

⁶Paul Vihalema vaenu meenutab ka Edgar Talvik ning Uluotsa teadlase ja õppejõuna kritiseerib Hillar Randalu, “Akadeemikud: 57 | Jüri Uluots”. Randalu oli Hans Kruusi kasupoeg, ja muudestki meenutustest paistab, et Uluotsade-Kruuside suhted olid jahedad (Suits 2014: 359).

⁷Oskar Uluots iseloomustab venda väga tööka, nõudliku ja korrektse-na, “Akadeemikud: 57 | Jüri Uluots”.

Mitmed on toonitanud Uluotsa tagasihoidlikkust, vaoshoitust ja viisakust (Rütli 2010: 353; Lattik 2015: 419). Oskar Rütli meenutab altvedamisi, mida Uluots pealtnäha vapralt talus, kuid küllap sisimas raskelt läbi elas: väidetavat Riigikohtu prokuröri kohalt väljasöömist 1924. aastal,⁸ ebaõnnestunud valitsuse moodustamist⁹ ning 1934. aastal Tartu Ülikooli prorektori valimistel nappi kaotust Hans Kruusile (2010: 449–452; ka Meret 1984: 127).¹⁰ Uluotsal olevat olnud õrn hing (Tambek 2010: 240) ja küllap polnud talle võõras solvumine.¹¹ Hoolimata tagasihoidlikkusest ei olnud vähemalt poliitikas talle võõras ka mõõdukas bravuur.¹² Kõigile ta naljad ei meeldinud. Helmi Mäelo nimetab

⁸Uluots koondati Riigikohtu abiprokuröri kohalt valitsemiskulude kokkuhoiu seaduse alusel. Vt *Riigi Teataja* 29.07.1924, nr 97. Pitkalaste ajaleht *Eesti* oli mõni nädal varem nimeliselt Uluotsa kritiseerinud mitmel ametikohal teenimise eest (K. M. 1924). Alles aastapäevad hiljem koht taastati ja sellele nimetati Adalbert Luiga, mitte Karl Luud, nagu väidab Rütli. Luud oli Riigikohtus tööl veel enne Uluotsa koondamist. Siiski olid nii Luud kui ka Luiga Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlased.

⁹Uluots oli ametlik riigivanema kandidaat 1932. aasta oktoobris ja 1933. aasta mais. Rütli peab silmas 1933. aasta katsed (2010: 445). Mõlemal korral oli Uluots teadlaslikult põhjalik ja tegi suuri jõupingutusi erakondade kompromissi saavutamiseks, paraku tagajärjetult. Vt 200 üliõpilast... 1932; Erakorraline... 1932; Uluots... 1933; J. Uluots... 1933.

¹⁰Prorektori valimistel avaldus üliõpilaskorporatsioonide ja -seltside vastasseis. Uluotsa peeti favoriidiks, kuid ta kaotas nelja häälega Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlasele Kruusile. Seepeale jättis Eesti Korporatsioonide Liit ootamatult ära õhtuse õnnitlusrongkäigu. Vt Ülikooli... 1934.

¹¹Solvumise mulje jätab kas või järsk taandumine Asutava Kogu põhiseaduskomisjoni redaktsioonitoimkonnast 1919. aasta lõpul. Uluots kirjutas lahkumisavalduse pärast seda, kui vähemusrahvuste õiguste küsimuses eelistati Nikolai Maimi ettepanekuid tema omadele. Vt Asutava Kogu põhiseaduskomisjoni protokoll nr 51, 20.12.1919. — RA.ERA.15.2.343, l. 112p; Uluotsa avaldus põhiseaduskomisjoni esimehele, 20.12.1919. — RA.ERA.15.2.1020, l. 53.

¹²Asutava Kogu ühe noorima liikme Uluotsa vaimukusi võib leida näiteks ajutise põhiseaduse või maaseaduse üle peetud vaidluste protokollidest. Ta kahtles põllutöoministeeriumi võimekuses maareformi

hooplemiseks Riigikogu 1932. aasta valimiskoosolekul Uluotsa öeldud lauset: “Meie võtame oma napsid ja maksame oma maksud!” (1961: 124).¹³

Jüri Uluots olevat olnud iseseisvate vaadetega (Kirotar 2007: 2078; Rütli 2010: 353) ja selgete põhimõtetega (Leesment 1945: 58). On mainitud tema tulihingelist eestlust ja isamaalisust (Tambek 2010: 241; Kasak 2011: 342; Tomingas 2013: 161),¹⁴ tema kavatsusi on nimetatud ausateks (Soonpää 2009: 216) ja teda ennast läbinisti ausaks (Rütli 2010: 451, 459; Tambek 2010: 240–241).¹⁵ Uluotsa aususes ei kahelnud isegi tema suhtes kriitilised Elmar Kirotar (2007: 2078–2079) ja Ilmar Raamot (2013: 306, 449). Jaan Kross on nimetanud ausust Uluotsa kõige markantsemaks jooneks ja oletanud, et ka poliitikuna ei olnud Uluots suuteline rääkima asju, mida ise ei uskunud.¹⁶

Uluotsa maailmavaade oli noorpõlvest peale alalhoidlik. Johannes Semper nendib, et Uluots armastas minevikku rohkem kui tulevikku (1978: 138). Uluotsa enda sõnul tundis ta juba koolipõlves huvi iseäranis ajaloo vastu (Gavrilova, Hodjakov 2018: 37). Semper kirjeldab, kuidas 1917. a veebruarirevolutsiooni päevil olnud Uluots kohkunud Petrogradis pealt nähtud politseijaoskon-

kavandatud kujul läbi viia ja väitis, et haldussuutmatuse tõttu ei õnnestub üldsuse usaldust riigi vastu. Kellegi vasakpoolse saadiku vahelehiude peale, et usaldust riigi vastu õnnestatakse iga pühapäev, vastas Uluots: “Mina igal pühapäeval katsun seda parandada, mida Teie nädala jooksul õnnestate”, protokoll nr 69, 7.10.1929, vg 1983.

¹³Kui meenutus ei pärineks vihamehelt, võiks Uluotsa tagasihoidlikkusele heita varju ta väidetav ütlus, et ta “pole olnud Saksa üliõpilane ega Eesti sõdur, vaid kohe suur mees, kellele kõik alluda tahavad”. — Eldor Fählmanni kiri Uluotsale, 3.08.1938. — RA.ERA.4408.1.193, l. 8p. Samas kirjas väljendas eradotsent Fählmann pahameelt temale plagiaadisüüdistuse esitanud Eduard Poomi professoriks valimise ja selle üle, et Uluots ei olnud kolme kuu jooksul andnud tagasisidet Fählmanni käsikirjale. Fählmanni plagiaadi ja Poomiga peetud kohtuvaidluse kohta vt Dr. E. Fählmann... 1935.

¹⁴Sama ka August Traat, “Akadeemikud: 57 | Jüri Uluots”.

¹⁵Ausaks pidasid Uluotsa ka *Päevalehe* tegijad Leopold Kenn ja Georg Eduard Luiga. Vt L. K. 1932; Lg. 1932.

¹⁶Vt “Akadeemikud: 57 | Jüri Uluots”.

na rüüstamisest. Teda kohutas arhiivi (mälu) ja õiguskorra hävitamine ning ta olevat üritanud tulutulult rahvahulka mõistusele kutsuda (1978: 201). Ta oli juba õpilasena religiooni suhtes salliv või koguni usuliselt tundlik ja töötas põhjalikult Leo Tolstoi religiooniteemaliste kirjutiste kallal (Kõpp 2010: 483). Tsiiviilseadustiku väljatöötamise komisjonis olevat Uluots olnud meeste-naiste üheõiguse vastu ning ajanud naiste ja vallaslaste õiguste küsimuses vanamoodsat joont (Laaman 2004b: 667).¹⁷ Alma Ostra-Oinas olla kord tehtud malbusega küsinud: “Ei tea, professor Uluots, mis vallaslapsed on teile kurja teinud, et olete nii väga nende õiguste vastu?” (Poska-Grünthal 1975: 67). Eespool mainitud Riigikogu valimiskampaania ajast meenutab Mäelo, et “oma koosolekutel olevat Uluots meid naisi kõvasti sarjanud. Tema arvates olgu naiste kohaks kodu, kirik ja köök” (1961: 124).

Need iseloomustused maalivad pildi Jüri Uluotsast kui kindlameelsest konservatiivist.¹⁸ Ometi ei tähendanud tema pedantsus ja visadus kompromissitust ja karmust. Kuigi Uluotsa on nimetatud otsekoheseks (Rütli 2010: 459; Tambek 2010: 241), ei avaldunud see järskuses ega üleolekus. Uluots kaitses oma seisukohti, aga oli valmis neid vastaspoole veenvate vastuargumentide peale muutma (Ränk 1945: 45; Rütli 2010: 353). See ei klapi päriselt Semperi meenutustega, aga võib ju olla, et üliõpilasaegne vaidlemishimu küpsemas eas mahenes. Teisal on kirjeldatud tema poliitilisi kompromissiootimisi (Tomingas 2013: 400) või nimetatud teda leplikuks (Leesment 1945: 60; Semper, Barbarus 2020b: 1020) ja lepitajaks (Klesment 1945: 16). Jaan Lattik meenutab Asutava Kogu ajast:

Kui üks riigimees võis lepitavalt mõjuda tormiste vahekordade selgitamisel rühmadevahelises võitluses, siis oli see prof. J. Uluots, kes sai hakkama säärase tööga. Petrooleumi tulle kallata

¹⁷1930. aasta õigusteadlaste päevadel arvas Uluots vastuseks riigikohtunik Timotheus Grünthali kriitikale, et tsiiviilseadustiku komisjon on olnud isegi liiga liberaalne ning vallaslastele isanime kandmise õiguse ja isa tagant pärimisõiguse andmine oleks ülekohtune perekonnas sündinud laste ja abikaasa vastu (Erne 2008: 501).

¹⁸Uluotsale endale ei meeldinud konservatiivi silt (Laaman 2004c: 904–905).

oskab iga mees. Tulekustutamine on aga juba mitu korda raskem töö, millega üks keevavereline parteiinimene hakkama ei saa (1945: 64).

Peamise lepitaja ja lahenduste otsija rollis oli Uluots ka Rahvuskogus Eestile uue põhiseaduse koostamisel (Rütli 2010: 374–375, 452).

Uluotsa kaasteelised on maininud tema erapooletust ja objektiivsust (Ränk 1945: 45; Rütli 2010: 452). Rotalia vilistlane Abel Käbin meenutab, et Tartusse korporatsiooni konvendi loomisel seisis Uluots vastu liikmeskonna piiramisele poliitilise maailmavaate alusel. Asutajaliige rõhutanud, et erinevate maailmavaadete (v.a Eesti riikluse eitajate) kohtumine konvendis on lausa soovitatav, sest see avardab silmaringi ja kokkuvõttes mõjub ühiskonnale hästi (Kõressaar 1981: 343–344). Tänapäeval nimetatakse seda ühiskonna sidustamiseks.

Kompromissitsimise medalil on kaks külge. Kuigi Uluots tegeles aastaid hariduse korraldamisega,¹⁹ meenutatakse teda kui nõrka poliitilist organisaatorit (Loorits 1955: 164; Tambek 2010: 240; Raamot 2013: 424). Ilmar Raamot kirjeldab asunike juhtkonna reaktsiooni, kui 1933. aasta novembris Artur Sirk mainis Uluotsa võimaliku vabadussõjalaste riigivanemakandidaadina. Johannes Zimmermann olevat parteikaaslaste rõõmuks värvi-kalt kirjeldanud Uluotsa kohmetust ja mannetust 1932. aasta sügisel valitsuse moodustamisel (2013: 307).²⁰ Pärast 1934. aasta märtsipööret püüdsid asunikud Uluotsast kujundada opositsioonijuhti, kuid pettusid temas ta loiduse tõttu (Raamot 2013: 424, 458).

¹⁹Ta oli olnud seitse aastat Tartu Ülikooli õigusteaduskonna dekaan (1924–1931) ja aastatel 1931–1934 ülikooli prorektor. Rotalused on meenutanud, kuidas Uluots aitas tarmukalt kaasa korporatsiooni laienemisele Tartus koopteerimise ja teiste organisatsioonidega liitumise teel (Kõressaar 1981: 147, 159, 213).

²⁰See oli seesama kord, kui just asunikud Uluotsa pingutused põhja lasid (Kirotar 2007: 2079; Pajur 2018: 382). Zimmermanni ja Uluotsa vahel oli Asutavas Kogus toimunud füüsiline arveteõiendamine, mille eest kohus mõistis Zimmermannile mitu kuud aresti. Hiljem küll mehed leppisid ja karistus tühistati. Vt Esimene... 1926.

Enamasti kõigi ja kõige suhtes kriitiline Oskar Loorits jutustab, kuidas ta 1934. aasta suvel vahendas Konstantin Pätsi ja Tartu korporantidest vabadussõjalaste vaherahu. Vabadussõjalased soovisid Uluotsale välisministri portfelli. Seda kuuldes olla Päts ärritunud, kui “armetu mehe” on vabadussõjalased omale esindajaks valinud. Pätsi sõnul olevat Uluots “otsekui takkus kana, kes ei julge otsustada mitte ühtki asja, vaid ainult targutab ja kõhkleb, nii et tema on jäänd üsna tahaplaanile oma “maaliitlastestki” kaaslaste keskel” (1955: 165–166).

Raamoti ja Looritsa kirjeldatud sündmused jäävad aega, mil Uluots kritiseeris poolavalikult märtsipööret ja nimetas valimiste edasilükkamist põhiseaduse rikkumiseks (Raamot 2013: 419, 423). William Tomingas väidab koguni, et tema kurikuulsa lendlehe tegelik autor oli Uluots (Tomingas 2013: 161).²¹ Millalgi hakkas Uluotsa kriitiline hoiak siiski murenema. Raamot kirjutab, et Kaarel Eenpalu üritas 1935. aasta kevadel Uluotsa justkui ära osta, pakkudes talle sekvesteeritava *Postimehe* peatoimetaja kohta (2013: 448). Sekeldused võimudega võisid Uluotsa heidutada. Eesti sõjaväeluure juht kolonel Richard Masing olevat rääkinud, et kui vabadussõjalaste riigipöördekatse järel leiti läbiotsimisel Uluotsa juurest kirjavahetus Soome lapualastega, pakkus Uluots võimudele juriidilisi teeneid (Laaman 2004a: 204).²²

Elo Tuglas on 1935. aasta aprillis päevikusse talletanud anekdoodi, mida kohvikuseltskonnas rääkis riigikohtunik Martin Tae-

²¹Üleskutset kodanikuallumatusele ja ülevaadet Tominga aktsioonist vt Tomingas 1991: 31–34, 239. Tominga mälestustele lisatud lendlehe versioon on tõenäoliselt taastatud mälu järgi ja erineb märkimisväärselt originaalst.

²²Poliitilise politsei juurdlustoimiku põhjal võeti Uluotsa kodu läbiotsimisel ära üks (Lapua-liikumise ja seejärel Isamaalise rahvaliidumise) ajakirja *Sinimusta* number, kümme eksemplari Nõukogude Liidust pärit (kommunistlikku) kuukirja *Klassivõitlus* ning tõenäoliselt Riigikogule ja riigivanem Jaan Tõnissonile adresseeritud valitsemisteenalistele märgukirjade projektid. Läbiotsimise protokoll, 8.12.1935. — RA.ERA.949.3.29, l. 289. Lapualastega peetud kirjavahetust toimikus ei mainita.

vere. Anekdoot jutustas professor Uluotsa sõidust Tallinnast koju Tartusse:

Tartu jaama jõudes korjab oma kompsud kokku ja väljub. Näeb: võõras jaam, pöördub ruttu tagasi vagunisse ja sõidab edasi. Väljub uuesti Elvas. Näeb jaama nime: ei, olen Tartust mööda sõitnud. Ootab rongi ja sõidab tagasi, väljub Jõgeval, vaatab ringi — noh, kuhu see Tartu ometi jäi? (2008: 273.)

Lõpuks kirjeldab keegi talle Tartu jaamahoonet ja professor taipab, et see on seesama koht, kust eksirännakud algasid. Jutustaja resümeeeris, et lugu edasi arendades võib see professor veel praegugi rongides edasi-tagasi sõites Tartut otsida. Anekdoot võiks vihjata Uluotsa kõikumisele opositsiooni ja Pätsi leeri vahel ning Tartu vaimu hülgamisele.

Alates 1936. aastast oli Uluots selgelt Konstantin Pätsi leeris: ta valiti Rahvuskogusse, oli Rahvuskogu esimese koja ja hiljem Riigivolikogu esimees, 1937. aasta märtsis võttis ta vastu *Postimehe* peatoimetaja koha, samast sügisest oli Isamaaliidu esimees. Eduard Laamani hinnang Uluotsa tegevusele Rahvuskogus on armutu:

Mulje I kojast menetluskomisjonis: Uluots ainuke poliitiline juht, kuid võimatu pudrupea (“hele valgus” 1933 okt), streber, suur rahmaja aga mitte tegija, õige nüri jurist, vaistu asemel idiosyncraasiid, kangekaelne ja otsustamatu, eluvõõras — Stammtischredner ja Commersprofessor (2004a: 672).²³

Uluotsa otsustusvõimetuse kirja võib minna seegi, et aastaid kuulus ta korraga nii Rotalia kui ka Sakala korporatsiooni ega kiirustanud teisest lahkuma.²⁴ Peale Pätsi on teda kõhklejaks nimetanud teisedki (Loorits 1955: 160; Soonpää 2009: 269; Semper, Barbarus 2020b: 1106). Peaministrina tegutsemise aja kohta on kirjutatud, et Uluots ei olnud teoinimene (Soonpää 2009:

²³*Streber* tähendab karjeristi, idiosünkraasia kõrgenenud tundlikust mõne ärrituse suhtes, *Stammtischredner* lauakõnemeest ja *Commersprofessor* joomapeoprofessorit (vt samas: 672–673, joonealused märkused).

²⁴Selle akadeemilisel maastikul pretsedenditu olukorra kohta vt lähemalt Veski (ilmumas).

273), vaid usin ametnikutüüp ja reaalsustajuta kabinetiinimene (Roolaht 1990: 92; Tambek 2010: 240; Semper, Barbarus 2020b: 1106). Propagandist Andrus Roolahe sõnul oli Uluotsa valitsus “hall ja ilmetu”, ta ise väsinud ja luitunud (1990: 326, 335). Raamot märgib Uluotsa Saksa okupatsiooni aegse tegevuse kohta, et Uluotsa poliitilised seisukohad näisid olevat välja kujunenemata, mis ei pannud Raamotit imestama (2013: 702). Sõja ajal heideti Uluotsale ette liigset paindlikkust ja passiivsust (Warma 2010: 185, 187).

Kuna visadust ja võitlusvalmidust Uluotsal oli, võis poliitilise saamatuse ja passiivsuse mulje tuleneda tema teistest iseloomujoontest ja muudest asjaoludest. Õige mitu kirjutajat on nimetanud Uluotsa äärmiselt ettevaatlikuks (Luts 2004: 293; Kures 2006a: 99; Kasak 2011: 68; Semper, Barbarus 2020b: 1020). Isegi sõbrad nendivad, et poliitika ei olnud tal veres ning tal puudus poliitika tegemiseks vajalik auahnus (Rütli 2010: 457; Tambek 2010: 241). Roolaht möönab, et peaministrist jäänud kehva mulje põhjuseks võis olla Uluotsa halvenev tervis (1990: 335). Raske haigus küllap pärssis ta tegevust ka sõja-aastatel.

Eelneva taustal on Konstantin Pätsi otsus nimetada Jüri Uluots peaministriks mõneti üllatav. Hjalmar Mäe pidas Pätsi tege kergemeelseks, sest Uluotsal puudus täielikult valitsemiskogemus (2005: 135). Oli Pätsil soov määrata juhiks lojaalne ja kontrollitav isik või tundis president vajadust asendada paljudelle vastumeelseks muutunud Kaarel Eenpalu ühiskonda sidustavama ja lepitavama valitsusjuhiga? William Tomingas pooldab esimest versiooni. Ta tõdeb, et Päts ei usaldanud Uluotsa ka peaministrina, sest tolle “iseloom ei olnud nõuetaval määral militantne” (2013: 426). Kuluaarides räägiti, et Päts jäigi Uluotsas kahtlema (Soonpää 2009: 269, 294). Teise versiooni kasuks räägivad Uluotsa valitsuse mõnevõrra liberaalsem koosseis, katsed endiste erakondade juhtidega ühist pinda otsida, kirikutüli lahen-

damine jms (Pukk 1945: 29; Mäe 2005: 133; Soonpää 2009: 189, 193–194; Raamot 2013: 535–536).²⁵

Uluots oli idealist, usaldav ja kergeusklik (Rütli 2010: 353; Tambek 2010: 240). 1939. aasta baasidelepingu sõlmimise järel uskusid nad mõlemad Ants Piibuga, et Stalin ja Molotov peavad sõna ja austavad lepingut (Soonpää 2009: 174; Tambek 2010: 232). Uluotsal tundus olevat vähe elukogemust ja ettenägelikkust (Raag 2010: 164; Rütli 2010: 353), kohati oli ta liiga naiivne.²⁶ Suursaadik Hans Rebane tõdes aastaid hiljem eksiilis, et Uluotsa “tuleb hinnata kui teadusemeest, kuid poliitikamees ta ei olnud ja pole õige teda selleks ka tagantjärele upitada” (Kures 2006a: 218).

Siinse visandi põhjal võiks Jüri Uluotsa pidada väga töökaks, põhjalikuks, heatahtlikuks, ettevaatlikuks, vastasseise vältivaks introverdiks, kes vajaduse korral sai suurepäraselt hakkama avaliku esinemisega, kuid ei nautinud inimestega manipuleerimist ega nende juhtimist. Poliitika tegemine ei olnud tema element, ometi oli ta kogu elu seltskondlikult ja poliitiliselt aktiivne. Paraku jääb igaveseks teadmata, milliseks oleksid kujunenud Eesti riik ja ühiskond, kui Uluots oleks saanud rahu tingimustes ja täie tervise juures valitsust juhtida ning 1937. aasta põhiseadust ellu viia.

Autor tänab Marju Luts-Sootakit, Liisi Veskit ja Hesi Siimets-Grossi märkuste ja vihjete eest.

Kirjandus

- A d s o n, Artur 2010 (1946, 1946, 1948). *Neli veskit. Väikelinna moosetikant. Ise idas — silmad läänes.* (Eesti mälu 11.) 2. tr. Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- A r h . E r i k U l u o t s 60-aastane. 1990. — *Eesti Päevaleht*, nr 79, 10. X, lk 4.

²⁵Vt samuti Graf (2000: 411–413), Pajur (2018: 710–711). Viljar Peep on väitnud, et Uluotsa valitsuse aeg oli sisepoliitilises mõttes stagneerunud (1995: 108).

²⁶Naiivseks nimetab Uluotsa ka Leopold Kenn *Päevalehe* juhtkirjas, vt L. K. 1932.

- D r . E . F ä h l m a n n kaotas protsessi ka ringkonnakohtus. 1935. — *Päevaleht*, nr 163, 15. VI, lk 7
- E r a k o r r a l i n e ragistamine: Miks nurjus prof Uluotsa missioon? 1932. — *Päevaleht*, nr 297, 30. X, lk 2
- E r n e, Jaanika (koost.) 2008. *Eesti õigusteadlaste päevad 1922–1940: Protokollid*. Tallinn: Juura
- E s i m e n e kõrvalops Eesti parlamendis. 1926. — *Postimees*, nr 180, 7. VII, lk 3
- G a v r i l o v a, Olga, Mihhail H o d j a k o v 2018. “Sooviksin jääda ülikooli juurde...”: Peterburi periood Jüri Uluotsa elus. Tlk Veronika Einberg. — *Tuna*, nr 2, lk 35–41
- G r a f, Mati 2000. *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934: Koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940)*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus
- G r ü n t h a l, Timotheus 2003 (1949). Mälestuskilde Asutavast Kogust. — *Akadeemia*, nr 2, lk 312–315
- J . U l u o t s loobus. 1933. — *Sõnumed*, nr 99, 4. V, lk 1
- K . M . 1924. Kuidas meil riigitööst arusaadakse. — *Eesti*, nr 27, 11. VII, lk 1
- K a d a k, Kaul-Andrus 1974. *Mitme taeva all: Mälestused*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP
- 2 0 0 ü l i õ p i l a s t prof. Uluotsale poolehoidu avaldamas. 1932. — *Postimees*, nr 254, 29. X, lk 1
- K a r j a h ä r m, Toomas 2010. *Oleviku minevikud: Ajaloolase käsiraamat*. 2., ümbertööt. tr. Tallinn: Argo
- K a s a k, Elias 2011. *Mälestusi*. (Eesti mälu 43.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- K i r o t a r, Elmar 2007. Mis saab edasi?: Päevik 1931–1940. I osa. — *Akadeemia*, nr 9, lk 2051–2080
- K i r o t a r, Elmar 2008. Mis saab edasi?: Päevik 1931–1940. VI osa. — *Akadeemia*, nr 2, lk 491–504
- K l e s m e n t, Johannes 1945. Jooni Jüri Uluotsa poliitilisest ideoloogiast. — Johannes Klesment, Hanno Kompus, Edgar Valter Saks (toim.). *Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat*. (Välis-Eesti Kirjastustoimkonna väljaanne 6.) Stockholm, lk 13–20
- K l e s m e n t, Johannes, Hanno K o m p u s, Edgar V. S a k s (toim.) 1945. *Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat*. (Välis-Eesti Kirjastustoimkonna väljaanne 6.) Stockholm

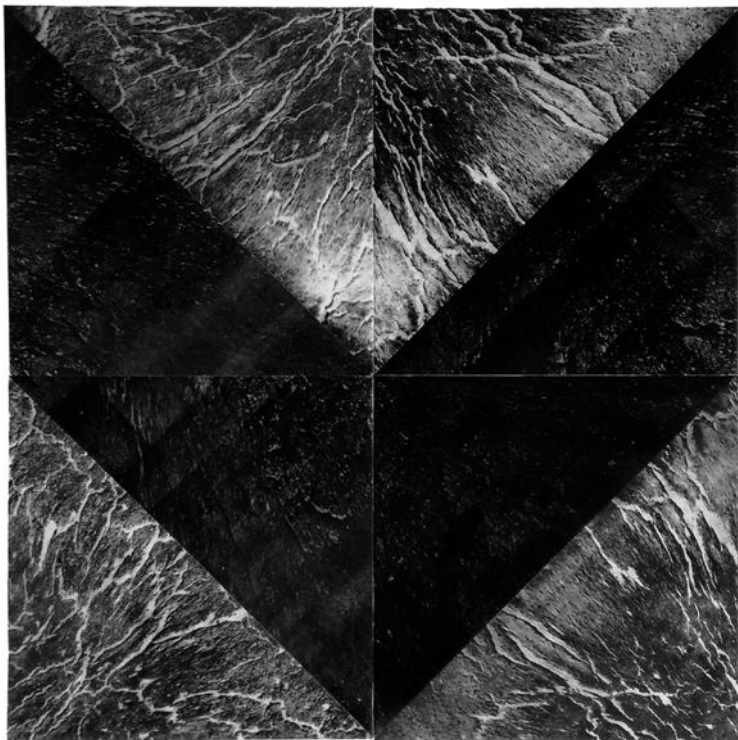
- K o r d e s, Rein [= Andrus Roolah] 1976. *Mineviku teed ja rajad: Reportaaž*. Tallinn: Perioodika
- K u r e s, Voldemar 2006a. *Seitsme lukuga suletud raamat*. I köide. Tartu: Ilmamaa
- K u r e s, Voldemar 2006b. *Seitsme lukuga suletud raamat*. II köide. Tartu: Ilmamaa
- K õ p p, Johan 2010 (1953, 1954, 1969, 1987). *Mälestuste radadel*. I–IV. (Eesti mälu 23.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- K õ r e s s a a r, Viktor (toim.) 1981. *Korporatsioon Rotalia 1913–1944: Ülevaade ajaloost*. New York: Rotalia Kirjastustoimkond
- L a m a n, Eduard 2003. Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. I. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1544–1657
- L a m a n, Eduard 2004a. Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. VII. — *Akadeemia*, nr 1, lk 193–223
- L a m a n, Eduard 2004b. Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. IX. — *Akadeemia*, nr 3, lk 665–695
- L a m a n, Eduard 2004c. Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. X. — *Akadeemia*, nr 4, lk 887–919
- L a t t i k, Jaan 1945. Üks neist. — Johannes Klesment, Hanno Kompus, Edgar Valter Saks (toim.). *Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat*. (Välis-Eesti Kirjastustoimkonna väljaanne 6.) Stockholm, lk 63–66
- L a t t i k, Jaan 2015 (1950). *Teekond läbi öö: Esimene osa*. 2. tr. Tartu: Ilmamaa
- L e e s m e n t, Heikki A. 1945. Jüri Uluots üliõpilasena ja vilistlasena. — Johannes Klesment, Hanno Kompus, Edgar Valter Saks (toim.). *Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat*. (Välis-Eesti Kirjastustoimkonna väljaanne 6.) Stockholm, lk 56–62
- L g . [= Georg Eduard Luiga] 1932. Valitsuskriisi lõpp. — *Päevaleht*, nr 301, 3. XI, lk 2
- L . K . [= Leopold Kenn] 1932. Janditamine jätkub. — *Päevaleht*, nr 296, 29. X, lk 2
- L o o r i t s, Oskar 1955. *Eesti ajaloo põhiprobleemid*. (Iseseisvuslaste kirjavara 11.) Stockholm: Törvik
- L u t s, Alfred 2004 (1975, 1976). *Heitluste keerises*. I–II. 2. tr. Tallinn: Olion
- M a m e r s, Oskar [= Oskar Öpik] 1957. *Kahe sõja vahel: Memuaarid*. Stockholm: EMP
- M a r a n d i, Rein 1991. *Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937*. 1: *Legaalne periood (1929–1934)*. (Studia

- Baltica Stockholmiensia 6.) Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm
- M e r e t, Hans 1984. *Teremi jutustus "Estonia mässust", sõjast, Berliinist, KZ-laagrist ja muust*. Toronto
- M e t s, Risto 2014. Uluotsa arhiiv jõudis Tartu ülikooli. — *Tartu Postimees*, 8. IV, vt tartu.postimees.ee/2755456/pildid-uluotsa-arhiivjoudis-tartu-ulikooli
- M ä e, Hjalmar 2005 (1993). *Kuidas kõik teostus: Minu mälestusi*. 2. tr. Muraste: Matrix Kirjastus
- M ä e l o, Helmi 1961. *Elutegevuses: Mälestusi*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- N i v a n k a, Erika 2010 (2002). *Soome lahe kahel kaldal*. (Eesti mälu 25.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- P a j u r, Ago 2018. *Konstantin Päts: Poliitiline biograafia*. II osa: *Riigimees (1917–1956)*. (Riigivanemad.) Tartu: Rahvusarhiiv
- P e e p, Viljar 1995. Eesti Vabariigi 6. Riigikogu (1938–1940) ning tema poliitiline ja õiguslik taust. Magistritöö. Tartu, hdl.handle.net/10062/71670 (juurdepääs piiratud)
- P o s k a - G r ü n t h a l, Vera 1975. *See oli Eestis 1919–1944: Mälestused*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP
- P u k k, Otto 1945. Jüri Uluots riigimehena. — Johannes Klesment, Hanno Kompus, Edgar Valter Saks (toim.). *Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat*. (Välis-Eesti Kirjastustoimkonna väljaanne 6.) Stockholm, lk 22–33
- R a a g, Arno 2010 (1971, 1974, 1978). *Kõuepilvede saatel: Mälestusi. Saatuslikus kolmnurgas: Mälestusi 1939–1944. Läbi varemete: Mälestusi 1944–1949*. (Eesti mälu 41.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- R a a m o t, Ilmar 2013 (1975, 1991). *Mälestused*. Tallinn: Varrak
- R e b a n e, Ilmar 1987. *Kohus, kaebealune, kaitsja*. Tallinn: Eesti Raamat
- R o o l a h t, Andrus 1990. *Nii see oli...: Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust*. Tallinn: Perioodika
- R ä n k, Richard 1945. Professor Jüri Uluots juristina ja ajaloolasena. — Johannes Klesment, Hanno Kompus, Edgar Valter Saks (toim.). *Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat*. (Välis-Eesti Kirjastustoimkonna väljaanne 6.) Stockholm, lk 43–55

- R ü t l i, Oskar 2010 (1964). *Mälestusi ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlusist (1871–1949)*. (Eesti mälu 6.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- S a l u m a a, Elmar 2010. *Tiib pandud aastaile õlale: Mälestuskilde minevikust*. (Eesti mälu 39.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- S e m p e r, Johannes 1978. *Mälestused*. (Teosed 12.) Tallinn: Eesti Raamat
- S e m p e r, Johannes 2013. *Päevaraamatud*. Tartu: Ilmamaa
- S e m p e r, B a r b a r u s 2020a = *Euroopa, esteedid ja elulähedus: Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940. 1. köide: (1911–1929)*. Toim. Paul Rummo. Tartu: EKM Teaduskirjastus
- S e m p e r, B a r b a r u s 2020b = *Euroopa, esteedid ja elulähedus: Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940. 2. köide: (1930–1940)*. Toim. Paul Rummo. Tartu: EKM Teaduskirjastus
- S o o n p ä ä, Karl 2009. *Faatum: Eesti tee hävingule 1939–1940: Riigikontrolör Karl Soonpää päevik Eesti Vabariigi saatuseaastatest 1939–1940: Molotovi-Ribbentropi pakti tagamaad: Dokumente ja materjale*. Koost. Küllö Arjakas. Tallinn: SE & JS
- S u i t s, Aino 2014. *Päevaraamat 1901–1964*. Tlk Piret Saluri. Tallinn: Varrak
- T a m b e k, Elmar 2010 (1964). *Tõus ja mõõn: Mälestusi kodumaalt*. I–II. (Eesti mälu 31.) 3. tr. Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- T o m i n g a s, William 2013 (1961). *Vaikiv ajastu Eestis*. 3. tr. Tallinn: Grenader
- T r a t, August 1989. Mälestuskilde õpinguist Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas aastail 1935–1938. — *Nõukogude Õigus*, nr 5, lk 352–355
- T u g l a s, Elo 2008 (1996). *Tartu päevik: 1928–1941*. 2. tr. Tallinn: Tänapäev
- T u p i t s, Artur 1937. Kuidas valmistati uut põhiseadust. — *Põhiseadus ja Rahvuskogu*. Tallinn: Rahvuskogu, lk 411–412
- U l u o t s, Jüri 2008. Hetki mälestuste riigis. Koost. ja saatesõna Mart Orav. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1643–1669
- U l u o t s selgitab Toompää telgitaguseid. 1933. — *Sakala*, nr 49, 4. V, lk 3
- V a l m a s, Anne (toim.) 2008. *Väliseestlaste mälestusteraamatud: Kirjanduse nimestik*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus

- V e s k i, Liisi (ilmumas). Jüri Uluots ühiskondlikes organisatsioonides ja liikumistes. — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2022*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts
- V i h a l e m, Paul 1946. Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud nationalistid võltsisid eesti rahva ajalugu. — *Eesti Bolševik*, nr 1, lk 6–15
- V i h a l e m, Paul 1960. *Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917–1920)*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- V i h a l e m, Paul 1971. *Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse*. Tallinn: Eesti Raamat
- W a r m a, Aleksander 2010 (1971). *Diplomaadi kroonika: Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–44*. (Eesti mälu 22.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- Ü l i k o o l i rektoriks uuesti professor J. Kõpp. 1934. — *Vaba Maa*, nr 268, 14. XI, lk 3

HANNES VALLIKIVI (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1996, õigusteaduse magister 2001 (TÜ). Vandeadvokaat a-st 2001, Eesti Advokatuuri juhatuse liige 2010–2016, Eesti Advokatuuri esimees 2016–2019, Tartu Ülikooli õigusteaduskonna avaliku õiguse nooremteadur a-st 2022. *Akadeemias* on ta avaldanud arvustuse Toomas Anepaio teose *Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940: Biograafiline leksikon* kohta (2018, nr 8, lk 1492–1503).

HELEN TAGO. Järelelu nr 54 (2021)

KUI PALJU EESTLASI ELAB MAAILMAS?

Ene-Margit Tiit

EESTLASED VÄLISMAAL

Kui arvukas on Eesti diasporaa?

Nimetan siin Eesti diasporaaks ehk hajalaks kõiki väljaspool Eestit elavaid eestlasi. Oletusi väliseestlaste arvukuse kohta on esitatud mitmes allikas. Tabelis 3 toodud protsendid kujutavad endast autori hinnanguid nende allikate põhjal, millele on lisatud statistikaameti andmed eestlaste arvu kohta Eestis; nende põhjal on arvatatud väliseestlaste arvu ning eestlaste koguarvu hinnang, mida illustreerib joonis 3.

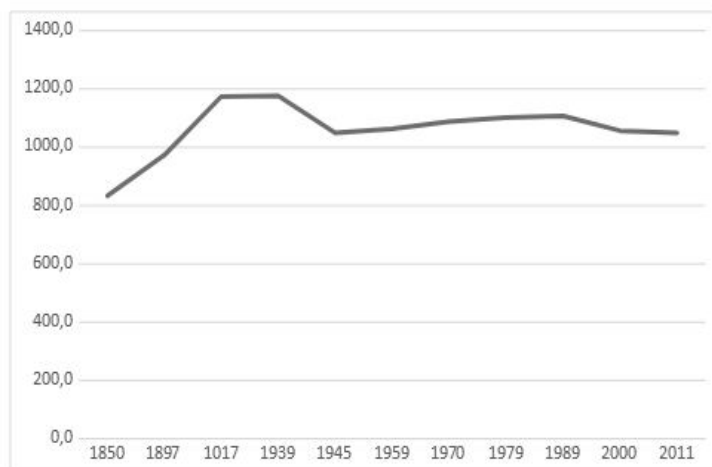
Eestlaste koguarvu täpsemaks määramiseks tuleb väliseestlaste arvu hinnata nende asukohariikide kaupa. Kuigi teadaolevalt olid Eesti inimkaotused Teises maailmasõjas suhteliselt suured, vajab kontrollimist ka hinnang, et sõja tagajärjel vähenes eestlaste koguarv rohkem kui 140 000 inimese võrra, nagu paistab jooniselt. Tuleb arvestada võimalust, et diasporaa hajutatuse tõttu üle kogu maailma ei ole seni õnnestunud selle arvukust täies ulatuses hinnata. Käesoleva kirjutise põhiline eesmärk ongi leida hinnang eestlaste koguarvule maailmas, selgitades selleks välja, kus väliseestlased elavad, ning hinnata nende arvu asukohariikides, kasutades selleks praegu kättesaadavaid andmeid. Ühtlasi püüan anda seletuse mõningatele vasturääkivustele andmetes.

Algus eelmises numbris.

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Tabel 3. Kodu- ja välismaal elavate eestlaste arvu hinnang tuhandetes.

Aasta	1850	1897	1917	1939	1945
Väliseestlaste %	4	12	19	15	19
Eestlasi Eestis	800	856	951	1000	850
Kodueestlaste %	96	88	81	85	81
Eestlaste koguarv	833,3	972,7	1174,1	1176,5	1049,4
Väliseestlaste arv	33,3	116,7	223,1	176,5	199,4

Joonis 3. Eestlaste koguarv (hinnang).

Andmeallikad

Välismaana mõistame kõiki maid väljaspool Eesti praegusi administratiivpiire sõltumata nende ajaloolisest kuuluvusest. Esituse aluseks on võetud sihtkohariikide paiknemine maailmajagudes või regioonides, alustades lähimatest. Põhiliste väljaränderiikide

Tabel 3 jätk.

1959	1970	1979	1989	2000	2011
16	15	14	13	12	14
893	925	948	963	930	903
84	85	86	87	88	86
1063,1	1088,2	1102,3	1106,9	1056,8	1050,0
170,1	163,2	154,3	143,9	126,8	147,0

puhul markeerin lühidalt ka väljarände ajalugu. Eestlaste arvu hindamisel olen kasutanud järgmisi üldkättesaadavaid allikaid:

1. Vikipeedia artikkel “Estonians”. Valdavalt on tegemist asukohariigi loendusandmete või riikliku statistika andmetega. Siinsetes tabelites on need tähistatud lühendiga STAT ja lisatud avaldamise aastaarv.

2. Eesti rahvastikuregistris (RR) fikseeritud elukohtade ja/või aadresside arv riigiti 2022. aasta veebruari seisuga.

3. Välisministeeriumi 2020. aasta uuring, millele vastanud inimeste arvu ja vastamisprotsendi põhjal on arvutatud selles riigis või riikide rühmas elavate eestlaste oletatav arv (tabelis tähistatud lühendiga PPA — politsei- ja piirivalveamet).

4. Üksikartiklid ja kirjutised (Vikipeedias jm), kust on leitud andmeid mõnes riigis elavate eestlaste arvu kohta (tabelis tähistatud lühendiga Viki).

On hulk asjaolusid, mis selgitavad, miks andmed ei ole omavahel hästi kooskõlas ja miks järelduste tegemine nende põhjal on keeruline. Allikate kasutamisel olen püüdnud neid asjaolusid arvestada.

1. Maade puhul, kuhu suur osa väljarändajaid jõudis teise (osalt isegi esimese) rändelaine ajal, pole ma eestlaste

arvu hinnanud mitte kodakondsuse järgi, vaid etniliste tunnuste ja “juurte” järgi. Nendes riikides — Ameerika Ühendriigid, Kanada, Rootsi, Austraalia, osalt ka Ühendkuningriik — annavad uuemad hinnangud, mis loendavad Eesti kodanikke, märksa väiksema eestlaste arvu kui riikide endi statistika. Eestlaste suhteliselt suurt arvukust neis riikides kinnitab nende aktiivne tegevus (organisatsioonide ja nende tegevuse väljundite rohkus).

2. RRI andmed võivad olla alahinnatud. Eesti taasiseseisvumise järel lahkus Eestist palju inimesi, kes seda ametlikult RRI ei registreerinud. Aastail 2000–2010 oli registreerimata lahkunute arv lähedane ametlikult lahkunute arvule, seega tegelik väljaränne oli registreeritud väljarändest ligikaudu kaks korda suurem. Kuigi viimasel ajal on olukord paranenud, on endiselt võimalik RRI andmete mõningane alakaetus.

3. NSV Liidu ja ilmselt ka Vene Föderatsiooni rahvaloendustel registreeritakse rahvust etnilise rahvusena, mitte kodakondsusena. Etniline rahvus on dokumenteeritud (ilmselt päriluse kaudu), mitte ütluspõhine. Tuleb siiski arvestada rahvuse poliitilist tähendust Venemaal, mistõttu eestlaste arv võib olla alahinnatud.

4. Üldiselt on rahvastikurühmade arvukuse hindamisel alakaetus sagedasem kui ülekaetus.

5. Võrdlemisi usaldusväärsed on riikide rahvaloendustel saadud andmed, kuigi rahvuse hindamine on riigiti erinev.

6. Pikka aega (nt üle 10 aasta) välismaal viibinud eestlased püüavad sageli endale asukohamaa kodakondsust saada. Niihästi uue kodakondsuse saamise tingimused kui ka topeltkodakondsuse lubatavus on riigiti erinevad. See võib põhjustada nende inimeste väljalangemist arvestuslikust eestlaste kogukonnast.

7. Pendelrändajaid ei loeta väliseestlasteks. Nende püsielukohariik on rahvusvahelise reegli järgi nende perekonna koduriik, kus nad regulaarselt käivad. Seega on enamik pendelrändajaid Eesti elanikud, kuigi ka Soome registrijärgne

statistika peab neid (vähemalt osaliselt) Soome elanikeks. See põhjustab üsna suuri kääre Soome-estlaste arvestuses.

8. Paljude riikide puhul on olemas andmed sotsiaalmee-diariühmade tegevuse ja arvukuse kohta. Need näitavad pea-aegu kindlasti mingi hulga eestlaste viibimist selles riigis, kuid neid ei saa kasutada arvuliste hinnangute tegemiseks. Samuti kinnitab kaudselt eestlaste olemasolu riigis diplomaatiliste suhete olemasolu, kuid neidki näitajaid ei saa kasutada arvuliste hinnangute tegemiseks.

9. Eestlaste elamist mingis riigis kinnitab suuresti ka nende tegevus, millest annavad tunnistust toimivad seltsid, koolid ja pühapäevakoolid, kogudused, kultuuri- ja ühistegevuse üritused, trükised jms. Ka niisuguseid näitajaid ei saa otseselt siduda mingite arvuliste hinnangutega.

10. Suure osa riikide kohta on olemas ainult välisministeeriumi uuringu andmed, mis paratamatult sisaldavad arvestatavat juhuslikku viga, heal juhul veel ka RRI andmeid (mis võivad olla alahinnatud). Nende hinnangute kombinatsioonina on arvatud (enamasti ümardatud) tõenäoline hinnang, kusjuures arvesse on võetud ka lisateavet (vt punkte 8 ja 9).

11. Pole selge, kas leidub eestlaste elukohariike, mille kohta puudub igasugune teave. Suure tõenäosusega pole niisuguseid “kadunud” eestlasi kuigi palju.

Andmeallikate seas on ka selliseid, millesse tuleb suhtuda väga ettevaatlikult. Ülemaailmsele rändele spetsialiseerunud USA mõttekoda Migration Policy Institute (MPI) hindas ÜRO 2019. a andmebaasi põhjal eestlastest sisserändajate hulgaks välisriikides ligikaudu 208 000 inimest (Valmis... 2022), lähtudes riikidest Eestisse aasta jooksul tehtud rahaülekannete mahust. Kui mõttekoja hinnang Soomes elavate eestlaste arvule — 61 000 — on võrdlemisi heas kooskõlas teiste andmeallikatega, siis Venemaal elavate väliseestlaste arv — 59 000 —, mille aluseks on Venemaalt Eestisse tehtud väga suur rahaülekannete maht (Rahvusvahelise Valuutafondi andmetel), erineb mitu korda teiste allikate antud hinnangutest. Võib oletada, et MPI hinnangu aluseks ole-

Kui palju eestlasi elab maailmas?

vad rahasiirded Venemaalt ei ole tavapärased väljarändajatelt kodumaale suunatud saadetised.

Eestlased Euroopas

Alustame Euroopas elavatest eestlastest, visandades põgusalt ka olulisemate sihtriikide ja Eesti vahelised ajaloolised sidemed, mis mingil määral mõjutavad eestlaste liikumist nendesse riikidesse või seal pikema aja jooksul elamist. Euroopa riikide hulka on arvatud ka Vene Föderatsioon, kuigi suur osa selle territooriumist paikneb Aasias. Kaukaasias ja Kesk-Aasias paiknevaid endisesse Nõukogude Liitu kuulunud vabariike Euroopa maadena ei arvestata. Euroopa riikides elavate eestlaste arvu kohta esitatakse hinnang eri allikatest pärinevate andmete põhjal. Integreeritud hinnangud esitatakse mõistlikkuse piires ümardatuna. Euroopa riike käsitleten piirkondade kaupa, alustades meie lähimast, Põhja-Euroopast. Valdavalt on eestlaste arvu hinnatud üksikriikides, kuigi tekstis ja ka tabelites on sageli käsitletud riikide rühmi. Tabelites on kohati riikide rühmi kasutatud lisateabe allikana, sel juhul on need riigirühmad märgistatud tärniga. Eestlaste arvu summeerimisel piirkonniti kasutatakse iga riigi kohta täpseimat teadaolevat arvu, kuigi see võib riigiti olla üpris erineva täpsusastmega. Et hinnangutäpsust maksimaalselt säilitada, kasutatakse vahetulemuste ümardamist võimalikult vähe. Kõik andmed ja neist tehtavad järeldused sisalduvad juuresolevates tabelites.

Eestlased Soomes

Soomega on eestlastel olnud ajalooliselt tihedad sidemed, eriti on koostööd teinud ja mõtteid ning ideid vahetanud Eesti ja Soome haritlased. Soome silla ideegi pärineb juba 19. sajandist. Ometi ei ole varasematel ajalooperioodidel eestlased massiliselt Soome rännanud ega sinna elama asunud. Soomes on kliima karmim ja põllumaagi pigem kehvem, see põllumehi rändama ei meelitanud. Sellegipoolest suundusid 1906. aastal Põhja-Eestist mõned kaluripered praeguse Loviisa linna territooriumile ja rajasid sinna kaluriküla, mis sai nimeks Kabböle. Maksimaalselt oli selles

asulas 80 eestlast, laulukoor ja selts. Aja jooksul sulandusid need immigrandid kohalikku soome kogukonda.

Olukord muutus Teise maailmasõja ajal, kui mitu tuhat noormeest (nn soomepoisid) suundus üle lahe kaitsma põhjanaabrit pealetungiva Nõukogude armee vastu. Paljud neist tulid peatselt tagasi, et kaitsta Eestit uue Nõukogude okupatsiooni eest. Sõjapäevil Soome jäänud või sattunud eestlased rändasid edasi neutraalsetesse riikidesse üle maailma, kartes Soome jäämise korral väljaandmist Nõukogude Liidule.

Eestlaste massiline rändamine Soome algas alles pärast Eesti iseseisvuse taastamist ja sai hoo sisse selle sajandi alguses. Ajendiks oli Soome märksa parem majandusolukord ja paremad palgad Eestiga võrreldes, soodustavaks teguriks eesti keelele lähedane keel, mis eriti põhjaeestlastele oli Soome televisiooni kaudu tuttavaks saanud, ning ka geograafiline lähedus ja hea transpordiühendus. Kümnekonna aasta jooksul kasvas eestlaste kogukond Soomes ligemale 50 000 inimeseni. Siia tulid tööle arstid ja õed, ehitajad ja bussijuhid, hooldajad ja juuksurid. Levis ka pendelränne: Soomes töötavad mehed (nn Kalevipojad) käisid perioodiliselt, nt kahe nädala tagant, kodus Eestis pere juures. Niisuguseid pendelrändajaid oli 2011. aasta rahvaloenduse ajal u 25 000.

Eesti majanduse edenemise ja elujärje paranemise tõttu on eestlaste rändamine Soome viimasel ajal pidurdunud ning mingil määral asendunud tagasirändega. Kuigi Eestil ja Soomel maapiiri pole, oleme siiski naabrid: 18. oktoobril 1996 võeti vastu ja 28. novembril 2008 ratifitseeriti leping, mis fikseeris piiri Eesti Vabariigi majandusvööndi ning Soome Vabariigi mandrilava ja kalandusvööndi vahel Soome lahel ja Läänemere põhjaosas.

Eestlaste arv Soomes oli 2017. aastal Vikipeedia järgi 51 539, RRi andmetel aga 2022. aastal 54 081 inimest. Käibel on ka hinnang 70 000, kuid see sisaldab peale Soomes elavate eestlaste ka pendelrändajaid, keda rahvusvaheliste reeglite kohaselt peetakse ametlikult Eesti elanikeks. Seega on **Soomes elavate eestlaste arv praegu u 54 000.**

Eestlased Rootsis

Eesti kuulus Rootsi kuningriigi koosseisu 1561. aastast Põhja-sõjani (1700–1721). Pärast seda läks Eesti ala Vene keisririigi koosseisu. Rootsi kuningriiki kuulumisest on Eestil pärimuse järgi positiivne mälestus, mida väljendab rahvasuus levinud fraas “vana hea Rootsi aeg”. Üks tähtsamaid asju, mis Rootsi ajast pärines, oli rahvakoolide süsteem ja loomulikult ka Tartu ülikool. Pole siis imeks panna, et Rootsist kui ülemere-naaberriigist on rasketel aegadel ja ohu korral ikka pelgupaika otsitud. Rootsis on käidud õppimas ja ka tööl. Esimesel Eesti iseseisvusperioodil kahe maailmasõja vahel külastasid Rootsit kui lähedast arenenud demokraatiaga riiki paljud Eesti kultuuritegelased. Siin paiksest elavad eestlased löid 1925. aastal Rootsi-Eesti Ühingu, millel oli 184 liiget. 1932. aastal asutati Stockholmi Eesti Ühing. Rootsi eestlaste arv kasvas märkimisväärselt Teise maailmasõja ajal. Neutraalsest Rootsist sai sihtkoht paljudele sõjapõgenikele, kes pagesid Eestist paatidega üle mere uue Nõukogude okupatsiooni eest. 1944. aastal lahkusid emamaale ka Eesti saartel ja rannikul sajandite vältel elanud rannarootslased — Eesti kodanikud, kuid etniliselt enamasti mitte-eestlased, keda arvult oli ligi 7000. Eesti pagulasi jõudis Rootsi u 27 000 inimest, kes moodustasid Rootsis sel ajal ühe suurima väliseestlaste kogukonna läänemaailmas.

Rootsis arendasid eestlased aktiivselt kultuurielu. Esialgu kirjastati siin rohkem uut väärtkirjandust kui Nõukogude Eestis. Väga energiliselt tehti jõupingutusi hoidmaks Eesti Vabariigi järjepidevust. Rootsis oli arvukalt mitmesuguseid Eesti organisatsioone, kirjastusi, koole, kogudusi ja Eesti maju.

Kuigi aja jooksul on Rootsist liigutud ka teistesse riikidesse ja pärast Eesti taasiseseisvumist tagasi kodumaale, elab praegugi Rootsis ametlikel andmetel 25 509 eestlast. Rootslaste toonane kogemus Eesti sõjapõgenikega, kes suurel määral kuulusid Eesti ühiskonna koorekihti, oli üldiselt positiivne. Võimalik, et sellest ajast pärinevad suhteliselt liberaalsed seadused, mis reguleerivad Rootsi saabunud pagulaste õigusi ja kohustusi. 1995. aastal, kui Rootsi astus Euroopa Liitu, fikseeriti Eesti ja Rootsi vaheline merepiir, seega on ka Rootsi Eesti naaberriik. Eestlaste arv Rootsis

oli 2012. aastal 26 854, kuid RRI andmetel oli 2022. aastal Rootsis vaid 5032 Eesti päritolu elanikku. Erinevus tuleb sellest, et Eesti rahvastikuregistris ei ole kirjas inimesi, kes on Rootsis elanud aastakümneid, alates sõjapäevist, või on Rootsis sündinud. Seetõttu on igati alust arvata, et **Rootsis elab u 26 000 eestlast**. Eestlaste suurt arvu kinnitab ka Rootsi eestlaste aktiivne ja ulatuslik tegevus.

Eestlased Norras

Eesti ja Norra diplomaatilised suhted said alguse 1921. aastal. Ühist piiri Eestil Norraga ei ole ja Norra polnud ka koht, kuhu massiliselt oleks suundunud sõjapõgenikke. Kolmas eestlaste rändelaine jõudis Norrasse pisut hiljem kui Rootsi, kuid praegu tegutseb Norras eestlaste ühinguid ja organisatsioone, sh sotsiaalmeedias aktiivne Facebooki (FB) rühm ligi 7000 liikmega. 2016. aasta seisuga oli Vikipeedia andmetel Norras ligi 6000 Eesti kodanikku; aadresse oli RRI andmetel siiski vaid ligi 1600. Tõenäoliselt on **eestlaste arv Norras vähemalt 5000**.

Eestlased Taanis

Taani kuningas Valdemar II oli üks esimesi, kellele paavst Innocentius III andis oma bullaga õiguse 12. sajandil eestlased kristlikule kirikule allutada. Legendi kohaselt aitas taanlaste võidule kaasa lahingu ajal taevast langenud lipp. “Taani aeg” kestis Eestis 14. sajandi keskpaigani: 1346. a müüs kuningas Valdemar IV oma valduse, Harju- ja Virumaa koos linnadega ehk nn Maarjamaa (Jeesuse ema maa), nelja tonni hõbeda eest Saksa ordule. Taanile kuulus Eestimaal valdusi ka 16. ja 17. sajandil ning aluseks oli taas ostutehing: Taani kuningas Frederik II ostis piiskop Johannes von Münchhausenilt Saare-Lääne piiskopkonna. Taani võimu all kujunes Saaremaa aadlist omaette Saaremaa rüütelkond, kellele Taani kuningas kinnitas suured õigused, mistõttu nad juhtisid kohalikku elu maapäeva ja maanõunike kaudu.

Kas ja kui palju varasema ajaloo vältel eestlasi Taanimaale sattus ja seal elas, pole teada. 1922. a asutati Kopenhaagenis Ees-

Kui palju eestlasi elab maailmas?

ti selts nimega Eesti Kodu, mis on üks vanimaid Välis-Eesti seltsi maailmas. 1945. aastal jõudis sõjapõgenikuna Taani tuhatkond eestlast, kuid enamik neist rändas sealt edasi. Praegu tegutseb Kopenhaagenis Eesti Kodu kõrval ka pühapäevakool; FB Taani-eestlaste rühmas on 2200 liiget.

2016. aastal elas ametlikel andmetel Taanis 1606 eestlast. RRi andmetel oli samal ajal Taanis 854 Eesti elaniku või kodaniku aadress, kusjuures see arv on aasta-aastalt kasvanud (võimalik, et paraneva registreerimisdistsipliini tõttu). **Taanis elavate eestlaste arv 1600 on igati usaldusväärne.**

Eestlased Islandil

Island tunnustas Eesti Vabariiki 1922. aastal ja oli pärast Eesti taasiseseisvumist 1991. aastal esimene riik maailmas, mis uuesti Eesti Vabariiki tunnustas. Eesti aukonsulaat tegutses Islandil 1958. aastani hoolimata sellest, et Eesti oli nõukogude võimu poolt okupeeritud. Praegu töötab ja elab Islandil ühe uuringu põhjal 60 eestlast, teise allika järgi on neid 136. Islandil toimib ka eestlasi koondav sotsiaalmeediarühm, milles on 1500 liiget. Elukoht on praegu Islandil registreeritud 65 eestlasel, kuid kokkuvõttes võib arvata, et **Islandil elab kuni 100 eestlast.**

Eestlased Lätis

Lätlased on eestlastele n-ö üleaedsed, kes jagavad meiega ühist ajalugu ja sarnast kultuuri ning on uuringute järgi ka geneetiliselt meile lähedased, kuigi kõnelevad hoopis teistsugust keelt. Lätiga on Eestil suhteliselt pikk maapiir — 339 km. Piir riikide vahel lepititi kokku 1920. aastal ja märgiti maha aastail 1921–1922. Ühine ajalugu tähendab sedagi, et mitme sajandi vältel on lõunaeestlased ja põhjalätlased kuulunud samasse Liivimaa kubermangu. Nagu piirialadel sageli juhtub, on Läti territooriumil asulaid, kus on arvestataval hulgal olnud eestikeelseid elanikke. Niisugustest kohtadest on tuntuimad merekoolilinn Ainaži ehk Heinaste ja Vabadussõja ühe kuulsaima lahingu paik Cēsis ehk Võnnu.

Läti pealinn Rīga ehk Riia, ajalooliselt ja ka praegu Baltikumi suurim linn, on Liivimaa pealinnana olnud Lõuna-Eesti administratiivne, majanduslik ja kultuuriline keskus. Riias on olnud läbi aegade arvestatava suurusega eestlaste kogukond, Riiga on minud ja sealt tulnud targemana, vahel ka rikkamana nii jalgsi, hobusega kui hilisemal ajal ka rongi, auto, bussi või lennukiga. Väga oluline tegur on selle juures olnud Riia avaramad õppimisvõimalused: seal õpiti nii vaimulikus seminaris kui ka kunstikoolis jm, kuid eriti tähtis oli inseneriõppe võimalus 1862. aastal avatud Riia Tehnikaülikoolis. Riias viibis, õppis ja tegutses aastate jooksul palju Eesti päritolu vaimuinimesi.

Peale Riia ja piiriäärsete linnade on eestlastel olnud Lätis veel mitu asuala. Võrumaa piiri taga elasid näiteks nn leivud, kelle arvuks hinnati 20. sajandi hakul u 2000, ja Latgales paar korda arvukam rahvarühm lutsid ehk Lutsi maarahvas. Seda, mis ajast lutsid ja leivud Lätis elavad, pole täpselt teada. 19. sajandi lõpul elas Läti territooriumil u 10 000 eestlast, praegu on neid vaid ligi 2000, kusjuures osa etnilisi eestlasi ei ole Eesti kodanikud. Vikipeedia andmetel oli 2019. aastal Lätis 2111 eestlast, kellest 1209 olid Läti kodanikud; RRI andmetel oli 2022. aastal 755 eestlase aadress Lätis, kuid siin võib oletada, et registreeritud ei ole nende inimeste elukohti, kes on Lätis (nt Riias) elanud aastakümneid, kuid peavad ennast endiselt eestlasteks. Kokkuvõttes võib hinnata, et **Lätis elab praegu u 2000 etnilist eestlast.**

Eestlased Leedus

Viimaste sajandite ajaloolaval on Balti riigid esinenud enamasti kolmikuna, hoolimata Leedu varasemast kuulsusrikkast ajaloo Leedu suurvürstiriigina (13.–16. sajandil) ja Poola-Leedu riigina (Rzeczpospolita; 1569–1795). Leedus paiknenud Vilniuse sõjakool oli 20. sajandi algusaastail suure osa eesti ohvitseride kasvulava. Pärast Esimest maailmasõda sai Leedust nagu Eestistki iseseisev riik pealinnaga Kaunases (sest Vilnius jäi Poola koosseisu). Eesti ja Leedu tunnustasid kiiresti teineteist ja suhted olid head, kuid hoolimata Leedus tegutsenud Eesti seltsist, kogudu-

Kui palju eestlasi elab maailmas?

sest ja pühapäevakoolist elas toona Leedus vaid ümmarguselt 100 eestlast, suur osa neist põllumajanduse asjatundjad.

Eesti ja Leedu sidemed tihenesid Nõukogude okupatsiooni ajal. Üks selle põhjusi oli Siberist naasnud süüdimõistetutele rakendatud keeld asuda elama kodumaale. Kodumaa asemel valiti siis üks lähimatest naabritest, Läti või Leedu. Tihenesid ka teadussidemed ülikoolide vahel, mille tingis doktorikraadide kaitsmise kohtade piiratus: mitme olulise eriala puhul asus Baltikumi ainus toimiv nõukogu Vilniuse ülikoolis. Eestlaste arvu Leedus on hinnatud 1930. aastal; see oli siis u 110 inimest. Käesoleva sajandi algul elas Leedus sealse statistikaameti andmetel 419 eestlast; hilisematel, kuid uuringul põhinevatel andmetel elab eestlasi Leedus 178. Leedu eestlastest on koostatud raamat *Eesti ja eestlus Leedus* (Ivask 2019). Leedus tegutseb eestlaste selts ja pühapäevakool. RRI andmetel oli 2022. aastal aadress Leedus 273 eestlasel ja see arv on alates 2010. aastast kolmekordistunud. **Praegu Leedus elavate eestlaste arvuks võib hinnata u 450.**

Eestlased Poolas

Eestlaste ja poolakate head suhted pärinevad ajast, mil nii Eesti kui ka suur osa Poolast kuulusid Vene riigi koosseisu. Oluline oli kahe rahva haridusalane koostöö: eestlased õppisid Poolas sõjakunsti, poolakad käisid Tartu ülikoolis. Kahe riigi (taas)iseisvusumise aeg ja teekond olid sarnased hoolimata riikide erinevast suurusest ja rahvaarvust. Omavahelised diplomaatilised suhted sõlmiti 1921. a ja sõbralik suhtlemine jätkus nii kahe maailmasõja vahelisel perioodil kui ka pärast Eesti taasiseseisvumist, eriti pärast mõlema riigi astumist Euroopa Liitu ja NATOsse.

Eestlaste kogukond Poolas on tänapäeval küll võrdlemisi aktiivne, kuid jääb uuringu järgi suuruselt alla saja inimese. Ka RRI andmetel oli 2022. aastal Poolas 99 eestlast, kuigi sotsiaalmehediariühmas Eestlased Varssavis on 844 liiget. Tõenäoliselt on siiski **praegu Poolas elavate eestlaste arv vähemalt 150 inimest. Seega kokku elab praegu Põhja-Euroopa kaheksas riigis u 89 300 eestlast.**

Edasi vaatleme eestlasi Ida-Euroopas, alustades Venemaast.

Eestlased Venemaal

Peale selle, et Venemaal leidub eestlaste põlisasupaiku (nt Setumaa), on Venemaa pikka aega olnud ka eestlaste eelistatuim väljarännusihikoht. Praeguse Eesti riigi lähipiirkonnad teisel pool Narva jõge, Soome lahe kaldail ja praeguse Peterburi linna ümbruses, samuti alad sealpool Peipsi järve ja Setumaa on ajalooliselt olnud soome-ugri hõimude asualad ning neis piirkondades on iidsetest aegadest peale elanud ka eestlasi. Sinna, mingis mõttes omade juurde on aegade jooksul eestlasi pagenud nii mõisnike omavoli kui ka teenitud ja teenimata karistuste eest.

19. sajandi algusest peale, eriti pärast 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadusi, mis vabastasid Eesti- ja Liivimaa talupojad pärisorjusest, muutus lähedal asuv Peterburi eestlaste põhiliseks keskuseks Venemaal. Eesti kõnepruugis Piiterisse mindi sageli õppima: suur osa eesti vanema põlve vaimuinimestest on hariduse omandanud Peterburi ülikoolis, konservatooriumis või kunstide akadeemias. Peale mitmekülgsema erialavaliku oli seejuures oluline põhjus Tartu ülikooli (balti)saksameelsus, mis tegi kohalikele talupoegadele sissesäämise keeruliseks ja vastumeelsekski. Peterburi mindi ka tööle: eestlasi on seal töötanud niihästi suurtes vabrikutes ja tehastes kui ka ehitustel ja raudteel, nii lihttööliste kui inseneridena. Eesti soost naisi suundus Piiterisse teenijaks või koduabiliseks, vahel ka koduõpetajaks.

Suurlinnakogemusega eestlased, kes üldiselt koondusid eestikeelse Jaani kiriku ümber, moodustasid Venemaa pealinnas patriootilisi poliitilisi ühendusi. Tähelepanuväärseim eestlaste korraldatud demonstratsioon 1917. aastal, milles osales üle 40 000 eestlase, osutab sellele, et eestlaste arv Peterburis pidi toona olema vähemalt 50 000–60 000. Eestlaste arvu hindamisel tuleb arvestada ka seda, et kaugeltki mitte kõik Peterburis elanud eestlased polnud end ametlikult registreerinud, nagu selgub eri allikate võrdlemisel.

Kaugematesse Venemaa piirkondadesse rändasid eestlased enamasti esimese väljarändelaine ajal, mis algas pärast uute talurahvaseaduste jõustumist (Liivimaal 1849, Eestimaal 1856), kui isiklikult vabaks saanud talurahvas sai passi ja omandas õiguse liikuda kogu Venemaa territooriumil. Väljarände otseseks ajendiks oli maapuudus. Eestlaste (nn maarahva) arvukus oli pärast Põhjasõda üsna kiiresti kasvanud, talupered olid lasterohked ja nii tekkiski nappus maast kui peamisest tootmisvahendist, mis pealegi polnud siinkandis kuigi viljakas. Väljarännet soosis ja soodustas Vene keskvalitsus, pakkudes tasuta maad vähe asustatud, kuid (Eestiga võrreldes) viljaka pinnasega piirkondades Volgamaal, Siberis, Krimmis ja Kaug-Idas. 19. sajandi teisel poolel toimunud suure väljarände ajal lahkus Eestist kuni viiendik elanikest. Venemaal moodustusid suured eestlaste kogukonnad — eesti külad, kus aastakümnete vältel säilitati eesti keelt ja koduseid kombeid ning kultuuri.

Vabadussõja järel sõlmiti Eesti ja Venemaa vahel nn optioonileping, mille järgi lubati Venemaal elavatel eestlastel paari aasta jooksul kodumaale naasta. Kokkulepe lubas ühtviisi mõlema-suunalist liikumist. Kuigi teabe levik toonasel, kodusõja möllus oleval Venemaal oli väga vaevaline, olevat Eestisse siirdumiseks soovi avaldanud üle 100 000 pere ja isiku. Tegelikult saabus Eestisse lähiaastail siiski vaid ligi 40 000 sisserändajat; ülejäänud sooviavaldajad kas ei saanud luba või ei õnnestunud neil oma tagasisõitu korraldada. Vastassuunas liikujaid oli märksa vähem. See jäigi mitmekümne aasta jooksul Eesti suurimaks sisserändelaineiks.

Kahjuks ei läinud kuigi hästi neil Eesti väljarändajatel, kes otsustasid jääda enese loodud kodusesse Venemaal või kel ei õnnestunud Eestisse naasta. Juba 1930. aastatel muutus nende eesti külade elulaad: eesti koolid likvideeriti, Teise maailmasõja eelõhtul ja alguses terroriseeriti mittevene elanikke, suur osa meestest tapeti. Neist eestlastest, kel opteeruda ei õnnestunud või kes ei soovinud seda võimalust kasutada, said hiljem paljudel juhtudel nõukogude võimu tööriistad, “instruktorid”, kes saadeti pärast Eesti okupeerimist siia “kirjaoskamatust likvideerima” ja nõukogude korra eeliseid seletama.

Ränne Eesti NSV ja Vene Föderatsiooni vahel oli väga tihe alates Teise maailmasõja algusest kõigil nõukogude võimu aastatel. Arvestades käesoleva kirjutise eesmärke, puudutame sellest rändest ainult ühte poolt, eestlaste siirdumist Venemaale, jättes kõrvale veel märksa mahukama vastassuunalise rände. On tähtis silmas pidada, et eestlaste ränne Venemaale koosnes kahest põhimõtteliselt erinevast rändajate hulgast: sunniviisilistest ja vabatahtlikest rändajatest.

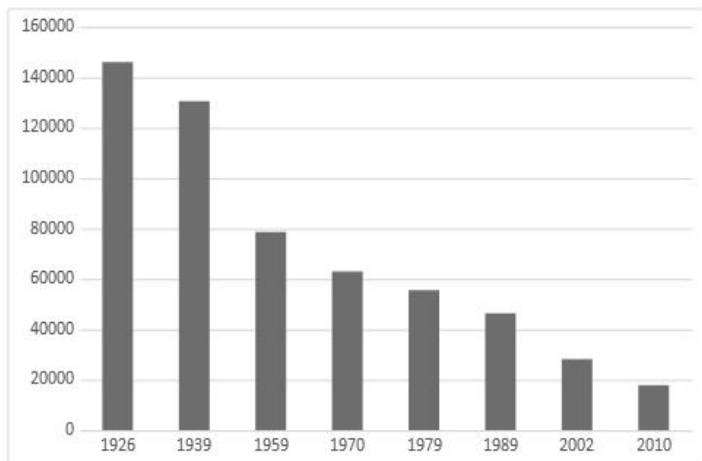
Sundränne algas Eesti okupeerimisega 1940. aastal ja selle tipuks oli esimene küüditamine, kui Venemaale viidi üle 10 000 inimese. Teise maailmasõja puhkedes toimetati Venemaale nii mobiliseeritud (Eesti sõjavägi ja noored kutsealused) kui ka evakueeritud inimesed paljudest riigiasutustest. Sõja järel idasuunaline, suurel määral sunniviisiline väljaränne jätkus. Venemaale — vanglasse või laagrisse — saadeti süüdimõistetuid nii poliitiliste kui ka kriminaalsüüdistuste põhjal. Nõukogude seadused paistsid silma äärmiselt rangete karistustega. 1949. aastal küüditati Eestist Venemaale u 20 000 inimest. Juhtus ka seda, et pärast karistuse kandmist ei lubatud inimestel kodumaale naasta.

Venemaale läks inimesi ka töökohustuste tõttu, samuti mingil määral noori pärast õppeasutuse lõpetamist n-ö riikliku suunamise korras. Vabatahtlikult mindi Venemaale peamiselt haridust saama, eriti erialadel, mida Eestis ei õpetatud, ning põhiliselt Moskva ja Leningradi kõrgkoolidesse.

Osa Venemaal töötanud inimesi naasis taasiseseisvunud Eestisse, kuid oli ka neid, kes olid oma juured sügavale Vene pinnasesse ajanud, seal abiellunud ja kodu rajanud ning töötasid lugepeetavatel või huvipakkuvatel ametikohtadel. Naasnute täpne arv on teadmata. Mingil määral liigub Venemaalt Eesti juurtega inimesi siia tänapäevani, kuid on ka vastassuunalist liikumist.

Iseseisvuse taastamise järel, osalt ka juba enne seda, 1980ndate lõpuaastail, algas järjekordne idasuunaline väljarändelaine, mille käigus lahkus oma endisele kodumaale arvestatav osa Eestisse nõukogude võimu ajal saabunud immigrante. Paraku pole ka nende täpne arv teada, samuti pole selge, kui palju oli lahkunute seas etnilisi eestlasi ja kui palju Eesti kodanikke. Tõenäoliselt

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Joonis 4. Eestlaste arv Venemaal (rahvaloenduste andmete järgi; vt Välisministeeriumi... 2021).

oli neid mõlemaid minejate üldarvuga võrreldes siiski võrdlemisi vähe.

Venemaal elavate eestlaste arvu hindamisel läbi ajaloo on kõige usaldusväärsemaks allikaks Venemaal toimunud rahvaloendused (vt joonis 4). Kontrollimiseks kasutame ka teisi, tõenäoliselt väiksema täpsusega andmeid RRist ja idadiasporaa hinnangut (Kumer-Haukanõmm, Telve 2017).

Venemaal elavate eestlaste arvu hindamisel meenutame, et pikka aega, enam kui sajandi jooksul, oli Venemaa koht, kus elas kõige rohkem väliseestlasi.

Hoolimata suure hulga eestlaste küüditamisest Siberisse ja niihästi vabatahtlikust kui ka kohustuslikust töötamisest Venemaa paljudes piirkondades on tähelepanuväärne Venemaal elavate eestlaste arvu pidev kahanemine 20. sajandi teisel poolel: paljud seni Venemaal elanud eestlased tulid vanemate kodumaale tagasi. See tagasiränne oli sageli seotud Eesti läänelikuma elulaadi ja paremate elutingimustega ülejäänud NSV Liiduga võrreldes,

pärast Eesti taasiseseisvumist aga sooviga elada vabas euroopalikus riigis.

Siiski elas veel 2010. a Venemaal ligi 18 000 eestlast (RRi andmetel 16 668). Osa neist olid uusasukad, kes tegelesid Venemaal ettevõtlusega, osa oli aga juba aastakümneid seal elanud. Pole selge, kui paljud neist on etnilised eestlased. Imselt elab Venemaal praegugi etnilisi eestlasi, kel puudub Eesti kodakondsus. RRi andmetel on Venemaal rohkem kui 19 000 eestlase elukoht. Kuigi Venemaaga Eestil kehtivat piirilepingut ei ole, on siiski tegu meie naaberriigiga.

Äsja selgunud Venemaa 2020. a rahvaloenduse andmetel on eestlaste arv Venemaal võrreldes eelmise loenduse andmetega enam kui kahekordselt vähenenud ja on nüüd ligi 18 000 asemel alla 8000. Probleemiks on aga tõsiasi, et üle 16 miljoni Venemaa elaniku ei avaldanud oma rahvust. Võib oletada, et nende seas on ka neid inimesi, kes eelmise loenduse ajal loendasid end eestlastena, kuid pole selge, kui palju neid on. Kokkuvõttes **võib arvata, et Venemaal elab praegu umbes 12 000 eestlast.**

Eestlased Ukrainas

Krimm oli üks sihtkohti, kuhu suundusid esimese väljarändelaine ajal Eesti talumehed. 1880. aastatest alates külastasid Krimmi või elasid seal mõnda aega Johann Köler, Eduard Vilde, Amandus Adamson jt kultuuritegelased. Krimmis tegutses kuni viimase ajani mitu Eesti seltsi; need lõpetasid tegevuse 2014. aastal. Enne seda elas Krimmis u 600 etnilist eestlast.

Kogu Nõukogude aja vältel olid ukrainlased venelaste järel suuruselt teine vähemusrahvus Eestis. Siinsete ukrainlaste maksimumarv, 1989. aastal, oli üle 48 000. Eestlasi elas ja elab praegugi Ukrainas niihästi perekondlike sidemete kui ka tööise tegevuse tõttu (äritegevus, mitmesugused konsultatsioonid ja koolitused). 2001. aastal elas Ukrainas 2868 eestlast. Enne 24. veebruari 2022 oli välisministeeriumi andmetel **Ukrainas (koos Krimmi-ga) u 3000 eestlast.**

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Eestlased Valgevenes

Valgevene on looduslike tingimuste ja kliima poolest Eestile võrdlemisi lähedane riik. Pikka aega olid valgevenelased Eestis suuruselt kolmas vähemusrahvus, nt 1989. aastal elas Eestis ligi 28 000 valgevenelast.

Praegu elab Valgevenes ametlikult 200–400 eestlast kas äri- või kultuurihuvist või ka perekondlikel põhjustel. RRI andmetel on see arv 246, kuid on võimalik, et Valgevenes elavate etniliste eestlaste arv, kes ei ole Eesti kodanikud, on mõnevõrra suurem. Valgevenes töötab Eesti kultuuriselts Pääsuke, toimib ka sotsiaalmeediarühm. Pärast Venemaa agressiooni Ukrainas on Eesti sisuliselt katkestanud suhtlemise Valgevenega. Tõenäoliselt elab **Valgevenes kuni 300 eestlast**.

Eestlased Moldovas

Võrdlemisi väikse ja suhteliselt vaese Moldovaga ei ole Eestil ajalooliselt tihedaid sidemeid olnud, kuid alates 2006. aastast on Moldova üks Eesti arengukoostöö prioriteetriike ja jääb selleks programmi kohaselt vähemalt 2024. aastani. Programmi käigus on Moldovas järjepidevamalt tegutsenud E-riigi Akadeemia, Eesti Idapartnerluse Keskus, Haigekassa, Tartu ülikool jt. Alates 2007. aastast on Moldovas tegutsenud Eesti kultuuriselts. Eestlaste arvu kohta Moldovas on olemas ainult RRI andmeid, mis näitavad 37 eestlase elamist Moldovas. Moldova on üks riike, kus eestlaste niigi väike arv on aastate jooksul koostööprojektidest hoolimata vähenenud. **Eestlaste arv Moldovas on tõenäoliselt u 40.**

Eestlased Rumeenias ja Bulgaarias

Nende Euroopa Liidu liikmesriikidega on Eestil mõistagi diplomaatilised suhted, kuid pole teada eriti tihedaid inimestevahelisi kontakte, mille põhjal võiks oletada arvuka Eesti kogukonna olemasolu kummaski riigis. Ilmselt elab neis riikides vähesel arvul

eestlasi nii äri- kui ka kultuurisidemete tõttu, kuid need on siiski pigem hõredad, ehkki tegemist on edenevate turismimaadega. RRI andmetel elas mullu Bulgaarias 57 ja Rumeenias 15 Eesti kodanikku. Huvi selle piirkonna vastu on mõõdukas, kuid sellegipoolest on Eesti immigrantide arv seal 12 aasta jooksul peaaegu kahekordistunud. **Praegu on eestlasi Bulgaarias ja Rumeenias kokku ümmarguselt 80.**

Eestlased Balkani maades

Eestil on diplomaatilised suhted (saatkond suursaadikuga või konsulaat, mõnel juhul veel ka aukonsul) kõigi Balkani riikidega, milleks on Albaania, Bosnia ja Hertsegoviina, Horvaatia, Kosovo, Montenegro, Põhja-Makedoonia, Serbia ja Sloveenia. Sellest järeldub, et mingil määral eestlasi neis riikides ka elab, kuigi märkimisväärseid ajaloolisi sidemeid Eestil nende maadega teadaolevalt pole.

Albaaniale on Eesti andnud arengu- ja humanitaarabi ning seal on ka sotsiaalmeediarühm, milles kinnitatakse vähemalt viie eestlase elamist riigis. Bosnias ja Hertsegoviinas tegutsesid Eesti rahuvalvajad 2001. aastal probleemses piirkonnas. Horvaatias on Eesti kogukond, kes korraldab ühisüritusi, ja toimib sotsiaalmeediarühm. Kosovo on riik, kus 1999. aastal tegutsesid ka Eesti rahuvalvajad. Montenegros, Põhja-Makedoonias ja Sloveenias on elanud mõningaid eestlasi, tegutsevad eestlaste sotsiaalmeediarühmad. Serbia kutsub Tempus-programmi alusel (ka Eestist) noori Serbiasse õppima. RRI andmetel on eestlasi kõige rohkem Horvaatias ja Sloveenias, kummaski möödunud aastal 17. **Kokku on kõigis Balkani maades RRI andmetel umbes 50 eestlast.**

Eestlased Saksamaal

Suhtumine sakslastesse ja Saksamaasse on Eesti ühiskonnas olnud kahetine. Ühelt poolt jõudis saksa soost mõisnike ja kirikuõpetajate kaudu Eestisse Euroopa kultuur, kirjaoskus ja haridus. See tekitas ühes osas eestlastes ihaluse olla (nagu) sakslane, saada

“saksaks”. Teiselt poolt kujundas suhtumist vahekord mõisnikega: Eestis määras seisustevahelised piirid valdavalt rahvus ja seetõttu tunti sakslaste kui iidsete vallutajate ja orjastajate vastu viha. Kuna saksa keele oskus oli Eestis ajalooliselt võrdlemisi laialt levinud, oli Saksamaa koht, kus ka iseseisvast Eesti Vabariigist käidi nii kooliharidust kui ka praktilisi kogemusi omandamas. Ilmselt elas enne Teist maailmasõda Saksamaal mitmesugustel põhjustel arvestatav hulk eestlasi, kuid pole eriti teada püsivamaid ja arvukamaid eestlaste kogukondi Saksamaal. Liikumine Eestist Saksamaale algas 1939. aastal, kui Hitleri kutsel lahkusid Eestist kodumaale (täpsemalt küll Poola territooriumile) baltisakslased, kes olid Eesti Vabariigi kodanikud. 1941. aastal toimus nn järelümberasumine. Kokku rohkem kui 20 000 lahkunu seas oli väike osa etnilisi eestlasi, kes soovisid Eestist enne teist Nõukogude okupatsiooni lahkuda ja suutsid tõestada oma seotust sakslastega (nt abielu kaudu).

Eestlaste liikumine Saksamaale muutus aktiivsemaks Teise maailmasõja aegse Saksa okupatsiooni ajal, kuid pahatihti polnud see päris vabatahtlik. Noori suunati töölaagritesse, sõjaväe abiteenistusse ja sõja lõpu poole, 1944. aastal ka mobiliseeriti. Kõige massilisem lahkumine Saksamaale toimus aga meritsi vahetult enne Eesti taasvallutamist Nõukogude armee poolt. Lahkunute arv ei ole täpselt teada, kuid hinnangute kohaselt põgenes 1944. aasta suve ja sügise jooksul Eestist 70 000–80 000 tsiviilikut, kellest kuni 9% hukkus ja ülejäänutest enamik sai koha põgenikelaagrites. Saksamaale jõudnud eesti põgenike arv oli arvatavalt 40 000. Esialgu elasid nad rahvusvaheliselt toetatud põgenikelaagrites, kuid aegapidi leidsid endale töö- ja elukohad kõigis maailmajagudes, sh Austraalias, Kanadas ja USA-s. Osa Saksamaale pagenuist (koos sõjaväes teeninutega üle 20 000 inimese) naasis vabatahtlikult või olude sunnil kodumaale — kust sageli jätkus liikumine edasi itta, Siberisse. Vähesed jäid sõjast laastatud Saksamaale.

Tänapäeval elab Saksamaal ametlikult 6286 eestlast. Varasemate perioodidega võrreldes on see arv mõnevõrra kahanenud, kuigi toimub aktiivne ühistegevus ja eestlust püütakse alal hoida. Teistel andmetel elab Saksamaal üle 7000 eestlase. RRI järgi on

Saksamaal rohkem kui 5500 eestlase elukoht. Kokkuvõttes võib öelda, et **Saksamaal elab vähemalt 7000 eestlast.**

Eestlased Tšehhis ja Slovakkias

Juba enne viimast maailmasõda tegutses Prahast Tšehhoslovakkia Eesti Selts ja Tallinnas Eesti-Tšehhoslovakkia Ühing. 1991. aastal asutati Tšehhis praeguseni tegutsev Tšehhi-Eesti Klubi. Nii Tšehhi kui ka Slovakkia on Eestil tänapäeval sõbralikud diplomaatilised suhted; Tšehhis on suursaadik, Slovakkias konsul. Kummastki riigist ei ole teada eestlaste ajaloolise püsikoloonia olemasolu. Uuringu kohaselt elab Tšehhis 167 eestlast, Slovakkia kohta andmed puuduvad. RRi andmeil elab Tšehhis üle 200, Slovakkias üle 20 eestlase. **Hinnangute järgi elab Tšehhis ja Slovakkias kokku u 220 eestlast.**

Eestlased Šveitsis, Austrias ja Ungaris

Šveits on traditsiooniliselt olnud neutraalne riik. Sinna reisis eestlasi, sh poliitikuid, juba rohkem kui saja aasta eest, enne Eesti iseseisvumist. Ka Eesti ja Šveitsi diplomaatilised suhted on üle saja aasta vanad. Šveitsis tegutseb Šveitsi Eesti Selts ja toimub aktiivne suhtlus sotsiaalmeedias. Et Šveitsis asub paljude rahvusvaheliste organisatsioonide peakorter, on ilmselt tarvis seal ka eestlastel viibida. Ametlikult elas 2015. aastal Šveitsis 715 eestlast, RRi andmetel 2022. a 812. **Tõenäoliselt elab Šveitsis vähemalt 800 eestlast.**

Austriaga on Eestil samuti üle saja aasta kestnud head diplomaatilised, majandus- ja kultuurisidemed. Siin tegutseb Salzburgi Eesti Selts (asutatud 2002), Viini Eesti kool ja aktiivne sotsiaalmeediarühm. Ametlikel andmetel elab Austrias 367 eestlast, sama kinnitab RR.

Ungari on eestlaste hõimurahva riik. Diplomaatilised suhted kahe maa vahel sõlmiti 1921. a. Budapestis tegutseb Eesti Instituudi Ungari esindus (avatud 1998) ja Ungari Eesti Selts, samuti huviring Lotte Kool, mida peab ülal Eestis registreeritud, kuid

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Budapestis töötav MTÜ Välis-Eesti Kultuuri- ja Haridusühing. 2019. aasta seisuga elas Ungaris ametlikult 62 Eesti kodanikku, välisministeeriumi uuring näitas aga Ungaris elavate eestlaste arvuks 150; RRI andmetel elab Ungaris 82 eestlast. **Kokku elab Austrias ja Ungaris tõenäoliselt u 450 eestlast.**

Eestlased Euroopa pisiriikides

Eestlasi elab ka Gibraltaril, Liechtensteinis, Andorras ja Monacos, viimases koguni üle 20. Liites (lihtsuse mõttes) Kesk-Euroopa riikide eestlaste arvuga pisiriikide eestlaste oletatava arvu 30, saame **Kesk-Euroopa eestlaste arvuks u 8500.**

Eestlased Ühendkuningriigis

Suurbritannia ja Põhja-Iiri Ühendkuningriik on olnud ja on ka tänapäeval Eesti iseseisvuse ja omariikluse arengu kindel toetaja. Eesti ja Ühendkuningriigi vahel on juba üle saja aasta olnud tihedad ja sõbralikud diplomaatilised suhted. Londoni Eesti Selts (LES) asutati 7. juulil 1921 ja on seega vanim siiani tegutsev eestlaste organisatsioon Inglismaal. LES on ka maailma vanim järjepidevalt tegutsev väliseesti organisatsioon. Ühendkuningriik oli üks esimesi riike, kuhu eestlased pärast taasiseseisvumist suundusid nii õppima kui ka tööle. Peale kõrge elatustaseme oli soodustavaks teguriks Eestis võrdlemisi levinud inglise keele oskus.

Tänapäeval tegutseb Suurbritannias arvukalt eestlaste organisatsioon, näiteks Eesti Kool Londonis ja Eesti Kool Põhja-Inglismaal, samuti pika ajaloo organisatsioone, nagu Inglismaa Eestlaste Ühing (asutatud 1947). Tähelepanuväärsed on ka eestlaste organisatsioonid ülikoolide juures (kokku üle kümne), nt Oxford Estonian Society, samuti Eesti majad mitmes linnas.

Eestlaste arvu kohta Ühendkuningriigis täpset teavet ei ole. Hinnanguid on esitatud vahemikus 10 000–15 000 ja 15 000–20 000. RRI andmetel on oma elukoha Suurbritannias registreerinud peaaegu 10 000 eestlast, sh mõne saare elanikud (Man, Jer-

sey jt). **Oletatav eestlaste arv Ühendkuningriigis on 12 500**, ar-
vutatuna konservatiivsemate hinnangute keskmisena.

Eestlased Iirimaal

Iirimaale rändas väike hulk eestlasi pärast Teist maailmasõda, kui lahkuti pagulaslaagritest. Diplomaatilised suhted on Eesti ja Iiri-
maa vahel kehtinud üle 30 aasta. Suurem hulk eestlasi läks Iiri-
maale tööle pärast Eesti iseseisvuse taastamist ja eriti pärast Eesti
liitumist Euroopa Liiduga. Iirimaal on asutatud hulk Eesti organi-
satsioone: Corki Eesti Pereselts Üheskoos, Eesti Kultuuri ja Spor-
diselts, Eesti Kool Iirimaal. 2011. aasta andmetel elab Iirimaal
2560 eestlast; 2016. aastal oli sealne Eesti kodanike arv 2169.
RR näitab 2463 eestlast Iirimaal 2022. aastal. Seega on asjakoha-
ne hinnang, et **Iirimaal elab 2500 eestlast**.

Eestlased Belgias

Belgiasse nagu teistessegi Lääne-Euroopa riikidesse rändas eest-
lastest pagulasi pärast Teist maailmasõda. Eesti ühinemise järel
Euroopa Liiduga algas intensiivsem rändelaine tänu Brüsseli hästi
tasustatud töökohtadele ELi mitmesugustes ametkondades. Bel-
gias toimub eestlaste aktiivne seltsi- ja kultuurielu, siin töötab
Eesti Kool Belgias, Eesti Selts Belgias, segakoor Beene, käib ak-
tiivne suhtlus sotsiaalmeedias. 2016. aasta andmetel elas Belgias
2000 eestlast. RR kinnitab küll alla 700 ametliku elukoha olemas-
olu Belgias. Tuginedes ametlikule statistikale võib siiski pidada
Belgia eestlaste arvuks 2000.

Eestlased Luksemburgis

Luksemburgis paikneb mitu Euroopa Liidu olulist institutsioo-
ni (Eurostat, Euroopa Kontrollikoda). Eesti ja Luksemburgi vahel
toimub diplomaatiline suhtlus juba üle saja aasta, kuid eestlasi on
sinna rännanud peamiselt viimastel kümnenditel seoses tööga ELi

Kui palju eestlasi elab maailmas?

asutustes. Toimub elav seltsi- ja kultuurielu, tegutseb Luksemburgi Eesti Selts ja sotsiaalmeediarühm. Uuringu kohaselt elab Luksemburgis 275 eestlast, RRI andmetel 284. **On alust arvata, et eestlasi on Luksemburgis u 300.**

Eestlased Hollandis (Madalmaades)

Hollandi sadamatesse on eesti soost meremehi sattunud ammustest aegadest peale, kuid ametlik diplomaatiline suhtlus Eesti ja Hollandi vahel algas 1921. aastal ning taastati pärast Eesti taasiseseisvumist. Hollandisse saabus Teise maailmasõja järel laeva-põgenikke, kelle koguarvuks on tagantjärele hinnatud kuni kaks-sada. Eestlased arendasid aktiivset seltsi- ja kultuuritegevust, mis intensiivistus Eesti taasiseseisvumise järel, kui Hollandisse saabus uus laine eestlasi õppima ja tööle. Loodi Eesti kool ja sotsiaalmeedia suhtlusrühm. Uuringu kohaselt elab Hollandis 825 eestlast, ametlikel andmetel oli neid 2016. aastal 1482, RRI andmed näitavad ligi 1000 eestlase elamist Hollandis. **Hinnanguks sobib 1500 Hollandis elavat eestlast 2022. aastal.**

Eestlased Prantsusmaal

Prantsusmaa on olnud Eesti kunstnike taimelava. Siin sai hariduse ja kunstikogemuse hulk väljapaistvaid vanema põlvkonna kunstnikke juba enam kui 100 aastat tagasi. Aastast 1904 tegutseb Pariisi Eesti sõpruskond, millest hiljem sai Pariisi Eesti Selts. Eesti ja Prantsusmaa diplomaatilised suhted said alguse 1921. aastal. Eestlasi elas Prantsusmaal kahe maailmasõja vahel ja mingi hulk eestlasi rändas sinna ka Teise maailmasõja järel, kuid toonased kogukonnad Prantsusmaal olid pigem väikesearvulised. Liikumine on aktiveerunud tänapäeval, kui maailm on eestlastele avanenud. Pariisis töötab Eesti kool, ühistegevus on aktiivne ja seda toetab suhtlus sotsiaalmeedias. Uuringu kohaselt elab Prantsusmaal 860 eestlast, RRI andmetel 1026. Niisiis on **eestlaste tõenäoline arv Prantsusmaal praegu 1000, Lääne-Euroopas ter-vikuna aga ligemale 19 800.**

Eestlased Itaalias ja Vatikanis

Itaaliaga on Eestil diplomaatiline suhtlus toimunud üle 100 aasta, kultuurisidemed on väga aktiivsed nagu ka suhtlus sotsiaalmee- dias. Bolognas asub Eesti kool ja Milanos selle haru, töötab Itaa- lia Eesti Selts. Uuringu kohaselt elab Itaalias 900 eestlast, veebi- lehe Global Estonian kinnitusel 841 Eesti kodanikku ja sama üt- levad RRI andmed. Ka Vatikaniga (Püha Tooliga) on Eestil sajan- dipikkused diplomaatilised suhted. Aeg-ajalt on Vatikanis elanud üksikuid eestlasi, praegu on neid RRI andmetel kaks. **Eestlaste arv Itaalias on arvatavalt u 900.**

Eestlased Hispaanias ja Portugalis

Hispaania on põhjajärgelise alati ahvatlenud oma suurepärase kliimaga. Eestistki pärineb jõukaid inimesi, kes on oma kodu Va- hemere rannikule rajanud ja elavad seal kas päriselt või külmal aastaajal. Eesti ja Hispaania diplomaatilised suhted sõlmiti üle 100 aasta tagasi. Toimib sotsiaalmeediarühm. Marbella piirkon- nas tegutseb eestikeelne Rocca al Mare kooli õppekeskus. Uurin- gu kohaselt elab Hispaanias 983 eestlast, RRI andmeil on neid 1080.

Ka Portugaliga on Eestil enam kui saja aasta eest alanud dip- lomaatilised suhted. Aastail 2002–2008 tegutses Lissaboni Ees- ti Selts, praegu töötab aktiivselt 2015. a asutatud Eesti-Portugali Sõpruselts, samuti sotsiaalmeediarühm. Uuringu andmetel elab Portugalis 150 eestlast, RRI järgi on neid 145. Võib arvata, et **Hispaanias elab u 1100 ja Portugalis u 150 eestlast.**

Eestlased Kreekas, Maltal ja Küprosel

Kreekaga algasid diplomaatilised suhted saja aasta eest. Prae- gu on Kreeka eestlaste jaoks armastatud turismimaa, seal tegut- seb Kreeka Eesti Kultuuriselts ja aktiivne sotsiaalmeediarühm. Uuringu kohaselt elab Kreekas 70 eestlast, RRI andmetel 81. Ees- ti ja Malta ning Eesti ja Küprose diplomaatilised suhted sõlmiti

Kui palju eestlasi elab maailmas?

u 30 aasta eest. Ka Maltale ja Küprosele reisivad eestlased peamiselt turismi eesmärgil. Uuringu andmetel elab Maltal ja Küprosel kokku 86 eestlast, RRI andmetel 220. **Eestlaste arv Kreekas, Maltal ja Küprosel kokku on vähemalt 300, Lõuna-Euroopas tervikuna aga 2450.**

Eestlased väljaspool Euroopat

Eestlased USAs

Kuigi esimese eestlaste osalusega Ameerika-retke ajaks on märgitud 17. sajand, algas ettevõtlike eestlaste arvukam rändamine Ameerikasse 19. sajandi lõpul. Esimese eestlaste rändelaine tulemusena elas 1890. aastal Ameerika Ühendriikides 5100 eestlast. 1897. a asutati esimene eesti luterlik kogudus ja hakkas ilmuma eestikeelne ajaleht *Eesti Ameerika Postimees*.

Järgmine suurem eestlaste rändelaine jõudis USAsse Teise maailmasõja järel, 20. sajandi keskel. Ameerikasse püüdsid edasi rännata inimesed, kes olid mitu aastat veetnud Saksamaal või mujal Euroopas põgenikelaagrites. USA ei olnud kuigi aldis põgenikke vastu võtma ja eeldas inimeste varasemat isiklikku sidet kohalike elanike või organisatsioonidega. Peljati ka nakkushaiguste levikut, vastu võeti vaid terveid inimesi. Siiski jõudis suur osa Eesti ja teiste Balti riikide sõjapõgenikke USAsse, kus nad mitmekümne aasta jooksul aktiivselt tegutsesid, muu hulgas ka poliitikarindel, toetades koduriikide taasiseseisvumist diplomaatiliselt. USA eestlased töötasid aktiivselt keele ja identiteedi säilitamise nimel ning jätkavad seda tegevust praegugi. Ühendriikides on eesti koole, eesti kogudusi, eesti maju, antakse välja ajalehti ning korraldatakse laulu- ja tantsupidusid.

Kolmas rändelaine USAsse sai alguse Eesti iseseisvuse taastamise järel. 2000. aasta rahvaloenduse andmetel elas siis Ühendriikides 25 034 Eesti päritolu inimest. Järgmise loenduse ajal oli nende arv 27 113. Seevastu RRI andmetel on USAs vaid napilt 5000 eestlase püsielukoht. Siin on ilmselt tegemist sellega, et RRI ei kajastu pikka aega Ameerikas elanud etniliste eestlaste

andmed. Seda silmas pidades võtame **USA eestlaste arvu hinnanguks 25 000**.

Eestlased Kanadas

Kanadas on Vikipeedia andmeil üks suurimaid ja püsivamaid eestlaste kogukondi väljaspool Eestit. Põhiliselt tekkis see pärast Teist maailmasõda, kui Kanadasse siirdus Euroopa pagulaslaagreist u 17 000 eestlast. Kanada kuulus riikide hulka, kus rahvaarv ja asustustihedus olid võrdlemisi väikesed ning kliima pigem karmipoolne. Seetõttu võeti Euroopast pärit pagulased üsna meelsasti vastu.

Kanada eesti kogukonna keskus on Toronto, kus asub Eesti Maja ja Tartu Kolledž ning Toronto ülikoolis on loodud eesti professor. Sellest ja teistest Kanada ülikoolidest pärineb mitu maailmanimega eesti teadlast. **Praegu elab Kanadas u 24 000 eestlast**. Tegu on Kanada kodanikega, kes on Eestis sündinud või Eestis sündinute järeltulijad. Eesti juurtega inimeste koguarv võib aga ulatuda koguni 50 000-ni.

Eestlased Kesk- ja Lõuna-Ameerika riikides

Eestlasi on rännanud ka Lõuna-Ameerikasse. Esimesed uute sihtriikide avastajad olid Eesti päritolu meremehed, keda teatavasti leidis igas maailma sadamas, kui uskuda klassikuid.¹ Küllap oli selles väites ka oma tõetera: osavate ja julgete, samas vähenõudlike meremeestena palgati Eesti saarte ja rannakülade mehi meelsasti nii Venemaa kui ka teiste riikide alustele. Kuna elutingimused Vene riigis olid väga kehvad, oli ka neid mehi, kes kaugetesse sadamatesse maha jäid. Küllap oli oluliseks stiimuliks ka uudishimu ja elamusjanu.

¹Sellest kirjutab Ernest Hemingway oma 1937. a ilmunud romaanis *Kellel on ja kellel pole*. Tõsi, seal ei käi jutt mitte otseselt meremeestest, vaid merd sõitvatest eesti reisi(aja)kirjanikest. *Toim.*

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Kui äsja iseseisvunud Eesti Vabariigis oli elujärg kehvapoolne ja tööd nappis, vaatasid mõnedki ettevõtlikud eestlased ringi ja otsisid uut kodumaad, kus elu oleks hõlpsam. Kuid 20. sajandi esimesel poolel olid Euroopa riigid sisserändajate suhtes võrdlemisi valivad. Seevastu Lõuna-Ameerikas, eriti Brasiilias, oli kohviistandustesse töökäsi hädasti vaja ja nii pakuti tulevastele töölistele soodsat sõitu üle ookeani. Aastail 1920–1925 rändas Brasiiliasse u 3000 eestlast. Mindi ka Argentiinasse, kus oli arvatavasti kuni 1500 eestlast. Nagu väljarändajatega ikka juhtub, oli nende seas nii ebaõnnestujaid, kellest väike osa pöördus kodumaale tagasi, kui ka edukaid, kellele suur riik pakkus suuremaid võimalusi. Eri allikate hinnangud eestlaste arvu kohta Lõuna-Ameerikas on erinevad, alates 1500 inimesest Argentiinas ja lõpetades Brasiilia eestlase arvamusega, et ta on ainus eestlane oma kodumaal — ning tema üllatusega, kui ta sai teada, et eestlasi on Brasiilias üle 600. Minul enesel oli selle sajandi alguses võimalus kohtuda Rio de Janeiros keskealise teise põlvkonna väliseesti prouaga, kes üllatas oma hea eesti keele oskuse ja positiivse eluhoiakuga.

Mitmesugustest allikatest pärinevate andmete põhjal võib öelda, et praegu elab Argentiinas ja Brasiilias kokku ligemale tuhat eestlast (RRi andmetel on Argentiinas 182, Brasiilias 632 eestlase kodu). Üsna palju eestlasi elab ka Venezuelas, RRI andmetel 237. Ilmselt on tegemist suhetega, mis sõlmiti ajal, kui Venezuelas tegutses Vaino Väljas. Hondurases elab RRI andmetel 64, Mehhikos ligi 30, Peruus 16 ja veel kümmekonnas riigis alla 10 eestlase. Siin on võrdlemisi suur erinevus välisministeeriumi uuringu põhjal pakutud hinnangu (väiksemate riikide rühmas kokku 800 eestlast) ja RRI andmete vahel. Kõiki olemasolevaid hinnanguid summeerides näib olevat tõepärane öelda, et **Kesk- ja Lõuna-Ameerikas (sh Kariibi mere saartel) elab kokku ligemale 1300 eestlast.**

Eestlased Hiinas, Jaapanis ja Koreas

Aastail 1904–1905 toimunud Vene-Jaapani sõjas osales vähemalt 7500 Eestist pärit sõjaväelast. On võimalik, et mõned neist jäid

endisesse Vene sadamalinna Port Arturisse (Lüshuni) ning Jaapanile loovutatud aladele Mandžuurias ja Koreas.

Hiinas on eestlased tegutsenud teadaolevalt alates 20. sajandi algusest, suurim, kuni saja inimeseni ulatunud Eesti kogukond oli Harbinis, samuti Shanghais. 1930. aastatel ulatus eestlaste arv 130ni, vahepeal aga kahanes — võimalik, et Hiina poliitiliste hoiakute tõttu. Siiski tegutsevad Harbini ja Shanghai eesti seltsid mingil määral tänapäevani. Uuringu andmeil elab praegu Jaapanis ja Lõuna-Koreas kokku u 100 ning Hiinas ja Hongkongis kokku 80 eestlast. RRI andmed näitavad, et Hiinas, Taiwanis, Hongkongis, Jaapanis ja Korea Vabariigis on vastavalt 44, 13, 23, 97 ja 11 eestlast. Neid andmeid omavahel sobitades võime hinnata, et **eestlaste arv selles piirkonnas on vähemalt 210.**

Eestlased Lõuna- ja Kagu-Aasias

Eesti ja India diplomaatiliste suhete algus ning vastastikune tunnustamine ulatub enam kui 100 aasta taha ja ajakirjanduse kaudu on teatavaks saanud üksikute Eestist pärit inimeste tegutsemine Indias. Sealne eestlaste kogukond on siiski võrdlemisi väike, arvatavasti u 30 inimest. Ometi kinnitab suursaatkonna ja mitme aukonsulaadi ning aktiivse sotsiaalmeediarühma olemasolu eestlaste huvi India vastu niihästi turismi kui ka mitmes majandus- ja kultuurivaldkonnas. Indoneesia, Malaisia ja Vietnam on eeskätt turismimaad, kus on olemas ka Eesti diplomaatiline esindus. Aktiivset huvi nende riikide vastu kinnitab sotsiaalmeediasuhtlus, kuid kohalik Eesti kogukond (kui seda üldse eksisteerib) on väga väike. Ka Filipiinidel on RRI andmetel 13 eestlase kodu. Tõenäoline eestlaste arv neis riikides kokku on tänapäeval ligemale 30 inimest, seega koos Indiaga u 60.

Mõnevõrra rohkem on eestlasi Singapuris ja Tais. Mõlema riigi-ga on Eestil diplomaatilised suhted alates taasiseseisvumisest. Singapur on arenenud turumajandusega ning kõrge tehnoloogilise, haridus- ja elatustasemega linnriik. Eesti on Singapuriga sõlminud koostööleppe informatsiooni- ja kommunikatsioonitehnoloogia valdkonnas. Praegu elab ja töötab Singapuris arvatavasti u 50 eestlast. Tai, varasema nimega Siiam, on populaarne turis-

Kui palju eestlasi elab maailmas?

mimaa. Ilmselt elab siin 30–40 eestlasest püsielanikku, huvi selle maa vastu kinnitab aktiivne suhtlusrühm sotsiaalmeedias. Hinnaanguid kombineerides **saame eestlaste arvuks Lõuna-Aasias ümmarguselt 170.**

Eestlased Kesk-Aasias ja Kaukaasias

Türgi ala Gruusia piiri lähedal oli üks sihtkohti, kuhu rännati välja esimese rändelaine ajal. Seal Karsi linnakese läheduses oli enam kui saja aasta eest kuni 300 eestlastest koosnev koloonia, mille liikmed on aja jooksul rännanud nii mujale Türgi kui ka Euroopasse, sh eriti Saksamaale, ja praeguseks on sinna jäänud vaid üksikud eesti keelt mäletavad eakad inimesed. Kuid Türgi on läinud Eestist ka uusi väljarändajaid, nii et praegu elab Türgis ligikaudu 75 eestlast.

Kesk-Aasias ja Kaukaasias paiknes hulk NSV Liidu vabariike, millega eestlastel oli Nõukogude okupatsiooni ajal märksa aktiivsem suhtlus kui piiritaguste riikidega. Sellest ajast on eestlastel sealsete inimestega säilinud nii tõiseid kui perekondlikke sidemeid, mis väljendub ka neis piirkondades elavate eestlaste arvus.

Peamiselt Gruusias, aga ka Armeenias ja Aserbaidžaanis on eestlasi elanud vähemalt esimesest väljarändelainest peale. Hästi on teada eestlaste asutatud Salme ja Sulevi küla, mille elanikud hoidsid kaua alal eesti keelt, kuid on enamikus nüüdseks siiski kodukülast nelja ilmakaare poole rännanud või sulandunud kohaliku keele- ja kultuurikogukonda. Gruusia kui endise Nõukogude Liidu vabariigiga on Eestil võrdlemisi tihedad sidemed, taasiseseisvumise ajast ka diplomaatilised suhted (nii nagu Armeenia ja Aserbaidžaanigagi), kusjuures Eesti toetab Gruusia taotlust saada ELi kandidaatriigiks. Uuringu andmetel elab Gruusias praegu vähemalt 60 eestlast. RRI järgi on Gruusias eestlasi üle 70 ja Armeenias üle 20. Tõenäoliselt elab eestlasi ka Aserbaidžaanis, kuid nende arv on märksa väiksem.

Kesk-Aasia riikidest on eestlastel vanim ja tihedaim seos Kasahstaniga. See sai alguse juba 19. sajandil, kui poliitilisi süü-

dimõistetuid saadeti Kasahstani asumisele.² Nõukogude okupatsiooni ajal sai Kasahstanist uudismaade ülesharimise kampaania keskus. Ka sellest ajast sattus noori ja seiklusjanulisi eestlasi Kasahhimaale. Alates 1950. aastatest on Kasahstan olnud tähtis riik kosmoseuuringute seisukohast, sest seal asub Bajkongõri (Baikonuri) kosmodroom, mis oli tuntuim omataoline Nõukogude Liidus. Eesti ja Kasahstani diplomaatilised suhted sõlmiti üle 30 aasta tagasi. Uuringu kohaselt elab Kasahstanis u 25 eestlast, RRI andmetel ligi 30. Nii mõnedki allikad kinnitavad üksikute eestlaste elamist ka naaberriikides Usbekistanis, Tadžikistanis, Kõrgõzstanis ja Turkmenistanis. Mõned eestlased on jäänud elama Afganistani, kuhu neid viis eelmisel sajandil toimunud sõda. **Türgi, Kaukaasia ja Kesk-Aasia piirkonnas elavate eestlaste arv on tõenäoliselt u 250.**

Eestlased Lähis-Idas ja araabia maades

Selle piirkonna maadest on eestlastel lähim kontakt Iisraeliga, kuhu rändas Eestist juute ja nendega perekondlikult seotud inimesi juba 1970. aastatel. Väljaränne jätkus suuresti majanduslikel eesmärkidel ka pärast Eesti taasiseseisvumist. Iisraelis, Liibanonis ja Palestiinas elab uuringu järgi kokku 667 eestlast; RRI andmetel elab Iisraelis üle 800 ja Palestiinas 15 eestlast. Iisraelis toimib eestlaste ja Eestist pärit juutide kogukond, mis korraldab ühisüritusi. Palestiinast ja Liibanonist eestlaste aktiivset tegutsemist teada ei ole.

Eestlasi on ka ülejäänud selle piirkonna kiiresti arenevates rikastes (väike)riikides: Araabia Ühendemiraatides, Bahreinis, Saudi Araabias ja Kataris on kokku üle 100 eestlase. Kõigi nende riikidega on Eestil diplomaatilised suhted ja Abu Dhabis töötab ka Eesti suursaadik. Araabia Ühendemiraadid on jõukas naftariik, kus rajatakse suurejoonelisi ehitisi ning kus nutikatel ja uuendusliku mõtlemisega inimestel on võimalik leida erakordseid enese-

²Vt <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/uudised-valjarannanud-estlased-kasahstanis>.

Kui palju eestlasi elab maailmas?

teostuse võimalusi. **Selles piirkonnas elab arvatavasti ligi 1000 eestlast. Aasias kokku on eestlasi tõenäoliselt üle 1600.**

Eestlased Aafrikas

Aafrikas on eestlasi võrdlemisi vähe. Kogu Aafrikat hõlmaval sotsiaalmeediarühmal on peaaegu 600 liiget. Enim on eestlasi Lõuna-Aafrika Vabariigis, kuhu 1927. aastal asus elama teadaolevalt esimene eestlane, kes rajas Kaplinna karjafarmi. 1930. aastatel elas seal u 30 eestlast, siis rajati sinna ka Eesti konsulaat. Pärast Teist maailmasõda siirdus Eesti pagulasi LAVi eriti Rootsist. 21. sajandi alguses elas LAVis oletatavalt ligi sada eestlast (uuringu järgi koos Tansaaniaga 75); RRi andmetel elab LAVis 88 eestlast. Seal on tegutsenud Johannesburgi Eesti Selts Lõuna Aafrikas ja Kaplinna Eesti Selts.

Egiptuses on väike eestlaste kogukond tegutsenud juba üle saja aasta. Selle asutasid naismisjonärid, kellega hiljem liitusid seoses Denikini ja Wrangeli armee lüüasaamisega sinna sattunud inimesed. Praegu tegutseb Egiptuses Eesti suursaatkond — ainus Aafrikas. Viimase kolmekümne aasta jooksul on eestlaste kogukond Egiptuses kasvanud mõnekümne inimeseni. Uuringu andmetel elab Egiptuses 21 eestlast, RR näitab neid 22.

Keeniasse sattusid Eesti misjonärid juba 19. sajandil, kuid sinna on eestlasi rännanud ka käesoleval aastasajal. Keenia ja Eesti vahel on diplomaatilised suhted alates 2001. aastast, Nairobiis asub Eesti aukonsul. Kuigi Keenias käiakse Eestist turismi- ja spordireisidel, on eestlaste püsikogukond seal siiski väikesearvuline, jäädes alla 10 inimese.

Eestlasi elab hinnangute kohaselt veel Ghanas, Nigeerias, Sansibari saarel, Ugandas, Rwandas, Etioopias ja Gambias. Eesti välisministeeriumi andmetel on Eesti aukonsul olemas Alžeerias, Etioopias, Malis, Marokos ja Tuneesias ning ilmselt võib ka neis riikides vähemalt ajutiselt eestlasi elada. RR näitab üksikute eestlaste elukohti Malis, Kamerunis, Mauritaanias, Nigeerias, Namibias jm. Summaarne **Aafrikas elavate eestlaste arv on hinnangute kombinatsiooni põhjal üle 150.**

Eestlased Austraalias ja Okeaanias

Austraaliasse on eestlasi rännanud juba 19. sajandi lõpust peale ja nende elu seal on kirjeldatud nii filmis³ kui ka raamatus.⁴ Arvukamalt suundus eestlasi Austraaliasse ja ka Uus-Meremaale Euroopa põgenikelaagritest pärast Teist maailmasõda. Nii nagu Kanadas ja USAs on ka Austraalias aktiivselt toimiv Eesti kogukond, Eesti majad ja koolid.

Pärast Eesti taasiseseisvumist on Austraalia saanud noorte seljakotirändurite sihtpaigaks. Austraalia soodustab teistest maailmajagudest pärit noorte lühiajalist, enamasti üheaastast töörännet Austraaliasse, nt põllutöödele. Eestist on seni sinna tööle rännanud kuni poolteist tuhat noort aastas. Eestlaste püsielanikkond Austraalias on 2011. aasta andmetel 8551 inimest. RRI järgi elab Austraalias ligi 3000 eestlast; hinnangute vastuolu põhjuseks on ilmselt “vanade” Austraalia eestlaste väljajäämine moodsamast arvestusest — nii nagu ameeriklastegi puhul.

Uus-Meremaal, mis samuti oli üks sõjajärgse rände sihtkohti, elab tänapäeval ligikaudu 200 eestlast. Okeania saartel, sh Briti, Prantsusmaa ja USA ülemeremaades on meie rahvuskaaslasi kokku ilmselt paarkümmend. **Seega on eestlaste arv Okeaanias, mille alla kuuluvad ka Austraalia ja Antarktika, üle 7200.**

EESTLASTE KOGUARVU HINDAMINE

Hinnangute allikad

Kõigi välismaal elavate eestlaste arvu määramiseks tuleb leida hinnangud eestlaste arvu kohta kõigis maailma riikides. Sellega on seotud järgmised probleemid:

1. Kõigi riikide kohta pole võimalik andmeid saada; on riike, kus ka oma elanikkonna kohta on olemas üksnes võrdlemisi jämedad hinnangud.

³Konstantin Kalamees, “Matk Austraalia”, 1930.

⁴Peeter Lindsaar, *Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal: Statistiline ja kronoloogiline ülevaade*. Sydney: Luuamees, 1961.

Kui palju eestlasi elab maailmas?

2. Ka neis riikides, mille kohta hinnangud on olemas, on nende alused erinevad: mõnes määratakse rahvus kodakondsuse, mõnes põlisuse, mõnes ütluspõhise etnilise rahvuse järgi.

3. Hinnangud pole antud ühel ja samal ajal, mistõttu nad pole korrektselt võrreldavad.

4. Hinnangute meetodika ja sellest tulenevalt ka nende täpsus on riigiti väga varieeruv:

a) elukohariigi ametliku rahvaloenduse andmed (mis tähendab üldiselt vastaja ütluspõhist enesehinnangut);⁵

b) elukohariigi registripõhised hinnangud (tõenäoliselt enamasti kodakondsuse alusel);

c) elukohariigis tegutseva Eesti kogukonna hinnangud, sageli põlisuse ja etnilise enesehinnangu alusel (mitmesugustes Vikipeedia artiklites ja dokumentides, samuti veebilehel globalestonian.com);

d) Eesti välisministeeriumi dokumendipõhised hinnangud, mille aluseks on ankeetküsitlusele vastanute arv ja vastamismäär.⁶ Vastamismäärad on arvutatud alalise elukohana välisriigi registreerinud Eesti kodanike arvu suhtes (PPA andmed, jaanuar 2020); selle põhjal on hinnatud Eesti kodanike arvu neis riikides;

e) Mõningad eksperdihinnangud.

Hinnangute täpsus

Mõne riigi kohta on olemas mitmest allikast saadud hinnangud ja need erinevad üksteisest märkimisväärselt, isegi kui jätta kõrvale mõned meedias avaldatud äärmuslikud arvud. Erinevuste põhjusi on mitmesuguseid, kuid peamiselt tuleb vahe sellest, et kord peetakse eestlasteks etnilisi eestlasi ja nende järeltulijaid (n-ö vanad väliseestlased), kord Eesti kodanikke (n-ö uued väliseestlased).

⁵Vt <https://en.wikipedia.org/wiki/Estonians>.

⁶Vt https://vm.ee/sites/default/files/diasporaa_kusitus_kokkuvote_1.pdf.

See erinevus tuleb eriti ilmsiks traditsiooniliste sihtriikide Rootsi, USA, Kanada ja Austraalia puhul. Arvestades väliseestlaste hulka nii Eesti kodanikud kui ka etnilised eestlased ja nende järeltulijad, saame väliseestlaste arvu hinnanguks ligikaudu 200 000. Jättes arvestusest välja “vanad väliseestlased”, kes enamasti on sihtriigi kodanikud ja kelle välismaine elukoht ei tarvitse kajastuda ka RRis, väheneb märgatavalt Rootsi, USA, Kanada ja Austraalia eestlaste arv ning summaarne väliseestlaste arvu hinnang läheneb 150 000-le.

Eestlaste koguarv maailmas

Alljärgnevasse tabelitesse on koondatud eestlaste arv riikide, riikide rühmade ja maailmajagude kaupa (kokku ligi 90 territooriumi), võttes arvesse riikide kohta eri allikates antud hinnanguid, mis valdavalt pärinevad viimasest kümnendist (RRi andmed on 2022. aasta algusest, PPA andmed aastast 2020). Andmeid ei ole täpsustatud Ukrainas alanud sõja järel. Enamiku riikide puhul polnud ka viimase, 2020., Euroopas 2021. aasta rahvaloenduse andmed veel kättesaadavad.

Tabel 4. Eestlased Euroopas.

Riik, rühm	SA	Aasta	RR	PPA	Muu	Hinnang
Soome	52 424	2017	54 081		51 539	54 000
Rootsi	26 854	2015	5032	5100		26 000
Norra	5092	2016	1595	1533	6000	5000
Taani	1606	2016	854			1600
Island			65	60		100
Läti	2111	2018	755		2111	2000
Leedu	419	2001	273			450
Poola			99			150
Põhja-Euroopa						89 300

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Tabel 4 jätk.

Riik, rühm	SA	Aasta	RR	PPA	Muu	Hinnang
Venemaa	17 875	2020	19 165		25 509	12 000
Ukraina	2868	2008	579	500	3000	3000
Valgevene	200	2011	246			300
Moldova			37			40
Bulgaaria, Rumeenia			96	72		80
Balkan			125			50
Ida- Euroopa						15 470
Saksamaa	6286	2020	5574	6000	7251	7000
Tšehhi, Slovakkia			226	167		220
Austria			367	343		360
Ungari	62	2019	83			90
Šveits	716	2015	812			800
Monaco jt pisiriigid			50			30
Kesk- Euroopa						8500
Ühend- kuningriik	12 500	2016	9523			12 500
Luksem- burg			284	275		300
Iirimaa	2560	2011	2463			2500
Holland	1482	2017	942			1500
Belgia	2000	2016	642			2000
Prantsus- maa			1026	860		1000
Lääne- Euroopa						19 800

Tabel 4 jätk.

Riik, rühm	SA	Aasta	RR	PPA	Muu	Hinnang
Itaalia ja Püha Tool			843	900		900
Hispaania			1080	983		1100
Portugal			145	150		150
Kreeka			81	70		100
Küpros, Malta			220	86		200
Lõuna-Euroopa						2450
Euroopa						135 520

Tabel 5. Eestlased maailmas väljaspool Euroopat.

Riik, rühm	SA	Aasta	RR	PPA	Muu	Hinnang
USA	27 113	2020	4778	4433	29 000	25 000
Kanada	24 000	2015	3038	2700	24 530	24 000
Põhja-Ameerika						49 000
Argentiina			181		1500	300
Brasiilia			632		500	600
Guatemala				5		5
Honduras			64		67	60
Kolumbia			10		10	10
Mehhiko			29			30
Panama				4		5
Peruu			16		16	15
Tšiili			7			5
Venezuela			237		237	230
Muud			37		5	40
Ladina-Ameerika						1300

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Tabel 5 jätk.

Riik, rühm	SA	Aasta	RR	PPA	Muu	Hinnang
Hiina			44		80	50
Hongkong			23	23	40	30
Taiwan			13			10
Jaapan			97		40	100
L-Korea			11	100	14	20
India			28	30	27	30
Indoneesia			11		10	10
Malaisia			7		10	10
Vietnam			12		10	10
Filipiinid			13			10
Singapur			32	85	30	50
Tai			48		38	50
Türgi			70		75	75
Armeenia			24	25	15	25
Aserbaidžaan				8		5
Gruusia			72	72	69	70
Afganistan				5		5
Kasahstan			29	25	25	30
Kõrgõzstan				7		5
Tadžikistan					10	10
Usbekistan				20		20
Muu Aasia			40			5
AÜE			95	100	75	100
Bahrein, Katar				5	15	15
Iisrael			833		667	830
Iraak				4		5
Kuveit				4		5
Liibüa				6		5
Palestiina			15			15

Tabel 5 jätk.

Riik, rühm	SA	Aasta	RR	PPA	Muu	Hinnang
Saudi Araabia			11			10
Muud			20			20
Aasia ja Araabia						1600
Benin				3		3
Egiptus			22		21	20
Kamerun				3		3
Keenia			4			4
LAV			88		70	90
Mali			5			5
Maroko				3		3
Nigeeria			8			8
Tansaania					5	5
Muud			17			12
Aafrika						150
Austraalia	8551	2011	2965	7543		7000
Kaimani saared				4		5
USA hajasaared				5		5
USA Neitsisaared				4		5
Uus-Meremaa			174		200	200
Antarktika			1			1
Muud			23		6	5
Okeania						7200
Muu maailm						59 250

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Tabel 6. Eestlased maailmas (väljaspool Eestit).

Maailmajagu	Eestlaste arvu hinnang
Euroopa	135 520
Põhja-Ameerika	49 000
Lõuna- ja Kesk-Ameerika	1300
Aasia (koos Araabia maadega)	1600
Aafrika	150
Okeaania, sh Austraalia	7200
Kokku	194 770

Liites leitud väliseestlaste arvu hinnangule viimase rahvaloenduse tulemusena saadud eestlaste arvu 919 711, näeme, et eestlaste arv maailmas on üle 1,11 miljoni. Eestis elab meist 82,5%.

Seega on endiselt alust rääkida eestlastest kui miljonirahvast. Pole selge, kui paljud “Suur-Eesti” liikmed mõtlevad kodumaale tagasipöördumisest. Ometi on see oluline osa meie rahvast, suur väärtus meie kultuuri, keele ja rahvuse kestmise seisukohast — kuid ühtlasi tõhus tugi niihästi teaduslikule mõttele kui ka ettevõtlusele. Kindlasti oleks meie riigil, riiklikel ja ühiskondlikel institutsioonidel, tarvis tihedamini lõimida see viiendik Eesti rahvast, kes elab laias maailmas, tunneb selle mängureegleid ning on mõneski mõttes meist targem ja avarama pilguga. Suur-Eesti on meie tugevus ja potentsiaal, mitte nõrkus ega ebaõnn.

Kirjandus

H i i e m a a, Karin 2003. Millises Aafrika riigis asub suurim eestlaste kogukond? — *Horisont*, nr 2, lk 56

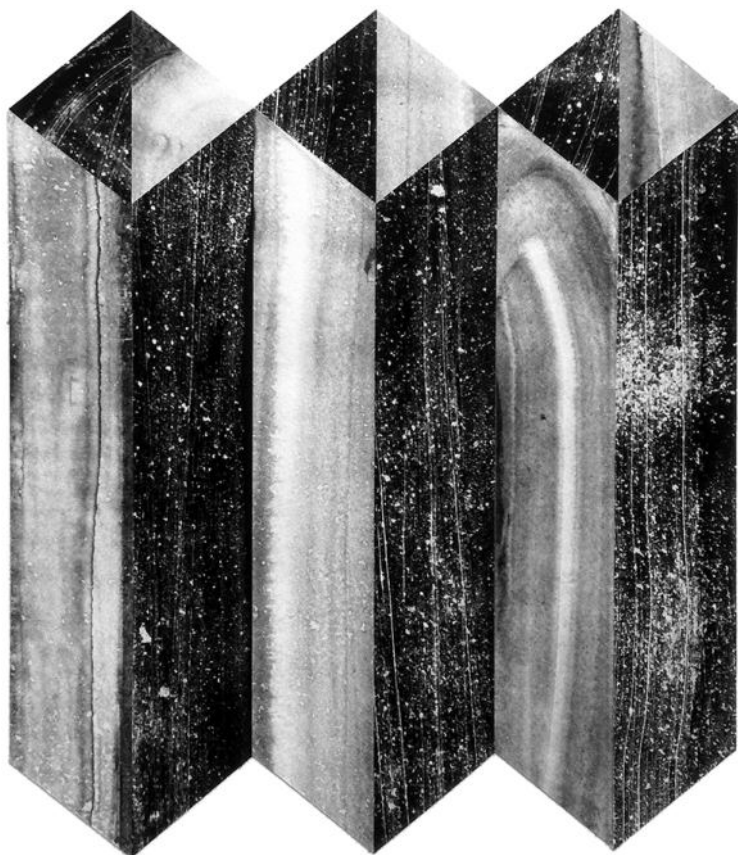
I v a s k, Merike (koost.) 2019. *Eesti ja eestlus Leedus = Estija ir estų bendruomenė Lietuvoje = Estonia and Estonian community in Lithuania*. Tlk Anna Golubeva (inglise), Pille Väljataga (leedu). Giedraičiai—Vilnius: Leedu Eestlaste Selts

- K a l d u r, Kristjan 2022. Eesti väliskogukonnad: väga erinevad ja ometi nii sarnased. — Postimees 29.10
- K u m e r - H a u k a n õ m m, Kaja, Keiu T e l v e 2017. Eestlased maailmas. — Tiit Tammaru (peatoim.). *Eesti rändeajastul: Eesti inimarengu aruanne 2016–2017*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu
- Z e t t e r b e r g, Seppo 2009. *Eesti ajalugu*. Tlk Helga Laanpere, Erkki Bahovski, Paul Kokla, Maimu Berg. Tallinn: Tänapäev
- T a m m a r u, Tiit, Inga K a s k 2007. Eestlased maailmas. — *Eesti Päevaleht*, 3.7
- T i i t, Ene-Margit 2013. Eesti elanike pere- ja sündituskäitumise suundumused. — *Pilte rahvaloendusest = Census Snapshots*. Tallinn: Statistikaamet, lk 32–38
- V a l m i s Eesti väliskogukondade uuring. 2022. — *Estonian World Review*, 25.9; www.eesti.ca/valmis-eesti-valiskogukondade-uuring/article59596
- V ä l i s m i n i s t e e r i u m i küsitlus: välismaal elavad eestlased tahavad osaleda Eesti arengus. 2021. <https://vm.ee/uudised/valisministeeriumi-kusitlus-valismaal-elavad-eestlased-tahavad-osaleda-eesti-arengus>, 16.3
- W i l l i k N e t o, Alexandre 2022. Estonian citizens around the world. <https://estonianworld.com/life/data-estonian-citizens-around-the-world>, 18.8

ENE-MARGIT TIIT (1934) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatikuna 1957, füüsika-matemaatikakandidaat 1963. Eesti Põllumajanduse Akadeemia assistent ja vanemõpetaja 1957–1959, Füüsika ja Astrooomia Instituudi teadur 1961–1962; TÜ matemaatikateaduskonna lektor 1962–1967, dotsent 1967–1989, matemaatilise statistika professor 1992–1999, emeriitprofessor a-st 1999, arstiteaduskonna sisekliiniku erakorraline vanemteadur 2003–2006; Statistikaameti vanemmetoodik a-st 1999. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Eesti rahvastik ja selle probleemid” (1993, nr 8, lk 1654–1679; nr 9, lk 1847–1866; nr 10, lk 2112–2132), “Teadus juhuslikus maailmas” (1997, nr 4, lk 754–761), “Matemaatika ja kunst” (1999, nr 10, lk 2122–2133), “Eesti kooliõpilaste väärtushinnanguist ja huvialadest” (koos Ingrid Rüütliga; 2005, nr 11, lk 2401–2441), “Eestile on tarvis statistikat, statistika vajab andmeid” (2006, nr 5, lk 993–1001), “Muu-tuv Eesti pere” (2008, nr 4, lk 801–818), “Eesti rahvastikust 21. sa-

Kui palju eestlasi elab maailmas?

jandi algusaastail” (2008, nr 12, lk 2563–2593), “Rahva- ja eluruumide loendus” (2010, nr 2, lk 206–226), “Rahvaloendused Eestis” (2011, nr 12, lk 2276–2312), “2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse lugu” (2013, nr 6, lk 1050–1074; nr 7, lk 1235–1268), “Eesti rahvaarvu muutused minevikus ja tulevikus” (2015, nr 3, lk 387–419), “Loenduseta loendus loendusmeeskonna pilgu läbi” (koos Kristi Lehtoga; 2015, nr 12, lk 2197–2218), “Paiksete ja hargmaiste eestlaste arvukuse hindamine” (koos Mare Vähi ja Pille Kooliga; 2018, nr 2, lk 231–253); “Eestlased Eestis” (2018, nr 7, lk 1169–1181), “Leibkond ja perekond statistikas” (2020, nr 2, lk 237–266), “Eestlased koroonakriisis: Eesti elanike kohanemine koroonakriisist tingitud piirangutega ja hoiakute muutumine kriisiperioodil” (koos Marianna Makarovaga; 2020, nr 9, lk 1539–1567), “Järjekordne rahva ja eluruumide loendus: Milleks ja kuidas?” (koos Helle Viski, Ethel Maasingu, Vassili Levenko ja Kristi Lehtoga; 2021, nr 11, lk 2009–2063) ja “Eesti statistikakeele areng erialases kirjasõnas” (2022, nr 10, lk 1731–1767).

HELEN TAGO. Järelelu nr 48 (2019)

LIIVIMAALISI LUULEPALU

1513–1726

Tõlkinud ja transpoetiseerinud
Wimberg

HANS PAWELSI HAUAKIRI¹

Jäi mul see, mis ära sain anda,
läks kõik see, mis kokku sain kanda.
Maist aupärga sealpool pähe ei panda,
elu on suits, kui saad rahuranda.

1603²

Aastal tuhat kuussada kolm siin,
Liivimaal, suur on vaev ja piin:
kes pole katkuhanda läinud,
tundi viimset näljast näinud
ega ohvriks kistud sõtta,
võib imeloona seda võtta.

Daniel Meisner
EI MIDAGI PÕHJUSETA³

Maitseb mulle ju hea see rasvane triip õililambil —
endale meeldival moel teile ma head kasu toon.

Näe, küünlanire selle teel
peab kinni kassi maias keel.
Sa teisele vaid siis teed head,
kui sellest endal kasu tead.

Melchior Vossius
ANDREAS BACHMANNILE⁴

Künnab, külvab hoolsalt siin suvel talumees,
leiba siis on talvel, mis teda ootab ees.
Nii ka isand Bachmann tööd sihiks teha seab
nooruses, ees raamat, sest seda hästi teab —
vanana sel kombel kord kuldset põlve peab.
Rõõmus päev on täna, ei teisiti küll või,
mil te tehtu teile suurt au ja rõõmu tõi,
soovin teile õnne, las jumal suure jao
anda teile aastaid, kus tema au ei kao.

BÖÖMI ANTVÄRGI LAUL⁵

On taevas Isa, Poeg on seal
ja Püha Vaim on trooni peal —
kui nendega tööd algan koos,
käib lõpuni see hüvas hoos.

Töökoda taevas õnnistab,
sealt pühitsuse tööriist saab,
ja kannab hoolt mu kätetöö,
et leib on laual, murra, söö.

Kui töötan õnnistuse väes,
toob tulu suurt see minu käes,
on tervis hea ja püsib jaks
ning tehtu muutub viljakaks.

Mu virkus esmalt au sul toob,
seejärel kasu mulle loob,
kuid üksnes nii, et teisele
ei mingiks kahjuks oleks see.

Sa oma armu näita sel,
mis mul on käsil, südamel.
Ei ole vara suurt mu poel,
ka sest saan üle sinu toel.

Pea selle-poisse meeles ka,
ei saaks ma ilma nendeta.
Sa aita neid, ei palu muud,
kui oleks vagad, virgad, truud.

Ah, õnnista ja juhi meid,
kus käime eales oma teid.
Ja rõõmsalt meid, eks ole nii,
kord lõpuks taevariiki vii.

BÖÖMI ANTVÄRGISELLI LAUL⁶

Oh, Kristus, kes sa valitsed
ju kõiki kunste, näita teed,
et saada võin heaks kristlaseks
ja töö, kuis tarvis, edeneks.

Mind hoia õigel usu teel,
väärusust vaba pea mu meel
ja kõrv sind kuulmas alati,
toeks olles kõikjalt läbi vii.

Ma puhast südant palun sult,
mu nime hoia plekitult,
et sinu või siinilma ees
ei peaks ma seisma häbi sees.

Töös aita jääda nupukaks,
mu käele anna hoog ja jaks,
et suudaks teha selle jao,
kus leib mul laua pealt ei kao.

Tee nii, et loodriks ma ei läeks,
heas valguses mind meister näeks
ja raha ka tal sisse toon,
mis rohkem, kui ma sõön ja joon.

Pea eemal sündmatus ja patt,
kus tallan eal maakamarat,
vaev, mis mind murrab kogu jõust,
ja kurja kiire surma lõust.

Kui läheb aeg ja nii on seis,
et mul on tehtud sellireis
ja täitunud on minu plaan,
et meistriks lõpuks ise saan,

hea koht siis leia mulle tööks,
kus ajapikku läbi lööks.
Kord sealpool päevi, mis mul said,
sult rõõmu, õndsust palun vaid.

Heinrich Stahl III

ODERUS HASTFERILE⁷

Proovile panna sul jõus, Oder, tarkasid muusasid meeldib,
see, kes austab sind, rõõmuga näeb seda tööd.
Teps pole võitusid siin, kui kõrrelt ei kogu saaki —
küll aga viib see mõnd sinna, kus tähtedel tee.
Kui nii jätkad, siis näha võib igaüks seda peagi,
et sinu pingutus saab tooma sul teenitud au.

MOSKOVIIT⁸

Oh, siit maa kodanik! Siis mida ette sa
võtad, kui sõdu taas plaanimas moskoviit?
Rohkem pead jumalalt nüüd
toetust otsima. Eks ju näed,

oigab linn, ägab nurm, sest sõdur piinu tõi.
Ning Dorpat palub, et saaks abi: puudu neil
väesalk, millega kaitseks
ennast hiiglatüranni eest.

SUVELAUL⁹

Mu süda olgu rõõmus nüüd,
sest kannab kõik nii kaunist rüüd
me ümber suisel ajal.
Näeb rohuaedu õitsevat
ja ilusasti kosuvat
silm igal jalutajal.

Mets paksult läheb lehesse,
maast rohi kasvab kõrgele,
see silmale nii kena.
Kõik lillekesed õitsevad
ja kauniste kasvavad,
ka näides rõõmsatena.

Kõik linnud pesa tegemas
ja oma asju ajamas,
ja nõnda laulda püüab
nii kägu kui ka varblane,
ja ööbik, löoke, tuvike,
et metsast vastu hüüab.

Kui kana saanud haududa,
ja pääsukesel pojad ka,
 siis neid nad toitma peavad.
Küll põder kargab kergesti,
siis heidab rohtu pikali —
 kõik oma aega teavad.

Jõed, ojad kiirul kohavad
ja ääretasa voolavad,
 ei nende rutt jää varju.
Kus iganes on rohumaa,
ka vainul rõõmsa lauluga
 on lapsed hoidmas karju.

Näed mesilasi magusat
mett mesipuuusse tegevat —
 oh nende vilgast sõudu!
Nii hoolitseb ka õunapuu,
et värskendust saab janus suu,
 ja annab rinda jõudu.

Põld kannab vilja rohkesti,
hea saagi annab millalgi,
 teeb rõõmsaks igamehe.
Ja päike taevas särab veel,
ta veeremas on oma teel
 kui kallis kuldne ehe.

MÄRKUSED

¹ Tundmatu autor, “Dat ick vorgaf. . .” (1513). Raidkirjas luuletus on Hans Pawelsi kenotaafil Tallinna Oleviste kiriku Maarja kabeli välisseinal. Allikas: Lutz Mackensen. *Baltische Texte der Frühzeit* (Riga: Verlag der Akt.-Ges. “Ernst Plates”, 1936, lk 185, vt dspace.ut.ee/handle/10062/8854). Tõlge alamsaksa keelest.

² Tundmatu autor, “Anno Tausendt Sechs Hundertt Und Dree. . .” (1603). Luuletus leidub Tallinna Niguliste kiriku *Denkelbuch*’is (TLA.31.1.142, 43p, vt Saaga, viitekoodi järgi). Kirjutamise aeg võib olla ka mõni aasta hilisem. Tõlge saksa keelest.

³ Luuletus leidub Daniel Meisneri (1585–1625) 1630. aastal Frankfurtis Maini-ääres ilmunud nn embleemidekogumiku *Thesavrvs Philo-Politicvs. Hoc est: Emblemata Sive Moralia Politica, Figvrivs Æneis Incisa Et Ad Instar Albi Amicorvm Exhibita, Versibus quoq; Latinis ac Rhythmis Germanicis conscripta: Accessit Mvltarvm Caesarearvm, Regiarvm, Electoralivm, Principalivm Et Imperialivm Civitatvm ac Urbium, nec non florentiβimarum Vniuersitatum & Academiarm Germaniæ, aliarunq Nationum, vera delineatio* II köite 5. osas. Iga embleem koosneb kolmest osast: a) moto ehk tunnuslause, käesoleval juhul “Nihil frustra” (Ei midagi põhjuseeta); b) moto tõlgendamiseks loodud luuletus(ed), siin ladinakeelne eleeegiline distihhon ja neljajalgnes katalektilises jambis kirjutatud salm; c) motot ja luuletusi illustreeriv allegooriline pilt, siin Paide (*Weißenstein in Liefland*) stiliseeritud linnavaade, kusjuures luuletused ei näi olevat sisuliselt seotud kindla geograafilise objektiga. Luuletusi illustreerib eraldi väikemotiiv. Paide puhul on kõrvalmotiivina kujutatud kassi, kes limpsib küünlalt nõrguvat vaha. Vt www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11165536?page=100,101. Tõlge saksa ja ladina keelest. Ladina keele alustõlge Kristi Viidingu.

⁴ Melchior Vossius, “Ka te Bemneck ar arrschen. . .” (1631). Esimene teadaolev ilmalik läti keelne luuletus. Riiaast pärit Vossiuse (õieti Fuchs, 1603–1678) akadeemiline õnnitlusluuletus Hallest pärit Andreas Rivinusele (õieti Bachmann, 1601–1656), nagu see trükiti 1631. aastal Leipzigi ilmunud Rivinuse tekstikogumikus *Carminum tumultuario, quia in turbis Lipsiensium militaribus convasatorum, & plerunq[ue] antea sparsim editorum Specimen. Sive Coelum Terrestre Poëticum Novem carminum generibus: tanquam sphaeris suis, versatile, septem vero Planetis septilinguibus & diversae magnitudinis stellis lucidum. . .* Melchior Fuchsist sai hiljem Riia linnaeape (*Bürgermeister*) ja

lossikrahv (*Burggraf*). Andreas Rivinusest sai tuntud arst ja luuletaja. Originaali vorm ja värsimõõt tundub olema üsna korrapäratu, kuid on kergesti taandatav vormile, mis on tõlkes aluseks võetud. Luuletus on kirjutatud enne 1631. aastat. Lähtudes sisust, nt originaalis leiduvale vihjele päevade ja ööde kaupa lugemisele ja kirjutamisele, võiks seda pidada looduks mõne Rivinuse teadusliku loomuga kirjatöö ilmumise puhul, nagu oli tol ajal Euroopas laialt levinud tava. On ka väidetud, et luuletus olevat kirjutatud Hollandis Leidenis. Sel juhul võiks dateerida selle umbes aastaisse 1621–1624, mil Rivinus tööpoolest õppis muu hulgas Leidenis. Magistrikraadi sai ta 1625. aastal, võimalik on ka, et luuletus kirjutati selleks puhuks. (Trükises, kust originaal pärineb, järgneb sellele hilisema Tallinna luuletaja Timotheus Poluse värsstervitus just nimelt magistrikraadi saamise puhul.) Vt gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN780555821?tify=%7B%22pages%22%3A%5B281%5D%2C%22view%22%3A%22toc%22%7D. Tõlge läti keelest. Tõlkija tänab keelelise abi ja toetava info eest Contrat, Maima Grinbergat ja Raimonds Briedist.

⁵ Tundmatu autor, “Gesang eines Handwercksmannes / aus der dritten Centuria der Reimgebete Bohemi genommen” (Aus walt Gott Vater und Gott Sohn...). Tekst on pärit Timotheus Poluse (1599 (?) – 1642) raamatu *Lustiger Schawplatz, Da allerley Personen, Aempter, Stände, Künste, Händel, Gewerbe vnd Handwercke, Wie auch derselben Anfänger, Erfinder vnd Vermehrer bey einander sind* 1639. aasta väljaandest (Lübeck: M. Janovius). See on üks silmapaistvamaid 17. sajandil Tallinnas kirjutatud raamatuid, mille tuntus ja levik ulatus üle Euroopa. Tegu on entsüklopeedialaadse teosega, kus on kirjeldatud eri ameteid jms. Timotheus Polus oli tulnud Tallinnasse Saksa maalt ja töötas siin Tallinna Gümnaasiumi poeetikaprofessorina. Ta on maetud Niguliste kirikusse. Viidatud “Centuriat” ei õnnestunud leida, ka bibliograafilisi andmeid mitte, mistõttu on aluseks Poluse raamatu tekstikuju. Vt 1651. a väljaande digitaliseeritud trükki: www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10862178?page=552,553. Tõlge saksa keelest.

⁶ Tundmatu autor, “Gebet eines Handwercksgesellen” (Ich bitte dich Herr Jesu Christ...). Vt märkust 5; 1651. aasta väljaandest digiteerituna www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10862178?page=554,555. Tõlge saksa keelest.

⁷ Heinrich Stahl III, “Quod certare placet...” (1644). Eleegilistes distihonides luuletus on lisatud *Livonus Oderus Hastferi* (? – u 1677) Uppsala Ülikoolis kaitstud väitekirjale *Discursus legalis de usuca-*

pione & longi temporis præscriptione... (Uppsala, 1644, (lk 16), vt uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1358810/FULLTEXT01.pdf).

Autor on eestikeelse kirikukirjanduse rajaja Heinrich Stahl (u 1600 – 1657) poeg Henricus Stahel (autorsus määratud kataloogi ESTER kirje järgi), kes oli sel ajal vastsetl lõpetanud Tallinna Gümnaasiumi. Tõlge ladina keelest. Alustõlge Kristi Viidingult.

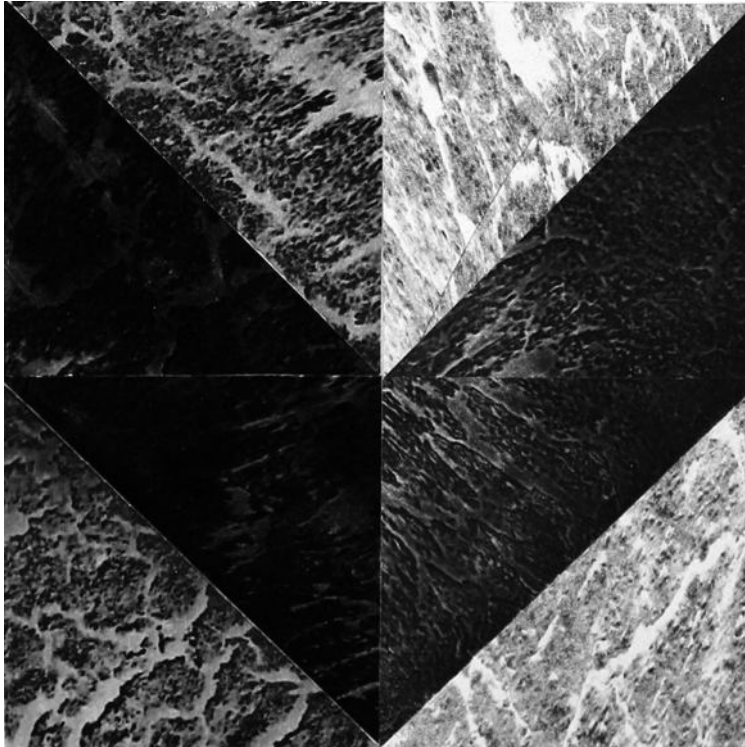
⁸ Tundmatu autor, “O patriae civis, dum Moschus...” (1656–1711). Luuletus on kirjutatud Reiner Brockmannile ja tema järglastele kuulunud Horatiuse luuletuste kogumikku *Qvinti Horatii Flacci Venvsini poetae lyrici poemata omnia* (1560), mis säilib Peterburis Puškini muuseumis (RU/BMP/92655, fotod märkmetega lehekülgedest tõlkija valduses). Tekst on kirjutatud raamatu tagakaane siseküljele käsitsi ja kahes variandis, autorit ega daatumit ei ole lisatud, selleks võib aga olla Reiner Brockmanni pojapoeg Reiner (1677–1738) ja loomise ajaks seega hiljemalt 1711. Autorina ei saa välistada ka Reiner Brockmanni poega Reinerit (1640–1704), sel juhul kajastab luuletus 1656. aasta Tartu piiramist. Originaali meetrika on ebajärjekindel, ilmselt on tegu pikema luuletuse alguse mustandiga. Luuletaja kasutab paroodia-võtet, jäljendades sõnade valiku ja paigutusega värsiridades Horatiuse oodi 1,14 (read 1–8). Tõlkimisel on seetõttu mõõdu aluseks võetud Horatiuse luuletuse värsimõõt (*Asclepiadeum tertium*). Tõlge ladina keelest. Originaali transkribeeris ja tegi alustõlke Kristi Viiding. Transkriptsioon: “Moschus // [?] chorijambicum // O patriae civis, dum Moschus nova bella / parat, Quid ages? Arripe fortiter / Deum. Nonne vides, ut / agri nudi militibus // gemant ? [Urbesque] Dorpatumque auxilium petat? / Et sine viribus non queat / perferre tanti Tyranni saevitiam?”

⁹ “Üks Sui Laul” (salmid 1–7) kogumikust *Monned Laulud, Mis surest Laulo-Ramatust on mahha jänud mis Jumjala auuks Ello parrandusseks ja Süddame römustamisseks woib laulda Selle pissokesse Ramato sisse kokko pantut* (Ri[i]ja, 1726, lk 100–101, vt www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:440082/378088/page/102), sks k algupärane “Geh aus mein Herz, und suche Freud”. Alustekst on võetud pikemast kirikulaulust, mis leidub ka viis aastat varem, 1721. aastal ilmunud laulu-raamatus *Eesti-Ma Kele Laulo-Ramat, Mis sees Önsa Luterusse ja muud teised wannad ning ued kaunid Laulud on üllespandud, Mis üks öige Risti-Innimenne Keige Pühha- ja mu Päwade sees Jumjala Kitusseks ja omma Süddame Öppetusseks, Mainitusseks, Parrandamisseks ning Römüks woib tähhele panna, luggeda ning laulda* (lk 165–166, vt www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:132244). Neid seitset salmi võiks nimetada eesti esimeseks loodusluuletuseks. Juba kirikulaulu originaal-

tõlge ei mana silma ette mitte lõunapoolse Euroopa, vaid Eesti looduse. Transpoetiseeringus on jumala motiiv kõrvaldatud ning loodud terviklik loodusluuletus. 1726. aasta transkriptsioon: “1. Mo südda olgo römüs nüüd / et Jummal jaggab kaunid hüüd [= varandust] / sel röömsal suisel ajal. Waat rohho ajad eidsewad ja illusaste kossuwad nüüd keigis paikus laial. // 2. Mets paksust lehte laotab / ma ruttust rohto kõrkistab / on keigil kaunis nähha / keik lildsikesset eitsewad / ja kaunikessed kaswawad; ni wottab Jummal tehha. // 3. Keik linnud pessitellawad; ja omma laulo ajawad / ja Loja kita püüdwad. Jo Öpitk / käggi / leoke jo tuike jo warblanne / et metsad wasto hüüdwad. // 4. Saab kanna munne haudonud / ja päsokenne poegenud siis omma poege söötwad: kül pödder kargab kergeste ja leikab röömsast rohhole; Keik omma aega täädwad. // 5. Jööd / ojad kärul kohhawad / ja wesso warjul wirrowad ja äre tassa jookswad. Kus igganes on rohho ma / ka wainul röömsa lauloga / säääl lapsed karja söötwad. // 6. Need messilassed / maggedat [= magusat] / med / messi puse teggewad / ja lendwad ümberkoudo: Ka annab Jummal wina puust / so söamelle kinnitust / ja jootummal [= jõuetumal, s.o jõuetule] joudo. // 7. Pöld kannab wilja rohkeste / ja temma seisab paksuste teeb iggamehhel römo / et kidetakse Jummalad / se sure ande jaggajad / kust tunnuks temma armo.”

Tlk.

Toimetus tänab abi eest Kristi Viidingut.

HELEN TAGO. Järelelu nr 18 (2019)

KAHEMÕÕTMELINE SEMANTIKA

David J. Chalmers

Tõlkinud Henrik Sova

Semantika laias mõttes kahemõõtmeline käsitlemine tunnistab keeleliste üksuste tähenduse või sisu kahte “mõõdet”. Selliste käsitluste järgi seostatakse väljendeid ja nende lausungeid kahe eri liiki semantilise väärtusega, mis mängivad erinevaid seletuslikke rolle. Tavaliselt seostatakse ühte neist osutuse ja tavapäraste tõetingimustega ning teist viisiga, kuidas osutus ja tõetingimused sõltuvad välisest maailmast. Sageli peetakse teist liiki semantilist väärtust eriti oluliseks kognitiivse tähtsuse ja/või kontekstist sõltuvuse analüüsil.

Selles laias mõttes võiks isegi Frege tähenduse ja osutuse teooria kvalifitseeruda teatavaks kahemõõtmeliseks semantikaks. Tavaliselt aga peetakse kahemõõtmelisi käsitlusi kitsamalt võimalike maailmade semantika alaliigiks, kus igat mõõdet mõistetakse võimalike maailmade ja nendega seotud modaalsete mõistete kaudu.

Võimalike maailmade semantikas seostatakse keeleväljendid ja/või nende lausungid kõigepealt mingi *ekstensiooniga*. Lause ekstensioon on selle tõeväärtus: näiteks lause “Platon oli filosoof” ekstensioon on tõesus. Üksiktermi ekstensioon on selle osutus: näiteks nime “Don Bradman” ekstensioon on Don Bradman. Üldtermi ekstensioon on selle termi alla kuuluvate indiviidide klass:

Two-Dimensional Semantics. — *The Oxford Handbook of Philosophy of Language*. Ed. by Ernest Lepore, Barry C. Smith. Oxford & New York: Oxford University Press, 2006, pp. 574–606.

Avaldame autori nõusolekul.

näiteks sõna “kass” ekstensioon on kasside klass. Muud väljendid toimivad samamoodi.

Seejärel saab väljendid seostada *intensiooniga*, mis on funktsioon võimalikest maailmadest ekstensioonidesse. Lause intensioon on funktsioon, mis on mingis võimalikus maailmas tõene parajasti siis, kui see lause on seal tõene: lause “Platon oli filosoof” intensioon on tõene kõikides maailmades, kus Platon oli filosoof. Üksiktermi intensioon seab vastavusse võimaliku maailma ja selle termi osutuse selles võimalikus maailmas: nime “Don Bradman” intensioon valib välja selle, kes iganes vastavas maailmas on Bradman. Üldtermi intensioon seab võimaliku maailma vastavusse nende indiviidide klassiga, mis selles maailmas selle termi alla kuuluvad: üldtermi “kass” intensioon seab vastavusse võimaliku maailma ja kasside klassi selles maailmas.

Kergesti võib juhtuda, et kahel väljendil on sama ekstensioon, aga eri intensioon. Näiteks Quine’i termid “südamega olend” ja “neerudega olend” valivad tegelikus maailmas välja sama indiviidide klassi, nii et neil on sama ekstensioon. Kuid on palju võimalikke maailmu, kus need termid valivad välja erinevad klassid (näiteks iga võimalik maailm, kus leidub neerudeta, aga südamega olendeid), nii et neil on eri intensioon. Kui kahel väljendil on sel viisil sama ekstensioon, aga erinev intensioon, siis see erinevus intensioonides vastab tavaliselt intuiitivsele erinevusele tähenduses. Seega on loomulik oletada, et väljendi intensioon on vähemalt üks aspekt tema tähendusest.

Carnap (1947) pakkus välja, et intensioon toimib mitmes mõttes nagu fregelik tähendus — väljendi tähenduse see aspekt, mis vastab selle kognitiivsele tähtsusele. Näiteks on kognitiivselt tähtis, et kõik neerudega olendid on südamega olendid ja vastupidi (see oli mittetriviaalne empiiriline avastus maailma kohta), nii et väljenditel “neerudega olend” ja “südamega olend” peaks olema erinev fregelik tähendus. Loomulik oleks arvata, et intensioonide erinevus tabab konkreetsemalt seda erinevust tähenduses ja et see muster üldistub. Näiteks võiks oletada, et kui kaks üksiktermi on kognitiivselt samaväärsed (nii et “ $a = b$ ” on triviaalne või näiteks vähemalt *a priori* teatav), siis nende ekstensioon kattub kõigis võimalikes maailmades, nii et neil on seega sama inten-

sioon. Ja võiks oletada, et kui kaks sellist termi on kognitiivselt erinevad (nii et “ $a = b$ ” on teatav näiteks ainult empiirilisel), siis nende ekstensioonid erinevad mõnes võimalikus maailmas ja seega erinevad ka intensioonid. Sellisel juhul võiks eristust intensiooni ja ekstensiooni vahel käsitada fregeliku tähenduse ja osutuse eristuse teatava kinnitusena.

Ent Kripke tööd (1980) on laialdaselt arvatud näitavat, et selline kinnitus pole võimalik. Kripke järgi leidub palju väiteid, mida võib teada ainult empiirilisel, aga mis on tõesed kõigis võimalikes maailmades. Näiteks on empiiriline avastus, et Ehatäht on Koidutäht, aga ei leidu sellist võimalikku maailma, kus Ehatäht poleks Koidutäht (või vastupidi), kuna nii Ehatäht kui ka Koidutäht on kõigis võimalikes maailmades planeet Veenus. Sellisel juhul on nimedel “Ehatäht” ja “Koidutäht” sama intensioon (selline, mis valib kõigis võimalikes maailmades välja planeet Veenuse), aga ometi on nad kognitiivselt erinevad. Sama kehtib selliste termipaaride kohta nagu “vesi” ja “ H_2O ”: see on empiiriline avastus, et vesi on H_2O , aga Kripke järgi on termidel “vesi” ja “ H_2O ” sama intensioon (valides kõigis võimalikes maailmades välja H_2O). Midagi sarnast kehtib isegi selliste termide kohta nagu “mina” ja “David Chalmers”, vähemalt siis, kui mina neid kindlates olukordades kasutan: “Mina olen David Chalmers” väljendab mittetriviaalset empiirilist teadmist, aga Kripke analüüsist tuleneb, et ma olen David Chalmers kõigis maailmades, nii et minu nende väljendite lausungitel on sama intensioon. Sel juhul aga on intensioonid kognitiivsest tähtsusest otsustavalt lahus.

Sellelgi poolest tunneme vaistlikult, et nende paaride (“Ehatäht” ja “Koidutäht”, “vesi” ja “ H_2O ”, “mina” ja “David Chalmers”) paarikud erinevad ka mingi tähenduseaspekti poolest. Samuti püsib vaistlik tunne, et leidub *mingi* viis, kuidas maailm võiks olla, et need termid osutaksid erinevatele asjadele. Näiteks näib vähemalt *episteemiliselt* võimalik (mingis laias mõttes), et need termid poleks samaosutuslikud. Tundub, et nende kognitiivne erinevus on kuidagi seotud selliste võimaluste olemasoluga. Seega on nende kognitiivsete erinevuste tabamiseks loomulik jätkata nende termide analüüsi võimalikkuse ja paratamatuse mõis-

tete kaudu. See ongi ehk kahemõõtmelise semantika taga olev juhtmõte.

Semantika kahemõõtmeline käsitlemine algab tähelepanekust, et paljude meie väljendite ekstensioon ja isegi intensioon sõltuvad mingil moel välismaailmast. Asjalood on parasjagu kujunenud nii, et minu termidel “vesi” ja “H₂O” on sama ekstensioon ja samuti sama (kriipkelik) intensioon. Aga asjalood oleks võinud ka nii kujuneda, et neil kahel termil oleks olnud erinev ekstensioon ja ka erinev intensioon. Nii et termini “vesi” ekstensioon ja kriipkelik intensioon sõltuvad mingis mõttes meie maailma iseloomust. Kuivõrd *see* maailm on tegelik, ilmneb, et “vesi” osutab H₂O-le ja selle kriipkelik intensioon valib välja H₂O kõigis võimalikes maailmades. Aga kui mõni teine maailm oleks olnud tegelik (nt Putnami Teisik-Maa maailm, kus ookeanides olev selge vedelik on XYZ), võinuks “vesi” osutada millelegi täiesti teistsugusele (nt XYZ-le) ja tal võinuks olla täiesti teistsugune kriipkelik intensioon (nt selline, mis valib kõigis võimalikes maailmades välja XYZ).

Seda on loomulik formaliseerida järgmiselt. Kui väljendi (kriipkelik) intensioon ise sõltub maailma iseloomust, siis saame seda sõltuvust esitada funktsioonina maailmadest intensioonidesse. Kuna intensioonid on ise funktsioonid maailmadest ekstensioonidesse, annab see loomupäraselt kahemõõtmelise struktuuri. Seda struktuuri saab esitada tabelina nii:

	H₂O-maailm	XYZ-maailm	...
H ₂ O-maailm	H ₂ O	H ₂ O	...
XYZ-maailm	XYZ	XYZ	...
...

See tabel väljendab termiga “vesi” seostatud kahemõõtmelise struktuuri üht aspekti. Selle mõte on väljendada intuitsiooni, et kui H₂O-maailm osutub tegelikuks (mida ta juhtumisi ongi), siis termini “vesi” kriipkelik intensioon valib välja H₂O kõigis maailmades; aga kui tegelikuks osutub XYZ-maailm (mis ta juhtumisi pole), siis termini “vesi” kriipkelik intensioon valib kõigis maailmades välja XYZ-i. Maailmad vasakpoolses tulbas esitavad intuiitiiv-

selt viise, kuidas tegelikus maailmas asjalood võiksid olla (neist mõeldakse mõnikord täpsemalt kui võimalikest lausungikontekstidest ja teinekord kui episteemilistest võimalikkustest), samas kui maailmad ülemises reas iseloomustavad kontrafaktilisi viise, kuidas mingi maailm oleks võinud olla (neist mõeldakse mõnikord täpsemalt kui võimalikest väärtustusolukordadest ja teinekord kui metafüüsilistest võimalikkustest). Mõnikord öeldakse, et vasaku tulba maailmad (üks maailm rea kohta) moodustavad maatriksi “esimese mõõtme”, vastates erinevatele *tegelikuna käsitatud* maailmadele, ja maailmad ülemises reas (üks maailm tulba kohta) moodustavad maatriksi “teise mõõtme”, vastates erinevatele *kontrafaktilisena käsitatud* maailmadele.

Seda kahemõõtmelist maatriksit võib näha *kahemõõtmelise intensioonina*: funktsioonina maailmade järjestatud paaridest ekstensioonidesse. Selline funktsioon on samaväärne funktsiooniga maailmadest intensioonidesse ja nii tabab see intuiitvset ideed, et termi intensioon sõltub tegeliku maailma iseloomust. Samuti arvestab see intuitsiooni, et termi *ekstensioon* sõltub tegeliku maailma iseloomust, kui vaadelda maatriksi “diagonaali”, s.t lahtreid, mis vastavad samale tegelikuna ja kontrafaktilisena käsitatud maailmale. Ülaltoodud näites: seal, kus H₂O-maailma on käsitatud nii tegeliku kui ka kontrafaktilisena, valib “vesi” välja H₂O, samas kui XYZ-maailma käsitada tegeliku ja kontrafaktilisena, siis valib “vesi” välja XYZ-i. Võime öelda, et väljendi “diagonaalintensioon” on funktsioon, mis seab termi ekstensiooniga vastavusse maailma *w*, mida on käsitatud nii tegeliku kui kontrafaktilisena. Nii et termi “vesi” diagonaalintensioon seab H₂O-maailma vastavusse H₂O-ga ja XYZ-maailma XYZ-iga jne.

Nüüd näeme, kuidas sama ekstensiooni ja sama kriipkeliku intensiooniga termipaaridel võivad sellegipoolest olla erinevad kahemõõtmelised intensioonid ja ka erinevad diagonaalintensioonid. Näiteks termidel “vesi” ja “H₂O” on küll sama kriipkelik intensioon, aga samas on usutav, et kui XYZ-maailm oleks osutunud tegelikuks, siis oleks neil erinevad kriipkelikud intensioonid: termil “vesi” oleks olnud intensioon, mis valib välja kõigis maailmades XYZ-i, samas kui termil “H₂O” oleks ikkagi olnud intensioon, mis valib välja kõigis maailmades H₂O. Sellisel juhul on

neil termidel erinevad kahemõõtmelised intensioonid ja erinevad diagonaalintensioonid.

Saab näidata, et midagi sarnast kehtib ka sellistele termipaari-dele nagu “Ehatäht” ja “Koidutäht” ning “mina” ja “David Chalmers”¹: mõlema paari paarikutel on erinev kahemõõtmeline intensioon ja erinev diagonaalintensioon. Kui see nii on, siis see vihjab sellele, et väljendi kahemõõtmelise intensiooni (või siis selle diagonaalintensiooni) ja kognitiivse tähtsuse vahel on mingisugune seos. Võiks isegi oletada, et väljendi diagonaalintensioon toimib mingis mõttes nagu fregelik tähendus, viisil, mis võiks kinnitada Carnapi projekti.

Siinkohal tuleb tunnistada, et asjalood pole siiski nii lihtsad. On olemas hulk kahemõõtmelisi semantikakäsitlusi, teiste seas nt Kaplan 1979, 2017–2018; Stalnaker 2022; Chalmers 1996, 2002a, 2004; Jackson 1998; nendega lähedalt seotud modaalsete mõistete kahemõõtmelise analüüsi on välja käinud Evans (1977) ning Davies ja Humberstone (1981). Kõik nad täpsustavad ülaltoodud intuiitivseid ideid üsna erinevalt. Näiteks erinevad nende arusaamad selle poolest, kuidas nad mõistavad “maailmu” vasakus tulbas ja kuidas analüüsivad termi intensiooni ja/või ekstensiooni sõltuvust tegeliku maailma iseloomust. Seetõttu seostatakse eri käsitlustes neid mõisteid üsna erinevate kahemõõtmeliste semantiliste väärtustega, ning need semantilised väärtused on üsna mitut moodi seotud kognitiivse tähtsusega.

Järgnevas ma tutvustan kõigepealt kahemõõtmelise lähene-mise pioneere 1970. aastatest: Kaplan, Stalnaker, Evans ning Davies ja Humberstone.¹ Nad kõik kasutavad mõnda osa ülalkirjel-datud formaalsest struktuurist, aga üsna erineva alusmõistetiku-ga. Kõik nad väidavad mingisuguse seose olemasolu kahemõõt-

¹Üksikasjalikumat arutelu kõigi nende kahemõõtmeliste raamisti-ke ja nende omavaheliste seoste kohta võib leida kahest hiljutisest kogumikust: ajakirja *Philosophical Studies* 2004. a märtsi erinumber “The Two-Dimensional Framework and its Applications” ja raamat *Two-Dimensional Semantics* (García-Carpintero, Macià 2006). Vt eriti Chalmers 2006; Davies 2004; Stalnaker 2004, samuti arutelu raamatus Soames 2005.

meliste semantiliste väärtuste ja aprioursuse vahel, aga see seos on tavaliselt piiratud ulatusega, rakendudes kas indeksikaalidele (Kaplan), kirjeldavatele nimedele (Evans) või sõna “tegelik” sisaldavatele väljenditele (Davies ja Humberstone) — ja Stalnakeri hilisem töö hoopiski hülgab seose aprioursusega. Seejärel kirjeldan ma üldisemat kahemõõtmelist vaateviisi, mida 1990. aastatel arendasid Chalmers, Jackson ja teised. Nemad seostasid kahemõõtmelised semantilised väärtused igasugust liiki väljenditega ja väitsid tugeva üldise seose olemasolu nende semantiliste väärtuste ning aprioursuse ja kognitiivse tähtsuse valdkonna vahel. Lõpus kirjeldan ma lühidalt selle raamistiku mõnda rakendust ja käsitlen mõningaid vastuväited koos vastustega.

1. VARASED KAHEMÕÕTMELISED KÄSITLUSED

1.1. Kaplan: Karakter ja sisu

Ilmselt tuntuim üldjoontes kahemõõtmeline käsitlus on Kaplani indeksikaalide karakteri ja sisu analüüs (Kaplan 1979, 2017–2018). Kaplani järgi tugineb ta osalt Kampi (1971) ja Vlachi (1973) ajalooigikale, kus analüüsitakse sõna “praegu” mingis mõttes kahemõõtmeliselt. Kaplan rakendab oma analüüsi nii indeksikaalidele, nagu “mina”, “siin” ja “praegu”, kui ka demonstratiividele, nagu “see” ja “too”. Kaplani analüüs on hästi tuntud, nii et ma piirdun ainult põgusa ülevaatega.

Kaplanil on esimese mõõtme “maailmaks” *lausungikontekstid*: need täpsustavad vähemalt kõneleja ning lausungi aja ja koha maailmas. Teise mõõtme “maailmad” on *väärtustusolukorrad*: need on tavapärased võimalikud maailmad, kus hinnatakse lausungi tõeväärtust.

Võtame näiteks väljendi

(1) Mul on praegu kõht tühi.

Kaplani analüüsi järgi, kui seda väljendit lausub Joe ajal t_1 , väljendab see propositsiooni, mis on tõene parajasti siis, kui Joel on ajal t_1 kõht tühi. Seda väljendatud propositsiooni võime nimetada

lausungi *sisuks*. Seda sisu saab loomupäraselt esitada intensioonina, mis on tõene neis ja ainult neis maailmades (nendes väärtus-
tusolukordades), kus Joel on kõht tühi. (Kaplan käsitab proposi-
tsioone pigem struktureeritud entiteetide kui intensioonidena, aga
see erinevus pole siin väga oluline.) Teistsuguses kontekstis —
näiteks kus kõneleb Diana ajal t_2 — on sama väljendi lausungil
teine sisu. Selleks sisuks on propositsioon, mis on tõene mingis
maailmas parajasti siis, kui selles maailmas on Dianal ajal t_2 kõht
tühi.

Väljendi *karakter* on funktsioon kontekstidest sisudesse, sea-
des lausungikonteksti vastavusse väljendi sisuga selles konteks-
tis. (Kui sisu käsitada intensioonina, siis karakter on teatav ka-
hemõõtmeline intensioon.) Nii et lausungi “Mul on kõht tühi”
karakter seab vastavusse esimese ülaltoodud konteksti proposi-
tsiooniga, et Joel on ajal t_1 kõht tühi. Ja teise ülaltoodud konteksti
propositsiooniga, et Dianal on ajal t_2 kõht tühi. Laiendades seda
ideed lausesse kuuluvaile indeksilistele termidele, saame öelda, et
“mina” karakter seab esimese konteksti vastavusse Joega ja teise
konteksti Dianaga. Üldisemalt: see seab mis tahes konteksti vas-
tavusse kõnelejaga selles kontekstis. Samamoodi seab “praegu”
karakter vastavusse mis tahes konteksti selles kontekstis täpsus-
tatud ajaga.

Ülaltoodud karakteri definitsioon on siiski mõnevõrra eba-
täpne ja täpsemal määratlemisel kerkivad esile mitmed keerukad
probleemid. Aga laias laastus võib öelda, et väljendi karakter seab
konteksti vastavusse sisuga, mis sel väljendil oleks, kui seda lau-
sutaks selles kontekstis. Selle kohta oleks veel nii mõndagi öel-
da (eriti kuna Kaplan soovib oma analüüsi rakendada isegi kon-
tekstidele, kus vastavat lausungieksemplari pole), aga praeguseks
sellest piisab. Üldiselt on karakter seostatud väljenditüübiga, mit-
te väljendieksemplariga, kuigi demonstratiivide puhul nagu “see”
ja “too” on asi veidi keerukam, sest nende karakter võib eri lau-
sungites olla erinev.

Kaplani analüüsi järgi peegeldab indeksikaalide, nagu “mi-
na”, “praegu” ja “siin”, ning samuti demonstratiivide, nagu “see”
ja “too”, karakter nende kognitiivset tähtsust. Näiteks lausel “Ma
olen praegu siin” on propositsiooniline sisu, mis on tõene vaid

mõnes maailmas, aga selle karakter annab propositsiooni, mis on tõene kõigis lausungikontekstides. (Kaplan ei “diagonaliseeri” karakterit intensiooniks, aga seda saaks hõlpsasti teha. Kui seda teha, siis oleks “Ma olen praegu siin” seostatud diagonaalintensiooniga, mis on paratamatult tõene.) Nii et karakter, mitte sisu, näib peegeldavat tõsiasi, et lauset saab teada *a priori* (või peaaegu *a priori*). Samuti, kui tõene lausung “See on too” on kognitiivselt tähtis, siis väljendid “see” ja “too” selles osutavad samale objektile, aga nende karakter on erinev. Nii et vähemalt nendes valdkondades toimib karakter veidi nagu fregelik tähendus.

Ent see ei laiene muudele väljenditele. Näiteks on Kaplan seisukohal, et nimed osutavad ühele ja samale indiviidile igas lausungikontekstis. Selle järgi on sama ekstensiooniga nimedel nagu “Mark Twain” ja “Samuel Clemens” ka täpselt sama karakter ning identsusel “Mark Twain on Samuel Clemens” on karakter, mis annab igas kontekstis tõese propositsiooni, kuigi see identsus näib olevat *a posteriori* ja kognitiivselt tähtis. Midagi sarnast käib ka loomuliku liigi termide nagu “vesi” kohta. Nii et Kaplani analüüsi järgi on nimedel ja loomuliku liigi termidel “muutumatu karakter”, mis on lahus nende kognitiivsest rollist.

Seda olukorda võiks iseloomustada nii, et karakter on kõige lähemalt seotud väljendiga seotud kontekstist sõltuvuse muustritega, mitte väljendi kognitiivse tähtsusega. Indeksikaalide korral on väljendi kontekstist sõltuvuse muustrid ise lähedalt seotud väljendi kognitiivse tähtsusega. Aga paljude muude väljendite korral, nagu näiteks nimed ja loomuliku liigi termid, on kognitiivne tähtsus otsustavalt lahus nende kontekstist sõltuvuse muustritest. (Sama kehtib arvukate tavapärase kontekstist sõltuvate väljendite kohta, nagu näiteks “pikk”.) Seetõttu sobib Kaplani raamistik üldiselt paremini analüüsivaks väljendite sõltuvust kontekstist kui nende kognitiivset tähtsust.

1.2. Stalnaker: diagonaalpropositsioon ja väljendatud propositsioon

Stalnakeri analüüs algab ideega, et kuigi sellised laused nagu “Ehatäht on Koidutäht” väljendavad paratamatuid tõdesid, kasu-

tatakse neid mõnikord sattumusliku teabe edastamiseks maailma kohta. Stalnaker (2022) eritleb seda sattumuslikku teavet lausungiga seotud *diagonaalpropositsioonina*.

Stalnakeri järgi on lausungiga *väljendatud propositsioon* intensioon tavapärases mõttes ehk võimalike maailmade hulk. Nii et hariliku lausungiga “Ehatäht on Koidutäht” väljendatud propositsioon on maailmade hulk, kus Ehatäht on Koidutäht — mis on kõigi maailmade hulk (jättes eksistentsiküsimused kõrvale). Stalnaker defineerib lausungiga seostatud *propositsioonilise mõiste* funktsioonina võimalikest maailmadest propositsioonidesse, seades vastavusse maailma ja propositsiooni, mida lausung väljendaks selles maailmas. Seejärel määratleb ta lausungiga seostatud *diagonaalpropositsiooni* funktsioonina, mis seab vastavusse võimaliku maailma ja selles võimalikus maailmas kasutatud lausungi tõeväärtuse.

Stalnaker individueerib lausungeid nii, nagu oleks antud lausungit võidud kasutada ka täiesti teistsuguses tähenduses. Näiteks lausungit “Ehatäht on Koidutäht” oleks võidud kasutada maailmas w väljendamaks propositsiooni, et Mark Twain on George Bush, kui w -s kasutatakse nime “Ehatäht” Twaini nimena ja nime “Koidutäht” Bushi nimena. Järelikult, kuigi minu lausungi propositsiooniline mõiste seab *tegeliku* maailma vastavusse propositsiooniga, et Ehatäht on Koidutäht, siis maailma w seab see vastavusse propositsiooniga, et Twain on Bush (mis ise on eeldatavasti tühi maailmade hulk). Minu lausungi diagonaalpropositsioon seab vastavusse tegeliku maailma ja esimese propositsiooni tõeväärtuse tegelikus maailmas (tõene) ning maailma w ja teise propositsiooni tõeväärtuse w -s (väär). Nii et kuigi minu lausung “Ehatäht on Koidutäht” väljendab paratamatut propositsiooni tavapärases mõttes, on see seostatud ka sattumusliku diagonaalpropositsiooniga.

Stalnakeri propositsiooniline mõiste on teatav kahemõõtmeline intensioon ja tema diagonaalpropositsioon on vastav diagonaalintensioon. Nagu Kaplani puhul võib ka Stalnakeri raamistikku vaadelda tabavana teatud viisi, kuidas lausungi sisu sõltub selle lausumise kontekstist. Aga samas, kui Kaplani analüüs on sisuliselt piiratud nende kontekstidega, kus väljend säilitab oma algse

tähenduse, siis Stalnakeri analüüs hõlmab ka neid kontekste, kus väljendit kasutatakse täiesti teistsuguses tähenduses. Seetõttu ise loomustab Stalnaker oma kahemõõtmelist raamistikku kui “metasemantilist”: erinevalt Kaplani karakterist pole diagonaalpropositsioonid tegelikult lausungi tähenduse osaks, vaid nad tabavad midagi selle kohta, kuidas väline maailm tähendust määrab.

Stalnaker kasutab oma raamistikku peamiselt väidete edastatud teabe analüüsiks. Kontekstis, kus kuulaja teab täielikult lausungis kasutatud termide tähendusi (nt kui ta teab, et nii “Ehatäht” kui ka “Koidutäht” osutavad Veenusele) ja kus see teadmine on kõnelejal ja kuulajal ühine, edastab lausung oma algset propositsioonilist sisu. Aga kui kuulaja ei tea termide tähendusi, siis edastab lausung teistsugust sisu. Täpsemalt, see edastab lausungi diagonaalpropositsiooni: antud juhul propositsiooni, et “Ehatäht on Koidutäht” väljendab tõde. Kui kõneleja ja kuulaja ühine teadmine sisaldab tähenduse osalist teadmist — näiteks teadmist, et nime “Ehatäht” kasutatakse osutamaks õhtutähele ja nime “Koidutäht” kasutatakse osutamaks hommikutähele —, siis maailmad väljaspool seda ühist teadmist on tegelikult eelolemustega välistatud ja diagonaalpropositsioon on sellisel juhul samaväärne propositsiooniga, et hommikutäht on sama mis õhtutäht (vähemalt asjassepuutuvas maailmade hulgas). Nii et sellises kontekstis edastab väide “Ehatäht on Koidutäht” teavet, et hommikutäht on õhtutäht.

Oma 1978. a artiklis (vt Stalnaker 2022) ütleb Stalnaker, et kui defineerida operaatorit “ \dagger ” nii, et “ $\dagger P$ ” on tõene parajasti siis, kui P -l on paratamatu diagonaalpropositsioon, siis on “ \dagger ” samaväärne “*a priori* tõe” operaatoriga. Hilisemates töödes (nt Stalnaker 2004) loobub ta sellest väitest. On lihtne näha, miks. Isegi paradigmaatilistel *a priori* väidetel nagu “ $1 + 1 = 2$ ” pole paratamatut diagonaalpropositsiooni: “ $1 + 1 = 2$ ” diagonaalpropositsioon on väär maailmas, kus näiteks “1” osutab 3-le ja “2” osutab 7-le. On küll tõsi, et väidetavalt *a priori* tõdedel nagu “Ehatäht on õhtutäht” on diagonaalpropositsioon, mis on tõene kõigis maailmades selles klassis, mis on piiratud nii nagu eelmises lõigus kirjeldatud (kehtestades piirangu, et nime “Ehatäht” kasutatakse osuta-

maks õhtutähele). Ent sellisel juhul on diagonaalpropositsioon ja *a priori* tõde omavahel seotud ainuüksi tänu sellele piirangule.

Seepärast pole ka diagonaalpropositsioonid ja *a priori* tõde nii väga seotud. Mõnikord on lausungi diagonaalpropositsioon ja selle kognitiivne tähtsus küll seotud, aga see on nii ainult teatud kontekstides, kus tähenduse piiratud teadmise tõttu kehtivad teatud eripiirangud. Seepärast ei saa keeleliste üksuste kognitiivse tähtsuse üldine kahemõõtmeline lähenemine rajaneda Stalnakeri diagonaalpropositsioonidele. Selle asemel on nad kõige kasulikud selle analüüsil, mida lausungitega edastatakse juhul, kui ei teata nende täit tähendust.

1.3. Evans: sügav ja pealiskaudne paratamatus

Evansi analüüs (Evans 1977) keskendub *kirjeldavatele nimedele*: nimed, mille osutus on fikseeritud kirjeldusega. Tema peamine näide on “Julius”, mis on pandud nimeks sellele, kes iganes leiutas tõmbluku, kui keegi ainuisikuliselt selle leiutas (järgnevas ma jätan viited ainuisikulisusele välja, aga need peaksid olema vaiki-misi eeldatud). Ta vaatleb sellist lauset:

(2) Kui keegi leiutas tõmbluku, siis oli see Julius.

Kui järgida Kripket, siis lause (2) väljendab sattumuslikku propositsiooni. “Julius” valib kõigis maailmades välja tegeliku leiutaja (William C. Whitworthi), nii et see propositsioon on väär kõigis neis maailmades, kus keegi teine kui Whitworth leiutas tõmbluku.

Evansi järgi aga on selline sattumuslikkus pealiskaudne. Lause (2) on *pealiskaudselt sattumuslik* selles mõttes, et väide “Oleks võinud juhtuda, et keegi teine kui Julius leiutas tõmbluku” on tõene. Lause pealiskaudne paratamatus ja sattumuslikkus sõltuvad sellest, kuidas ta haakub modaalsete operaatoritega: *S* on pealiskaudselt paratamatu parajasti siis, kui “On paratamatu, et *S*” on tõene. Ent Evans väidab, et lause (2) on paratamatu sügavas mõttes. Ta on seisukohal, et see lause on paratamatu, kuna väljendab paratamatut *sisu*. Evansi vaate järgi leidub selline semantiline reegel, mis ühendab “Julius” tõmbluku leiutajaga, ja

see semantiline reegel kehtestab, et lause (2) sisu on paratamatult tõene.

Evansi raamistikus on kaks modaalselt operaatorit, mitte kaks intensiooni. Siiski on seal kaks semantilist väärtust: lause väljendatud propositsioon, mis on midagi sellist nagu tuttav propositsioon, mis on tõene kõigis maailmades, kus Whitworth leiutas tõmbluku, ja lause sisu, mis toimib nagu eelmises lõigus kirjeldatud. Ei propositsioonid ega sisud pole iseloomustatud intensioonidena, ent vastavaid intensioone on küllaltki lihtne defineerida. Saame öelda, et *S*-i *pealiskaudne intensioon* on maailmade hulk, kus *S*-i väljendatud propositsioon on tõene, umbes nii: selline maailmade *w* hulk, et “Kui *w*, siis oleks tegu *S*-iga” on tõene. Saame öelda, et *S*-i *sügav intensioon* on maailmade hulk, kus *S*-i sisu on tõene. Selliselt määratletuna on lausel (2) pealiskaudne intensioon, mis on mõnes maailmas väär, aga ka sügav intensioon, mis on tõene kõigis maailmades.

Kirjeldavate nimede nagu “Julius” puhul näib sügav paratamatus (vastandudes pealiskaudsele paratamatusele) olevat lähedalt seotud aprioursusega ja sügavad intensioonid on lähedalt seotud keeleväljendi kognitiivse rolliga. Seda seost oleks ahvatlev laiendada kirjeldavatest nimedest kaugemale, ent Evans ei käsitle muid väljendeid ja pole päris selge, kuidas seda laiendust teha. Evansi sügava paratamatuse mõiste täpsem analüüs nõuaks täpsemat arusaamist tema sisu mõistest, mis tema 1978. a artiklis on midagi analüüsimata algmõiste laadset.

Evansi muudest töödest paistab selge tema seisukoht, et tavapärase pärisnimede puhul, mis vastanduvad kirjeldavatele nimedele, leidub semantiline reegel, mis seob nime osutatu külge nii, et osutatu on osa sisust. Seega näib, et Evansi seisukoha järgi on tavapärase pärisnimedega seotud identsustel paratamatu sisu, nii et identsused nagu “Mark Twain on Samuel Clemens” pole mitte üksnes pealiskaudselt, vaid ka sügavalt paratamatud. Sellisel juhul on neil kahel nimel sama sügav intensioon. Seega sellistel juhtudel (ja ilmselt loomuliku liigi terme sisaldavate analoogsete juhtude korral) pole sügav paratamatus ja sügavad intensioonid nii tugevalt seotud kognitiivse tähtsuse või aprioursusega nagu kirjeldavate nimede puhul.

1.4. Davies ja Humberstone: “fikseeritult tegelikult” ja “paratamatult”

Davies ja Humberstone'i (1981) kahemõõtmeline raamistik põhineb operaatori “tegelikult” (**A**) analüüsil. **AP** on tõene maailmas w parajasti siis, kui P on tõene tegelikus maailmas. Davies ja Humberstone märgivad, et “ P parajasti siis, kui **AP**” on sattumuslik, ent *a priori* teatav. Nad väidavad, et kuigi see lause on sattumuslik, on see siiski paratamatu järgmises intuiitiivses mõttes: ükskõik, milline maailm ka osutuks tegelikuks, on “ P parajasti siis, kui **AP**” tõene. Samamoodi sattumusliku empiirilise tõe P puhul on **AP** paratamatu, aga see on sattumuslik järgmises intuiitiivses mõttes: mõned maailmad on sellised, et kui mõni neist olnuks tegelik, siis **AP** olnuks väär.

Seda intuitsiooni saab formaliseerida nii, et lisame võimalike maailmade mudelisse “ujuva” tegeliku maailma. Selle asemel et lihtsalt tähistada üks fikseeritud maailm tegeliku maailmana, käsitleme tegelikkust sellise tunnusega, mida saab omistada eri maailmadele. Seejärel saame hinnata lauseid mingis maailmas w , samas kui maailma w' võtame tegelikuna (“käsitleme tegelikuna”). Või samaväärselt, saame hinnata lauseid maailmade paaril (w' , w), kus esimene maailm esindab maailma, mis on tähistatud tegelikuna, ja teine maailm esindab maailma, kus lauset hinnatakse (suhestatuna esimese, tegelikuna tähistatud maailmaga).²

Kaheindeksiline väärtustamine toimib järgmiselt. Ilma modaalse operaatoriteta lause P on tõene paaril (w' , w) parajasti siis, kui P on tõene w -s tavalise üheindeksilise väärtustuse järgi. $\Box P$ on tõene paaril (w' , w) parajasti siis, kui P on tõene paaril (w' , v) kõigi v -de korral (s.t parajasti siis, kui P on tõene kõigis maailmades, mis on suhestatud tegelikuna käsitatud maailmaga w'). **AP** on tõene paaril (w' , w) parajasti siis, kui P on tõene paaril (w' , w') (s.t parajasti siis, kui P on tõene maailmas w' , juhul kui w' -d käsitada tegelikuna). Kui see lähenemine ühendada tõefunktsiooniliste loogikaoperaatorite ilmse semantikaga, piisab

²Esituse lihtsuse huvides lahknen ma Davies ja Humberstone'i enda formaliseeringust, aga sinne annab samaväärsed tulemused.

sellest, et rekursiivselt määratleda lausete kaheindeksilised väärtustused modaalses lauseloogikas (mis sisaldab “ \square ”-d ja “**A**”-d) atomaarlausete standardse üheindeksilise väärtustamise kaudu.

Järgmisena toovad Davies ja Humberstone sisse operaatori “fikseeritult” (**F**), mille saab defineerida nii: **FP** on tõene paaril (w' , w) parajasti siis, kui P on tõene paaril (v , w) kõigi v -de korral (s.t parajasti siis, kui P on tõene w -s, mis on suhestatud kõigi tegelikuna käsitatud maailmadega). Operaator “fikseeritult tegelikult” **FA** on seega selline, et **FAP** on tõene paaril (w' , w) parajasti siis, kui **AP** on tõene paaril (v , w) kõigi v -de korral, s.t parajasti siis, kui P on tõene paaril (v , v) kõigi v -de korral. Nii et **FAP** on tõene parajasti siis, kui P on tõene mistahes maailmas w , kui w -d ennast käsitada tegelikuna.

Kaks üliolulist modaalset operaatorit on siin \square ja **FA**. Saame öelda, et P on paratamatu, kui $\square P$ on tõene (s.t kui P on tõene kõigis maailmades, juhul kui meie maailma käsitada tegelikuna), ja et P on **FA**-paratamatu, kui **FAP** on tõene (s.t juhul, kui P on tõene kõigis maailmades w , kui w -d käsitada tegelikuna). Ütelgem, et P on **A**-sisaldav parajasti siis, kui P sisaldab **A** või **F**-i juhtu. On lihtne näha, et kui P pole **A**-sisaldav, siis on P **FA**-paratamatu parajasti siis, kui ta on paratamatu. Aga kui P on **A**-sisaldav, siis võivad need kaks lahkned. Näiteks lause “ P parajasti siis, kui **AP**” pole paratamatu, aga see on **FA**-paratamatu. Samamoodi sattumusliku atomaartõe P puhul on **AP** paratamatu, aga see on **FA**-sattumuslik. Nii et Davies ja Humberstone leiavad, et **FA**-paratamatus tabab intuiitiivset mõtet, mille järgi need kaks lauset on vastavalt paratamatu ja sattumuslik.

Davies ja Humberstone laiendavad seda arutelu ka Evansi kirjeldavate nimede juhule. Nad märgivad, et kirjeldavad nimed, nagu “Julius”, toimivad üsna sarnaselt **A**-sisaldavate kirjeldustega kujul “Tõmbliku tegelik leiutaja”. Näiteks nii, nagu “Julius leiutas tõmbliku” näib sattumuslik ja aprioorne, näib “Tõmbliku tegelik leiutaja leiutas tõmbliku” samuti sattumuslik ja aprioorne. Lisaks on lihtne näha, et viimasel kujul laused formaliseerituna modaalses predikaatloogikas pole mitte paratamatud, vaid **FA**-paratamatud. See peegeldab Evansi väidet, et lause “Julius (kui ta on olemas) leiutas tõmbliku” pole mitte pealiskaudselt parata-

matu, vaid sügavalt paratamatu. Davies ja Humberstone pakuvad välja loomuliku hüpoteesi, et kirjeldavad nimed on õigupoolest A-sisaldavate kirjelduste lühendid ja et Evansi sügav paratamatus on lihtsalt FA-paratamatus.

Davies ja Humberstone oletavad, et kõik sattumuslikud *a priori* laused võivad olla (võib-olla vaikumisi) A-sisaldavad laused, mis on sattumuslikud ja FA-paratamatud.³ Samuti pakuvad nad, et mõned paratamatud *a posteriori* laused on A-sisaldavad paratamatud ja FA-sattumuslikud laused. Näiteks “Tegelik *F* on *G*” (kus “*F* on *G*” on sattumuslik) ja analoogsed kirjeldavaid nimed sisaldavad väited. Nad oletavad prooviks, et loomuliku liigi terme (nagu näiteks “vesi”) võib käsitada A-sisaldavate kirjelduste lühenditena (nagu näiteks “tegelik veelaadne ollus siinkandis”), mis juhul paratamatud *a posteriori* identsused nagu “Vesi on H₂O” võivad samuti olla paratamatud ja FA-sattumuslikud. Kuid nad ei laienda seda väidet kõigile paratamatutele *a posteriori* lausetele. Täpsemalt, nad on seisukohal, et tavalised pärisnimed pole A-sisaldavad, nii et tavalisi pärisnimesid puudutavad identsused (nagu näiteks “John on Tom”) on FA-paratamatud parajasti siis, kui nad on paratamatud. Sellest järeldub, et selliste nimedega paratamatud *a posteriori* identsused on FA-paratamatud ja mitte FA-sattumuslikud.

Davies ja Humberstone ei postuleeri oma kahe modaalse operaatori puhul kaht semantilist väärtust, aga seda võiks loomupäraselt teha. Saame öelda, et *P* standardne intensioon on *w*-s tõene parajasti siis, kui *P* on *w*-s tõene juhul, kui meie maailma käsitada tegelikuna (s.t parajasti siis, kui *P* on tõene paaril (*a*, *w*), kus *a* on tegelik maailm), ja et *P* FA-intensioon on *w*-s tõene parajasti siis, kui *P* on *w*-s tõene juhul, kui *w*-d käsitada tegelikuna (s.t parajasti siis, kui *P* on paaril (*w*, *w*) tõene). Samuti saame ilmsel viisil määratleda *P* kahemõõtmelise intensiooni; sellisel juhul on FA-intensioon samaväärne kahemõõtmelise intensiooni “diagonaaliga”.

³See väide on tõene ainult siis, kui kõik sattumuslikud *a priori* laused on A-sisaldavad. Põhjendusi selles kahtlemiseks vt Chalmers 2006 (nt seoses indeksiliste sattumuslike *a priori* lausetega).

Nende määratluste järgi on FA-intensioonid lähedalt seotud aprioursusega mõnede lausete puhul: eriti A-sisaldavate ja vaikimisi A-sisaldavate lausetega, nagu näiteks need, kus esinevad kirjeldavad nimed ja võib-olla ka loomuliku liigi termid (kui need tõesti on vaikimisi A-sisaldavad). Kui operaator “tegelikult” oleks paratamatu *a posteriori* ja sattumusliku *a priori ainus* allikas, siis leiduks üldine tugev seos FA-intensioonide ja aprioursuse vahel. Ent kui leidub teisi paratamatu *a posteriori* ja sattumusliku *a priori* allikaid (nagu näiteks tavalised pärisnimed ja indeksikaalid), siis neil juhtudel poleks FA-intensioonid aprioursusega üldse lähedalt seotud.

2. KAHEMÕÖTMELISUS

Kõik eespool vaadeldud kahemõõtmelised käsitlused toovad sisse “esimese mõõtmelise” semantilised väärtused või modaalsed mõisted, mis on tugevamalt seotud aprioursuse ja kognitiivse tähtsusega, kui seda on tuttavamad “teise mõõtmelise” semantilised väärtused ja modaalsed mõisted. Ent kõigis neis on see seos mõnevõrra nõrgendatud. Kaplani karakteri puhul rakendub see seos ainult indeksikaalidele. Evansi puhul väidetakse seda ainult kirjeldavate nimede kohta. Daviese ja Humberstone'i puhul kehtib see ainult A-sisaldavate väljendite ja vaikimisi A-sisaldavate väljendite kohta nagu kirjeldavad nimed ja ehk ka mõned loomuliku liigi termid. Stalnakeri puhul rakendub see kas teatud rangete piirangute korral diagonaalpropositsioonile või ei rakendu üldse.

Viimastel aastatel on hulk filosoofe (nt Chalmers 1996, 2002a, 2004; Jackson 1998, 2004; vt ka Braddon-Mitchell 2004; Lewis 1994; Wong 1996) kaitsnud kahemõõtmelist lähenemist, kus esimese mõõtmelise semantilised väärtused on aprioursuse ja kognitiivse tähtsusega seotud palju tugevamalt ja üldisemal moel. Selle vaate järgi ei rakendu kahemõõtmeline raamistik mitte ainult indeksikaalidele ja kirjeldavatele nimedele, vaid igasugustele väljenditele. Selle pooldajad on seisukohal, et iga väljendit (või vähemalt iga sellist väljendieksemplari, mis pretendeerib eksten-sioonile) saab seostada intensiooniga, mis on tugevalt seotud väl-

jendi rolliga arutlemises ja mõtlemises. Terminit *kahemõõtmelisus* kasutataksegi tavaliselt selliste vaadete puhul.

2.1. Kahemõõtmelisuse põhiväited

Kahemõõtmelisuse viis põhiväidet on järgmised.

- (T1) Iga väljendieksemplar (mis pretendeerib ekstensioonile) on seostatud esmase intensiooniga, teisese intensiooniga ja kahemõõtmelise intensiooniga. Esmane intensioon on funktsioon stsenaariumidest ekstensioonidesse. Teisene intensioon on funktsioon võimalikest maailmadest ekstensioonidesse. Kahemõõtmeline intensioon on funktsioon stsenaariumide ja maailmade järjestatud paaridest ekstensioonidesse.
- (T2) Juhul kui liitväljendi eksemplari ekstensioon sõltub kompositsiooniliselt selle osade ekstensioonidest, sõltub selle iga intensiooni väärtus indeksil (maailm, stsenaarium või järjestatud paar) samamoodi vastavate osade intensioonide väärtustest sellel indeksil.
- (T3) Väljendi eksemplari ekstensioon ühtib lausungi stsenaariumis selle esmase intensiooni väärtusega ja lausungi maailmas selle teisese intensiooni väärtusega.
- (T4) Lauseeksemplar S on metafüüsiliselt paratamatu parajasti siis, kui S -i teisene intensioon on tõene kõigis maailmades.
- (T5) Lauseeksemplar S on aprioorne (episteemiliselt paratamatu) parajasti siis, kui S -i esmane intensioon on tõene kõigis stsenaariumides.

Nüüd ma esmalt selgitan ja põhjendan neid printsiipe, ilma et määratleksin täpselt kõiki keskseid mõisteid või näitaksin printsiipide tõesust. Hiljem arutlen selle üle, kuidas võiks noid mõisteid (eriti esmase intensiooni mõistet) määratleda nii, et need printsiibid saaksid olla tõesed. Neid printsiipe ei maksaks võtta kahemõõtmelisuse lõpliku iseloomustusena, ent nad asuvad selle keskmes.

Alustame väitest (T1). Stsenaarium on siin midagi sarnast võimaliku maailmaga, aga see ei pea olema võimalik maailm.

Kõige tavalisemates kahemõõtmelistes käsitlustes on stsenaarium *keskmestatud maailm*: võimaliku maailma ning selle maailma indiviidi ja aja järjestatud kolmik. Võimalikud on ka teistsugused stsenaariumide käsitlused (vt Chalmers 2004), aga siin lähtun ma sellest arusaamast.

Väljendi teisene intensioon (või mida Jackson nimetab C-intensiooniks) on lihtsalt selle tuttav postkriipkelik intensioon, mis valib kontrafaktilistes maailmades välja väljendi ekstensiooni. Näiteks “mina” eksemplari teisene intensioon kasutatuna kõneleja *S* poolt valib kõigis maailmades välja *S*-i. Sõna “vesi” eksemplari teisene intensioon valib kõigis maailmades välja H_2O . Nime “Julius” eksemplari teisene intensioon valib kõigis maailmades välja William C. Whitworthi. Ja nii edasi.

Väljendi esmane intensioon toimib aga teistmoodi. Ma jätan selle täieliku iseloomustuse hilisemaks, aga mõned näited annavad aimu, millega on tegu. Sõna “mina” eksemplari esmane intensioon väärtustatuna keskmestatud maailmas valib välja tähistatud indiviidi selle maailma “keskmes”. (Nii et minu kasutatud sõna “mina” esmane intensioon väärtustatuna Napoleonile keskmestatud maailmas valib välja Napoleoni, mitte David Chalmersi.) Sõna “vesi” eksemplari esmane intensioon valib ligikaudu välja selge, joodava vedeliku, millega keskmestatud indiviidid kokku puutub. (Nii et minu kasutatud sõna “vesi” eksemplari esmane intensioon väärtustatuna “Teisik-Maal”, mis on keskmestatud indiviidile, keda ümbritseb ookeanides ja järvedes asuv XYZ, valib välja XYZ-i, mitte H_2O .) Nime “Julius” eksemplari esmane intensioon valib välja kelle iganes, kes leiutas vastavas maailmas tõmbliku. (Nii et sõna “Julius” esmane intensioon väärtustatuna maailmas, kus tõmbliku leiutas Pisike Tim, valib välja Pisikese Timi, mitte William C. Whitworthi.) Jne.

Tees (T1) väidab veel seda, et väljendi eksemplari saab seostada *kahemõõtmelise intensiooniga*: ligikaudu on see funktsioon (stsenaariumi, maailma) paaridest ekstensioonidesse. Siis saame öelda, et vähemalt keskmestatud maailma käsituse puhul ühtib esmane intensioon kahemõõtmelise intensiooni “diagonaalliga” (s.t *S*-i esmase intensiooni väärtus keskmestatud maailmas *w* ühtib *S*-i kahemõõtmelise intensiooni väärtusega paaril (*w*,

w^*), kus w^* on w võimaliku maailma element). Samamoodi ühtib teisene intensioon kahemõõtmelise intensiooni “reaga”, mis on määratud lausungi stsenaariumiga (s.t S -i teisele intensiooni väärtus maailmas w ühtib S -i kahemõõtmelise intensiooni väärtusega paaril (a, w) , kus a on lausungi stsenaarium). Kuid enamasti on väljendi kahemõõtmeline intensioon mõnevõrra vähem tähtis kui selle esmane ja teisene intensioon ning kahemõõtmelisuse pooldaja ei pea väitma, et väljendi esmane ja teisene intensioon on tuletatud selle kahemõõtmelisest intensioonist.

Tees (T2) ütleb, et liitväljendi esmane ja teisene intensioon sõltuvad selle osade esmasest ja teisest intensioonist vastavalt loomulikule kompositsioonilisele semantikale. Näiteks lause “Ma olen Julius” esmane intensioon on stsenaariumis tõene, kui indiviid selle stsenaariumi keskmes on selles stsenaariumis tõmbeluku leiutaja.

Tees (T3) sedastab loomuliku seose väljendieksemplari intensioonide ja ekstensiooni vahel. See tees nõuab iga lausungi korral, et nii nagu on üks maailm, mis on lausungi maailm, on ka üks stsenaarium, mis on lausungi stsenaarium. Kui stsenaariumi all pidada silmas keskmestatud maailma, siis on see lausungi kõneleja ja aja ümber keskmestatud maailm. Kui väljendieksemplari esmast ja teisest intensiooni väärtustada vastavalt lausungi stsenaariumis ja maailmas, ühtivad need väljendieksemplari ekstensiooniga. Muudes maailmades ja stsenaariumides võivad aga nende intensioonide väärtused erineda algsest ekstensioonist ja ka teineteisest.

Tulles väidete (T4) ja (T5) juurde: siin saame öelda, et S on aprioorne juhul, kui see väljendab mõtet, mida saab õigustada kogemustest sõltumata. S on metafüüsiliselt paratamatu, kui see on tõene kõigis kontrafaktiilistes maailmades (standardse kriipkeliku semantika järgi). Tees (T4) on metafüüsilise paratamatuse ja vastavate intensioonide tavapärase arusaama tagajärg. Tees (T5) on mõeldud teesi (T4) episteemilise analoogina.

Tees (T5) on kahemõõtmelisusele eripärane väide. See kehtestab väga tugeva ja üldise seose esmase intensiooni ja aprioorisuse vahel, palju tugevama kui teistes eelnevalt vaatluse all olnud

kahemõõtmelistes raamistikes. On võimalik, et kahemõõtmelise pooldaja võiks lubada teesile (T5) mõningaid üksikuid erandeid (nt mõned keerulised matemaatilised väited, mis on tõesed, aga mida ei saa teada), jäädes siiski äratuntavalt kahemõõtmelise pooldajaks. Kahemõõtmelise puhul on aga otsustav see, et pärisnimesid või loomuliku liigi terme puudutavate tüüpiliste *a posteriori* identsuste, nagu näiteks “Mark Twain on Samuel Clemens” või “Vesi on H_2O ”, esmane intensioon oleks mõnedes stsenaariumides väär.

Eelnevate teeside tagajärjed on muu hulgas järgmised:

- (T6) Lauseeksemplar S on paratamatu *a posteriori* parajasti siis, kui S -i teisene intensioon on tõene kõigis maailmades, aga selle esmane intensioon on mõnes stsenaariumis väär.
- (T7) Lauseeksemplar S on sattumuslik *a priori* parajasti siis, kui S -i esmane intensioon on tõene kõigis stsenaariumides, aga selle teisene intensioon on mõnes maailmas väär.

Kahemõõtmelisis pakub seega välja *a posteriori* paratamatuse ühtse analüüsi: kõikidel sellistel lausetel on paratamatu teisene intensioon, aga sattumuslik esmane intensioon. Samuti pakub see välja *a priori* sattumuslikkuse ühtse analüüsi: kõigil sellistel lausetel on paratamatu esmane intensioon, aga sattumuslik teisene intensioon.

Eelnevatest teesidest saab nii lausete kui lauseosade esmas- te ja teiseste intensioonide kohta järeldada järgmist. Siin on “ A ” ja “ B ” suvalised sama tüüpi väljendid ja “ $A \equiv B$ ” on lause, mis on tõene parajasti siis, kui “ A ”-l ja “ B ”-l on sama ekstensioon. Näiteks kui A ja B on üksiktermid, siis “ $A \equiv B$ ” on lihtsalt identsusväide “ $A = B$ ”, ning kui A ja B on laused, siis “ $A \equiv B$ ” on bikonditsionaal “ A parajasti siis, kui B ”.

- (T8) “ $A \equiv B$ ” on metafüüsiliselt paratamatu parajasti siis, kui A -l ja B -l on sama teisene intensioon.
- (T9) “ $A \equiv B$ ” on aprioorne (episteemiliselt paratamatu) parajasti siis, kui A -l ja B -l on sama esmane intensioon.

Sellest järeldub, et pärisnimesid hõlmavatel *a posteriori* paratamatutel identsustel, nagu näiteks “Mark Twain on Samuel Cle-

mens”, on vastavatel nimedel sama teisene intensioon, aga erinevad esmased intensioonid. Midagi sarnast kehtib ka liigiident-suste kohta nagu “Vesi on H_2O ”. Kui see on õige, siis esmased intensioonid toimivad sellistel juhtudel viisil, mis meenutab mõnevõrra fregelikku tähendust.

2.2. Episteemiline kahemõõtmelisus

Nende teeside põhjendamiseks, eriti teesi (T5) puhul, peaksime paremini aru saama, mis asjad on esmased intensioonid. Ilmselt peavad nad erinema karakteritest, diagonaalpropositsioonidest, sügavatest intensioonidest ja FA-intensioonidest vähemalt sellises mõttes, nagu neid mõistavad nende pooldajad. Ma visandan siin ühe lähenemisviisi esmaste intensioonide mõistmiseks (sellise, mida pooldan mina). See vaatekoht, mida võiksime nimetada *episteemiliseks kahemõõtmelisuseks*, on esitatud palju üksikasjalikumalt mujal (Chalmers 2002a, 2002b, 2004, 2006; Chalmers, Jackson 2001).

Episteemilise kahemõõtmelisuse järgi on esmase intensiooni ja episteemiliste mõistete nagu aprioorsus vahelise seose jaoks vaja, et esmaseid intensioone määratletaks algusest peale episteemiliselt. Selle järgi ei esinda esmaste intensioonide stsenaariumid lausungikontekste. Nad esindavad hoopis *episteemilisi võimalikusi*: ülimalt spetsiifilisi hüpoteese meie maailma iseloomu kohta, mida ei saa *a priori* välistada. Väljendi esmase intensiooni väärtus stsenaariumis peegeldab kõneleja väljendiga seotud ratsionaalseid otsustusi hüpoteesi alusel, et kõnealune episteemiline võimalikkus peab tegelikult paika.

Näiteks on lause “Vesi pole H_2O ” episteemiliselt võimalik selles mõttes, et selle tõesus pole *a priori* välistatud. Näiteks on episteemiliselt võimalik, et meie maailm on XYZ-maailm (või vähemalt et see on kvalitatiivselt täpselt nagu XYZ-maailm). Ja kui oletame, et meie maailm on XYZ-maailm (s.t, et vedelik ookeanides ja järvedes on XYZ jne), siis peaksime ratsionaalselt toetama väidet “Vesi on XYZ” ja ratsionaalselt tagasi lükkama väite “Vesi on H_2O ”. Nii et lause “Vesi on H_2O ” esmane inten-

sioon on XYZ-maailmas väär ja lause “Vesi on XYZ” esmane intensioon on seal tõene.

Samuti on “Mark Twain pole Samuel Clemens” episteemiliselt võimalik selles mõttes, et see pole *a priori* välistatud. Näiteks on episteemiliselt võimalik, et meie maailm on maailm w , kus üks isik, keda seostame nimega “Mark Twain”, kirjutas raamatud nagu *Tom Sawyer*, ja üks hoopis teine isik on põhjuslikult seotud meie nime “Samuel Clemens” kasutusega. Kui oletame, et meie maailm on maailm w , siis peaksime ratsionaalselt toetama väidet “Mark Twain pole Samuel Clemens”. Nii et lause “Mark Twain on Samuel Clemens” esmane intensioon on w -s väär.

Kahemõõtmelisuse järgi käib midagi sarnast mistahes kriipkeliku *a posteriori* paratamatuse kohta. Iga sellise lause S puhul on S -i eitus episteemiliselt võimalik. Ja on usutav, et iga sellise S -i korral leidub selline maailm w , et kui oletame, et meie maailm on kvalitatiivselt nagu w , peaksime ratsionaalselt S -i tagasi lükama. Sellisel juhul on S -i esmane intensioon w -s väär. Kui see muster laieneb kõigile *a posteriori* paratamatutele lausetele, siis igal sellisel lausel on esmane intensioon, mis on mõnes stsenaariumis väär, nagu tees (T6) eespool ka ütleb.

Esmased intensioonid on siin iseloomustatud läbinisti episteemiliselt. Tuleks märkida, et eespool esitatud väited pole vastuolus kriipkelike väidetega, et “Vesi on H_2O ” on metafüüsiliselt paratamatu või et “vesi” valib kõigis maailmades välja H_2O . Isegi Kripke lubab “Vesi pole H_2O ” episteemilist võimalikkust. Ja seegi on tuttav kriipkelik mõte, et kaks väidet A ja B võivad teineteist episteemiliselt paratamatustada isegi siis, kui nad ei paratamatusta teineteist metafüüsiliselt (näiteks “ X on soojusaistingute allikas” ja “ X on soojus”). Peame lihtsalt selgelt eristama lausete sedalaadi episteemilist väärtustamist maailmades (mis sõltub episteemiliset paratamatustamisest) tavapärasest kontrafaktilisest väärtustamisest (mis sõltub metafüüsilisest paratamatustamisest). Esimene on aluseks esmastele intensioonidele, teine teisestele intensioonidele.

2.3. Esmaste intensioonide määratlemine

Jääb üle esmased intensioonid täpsemalt määratleda. Eeltoodut üldistades võiksime pakkuda, et lause S esmane intensioon on tõene stsenaariumis w parajasti siis, kui hüpotees, et w on tegelik, annab meile alust ratsionaalselt toetada S -i. Mõnevõrra hoolikamalt sõnastades võime öelda, et S -i esmane intensioon on tõene stsenaariumis w parajasti siis, kui D paratamatustab episteemiliselt S -i, kus D on w kanooniline täpsustus. Jääb üle selgitada stsenaariumi, kanoonilise täpsustuse ja episteemilise paratamatustamise mõisteid.

Stsenaariumid on väga spetsiifilised episteemilised võimalikkused. Episteemilise kahemõõtmelisuse keskmestatud maailmade versiooni järgi on stsenaariumid keskmestatud maailmad. Võimalik on arendada ka episteemilise kahemõõtmelisuse sellist versiooni, kus stsenaariumid on tavapärastest võimalikest maailmadest tugevamalt lahutatud (vt Chalmers 2004, 2011) ja kus neid iseloomustatakse puhtamalt episteemiliselt (näiteks idealiseeritud keele maksimaalsete episteemiliselt kooskõlaliste lausetehulkadena). Aga siin keskendun ma keskmestatud maailma versioonile.

Iga võimaliku maailma w korral on episteemiliselt võimalik, et w on tegelik; või vähemalt on episteemiliselt võimalik, et w -ga kvalitatiivselt identne maailm on tegelik. (Täpsemalt: episteemiliselt on võimalik, et tegu on D -ga, kus D iseloomustab w -d kvalitatiivselt täielikult. Sellest kohe lähemalt.) Ent episteemilised võimalikkused on peenemalt eristatud kui võimalikud maailmad. Näiteks teave, et tegelik maailm on kvalitatiivselt nagu võimalik maailm w , on episteemiliselt kooskõlas mitmesuguste erinevate episteemiliselt võimalike väidetega kellegi eneselokaliseerimise kohta: näiteks on see kooskõlas väidetega “Praegu on 2004” ja “Praegu on 2005”.

Selliste eneselokaliseerimisväidete pärast modelleerime episteemilisi võimalikkusi keskmestatud maailmade abil. Keskmestatud maailma “keskmesse” märgitud indiviid ja aeg on nagu marker “sa oled siin”, mille abil pannakse need eneselokaliseerimisväited paika. Iga antud mõtleja puhul võib vaadelda hüpoteesi, et antud keskmestatud maailm w on tegelik, järgmise hüpoteesi-

na: “Tegu on D -ga, mina olen F ja praegune aeg on G ”, kus D iseloomustab w -d kvalitatiivselt täielikult ning F ja G on kvalitatiivsed kirjeldused, mis valivad w keskmes välja indiviidi ja aja. Sellest konjunktiivsest väitest võime mõelda kui kõnealuse keskmestatud maailma *kanoonilisest täpsustusest*.

Eelnevalt kõne all olnud kvalitatiivne sõnavara on esimeses lähenduses sõnavara, mis on vaba termidest (nt nimed ja loomuliku liigi termid), mis tekitavad kripkelikke *a posteriori* paratamatusi ja *a priori* sattumuslikkusi. (Selliselt maailmakirjelduste sõnavara piirates välditakse ilmselgeid probleeme, mis muidu keriksid, kui lubaksime näiteks lause “Vesi on H_2O ” XYZ-maailma kirjeldusse. Kvalitatiivse või “semantiliselt neutraalse” sõnavara iseloomustust vaata lähemalt Chalmers 2004.) Maailma w täielik kvalitatiivne iseloomustus on kvalitatiivne väide D nii, et (i) D on w kohta tõene ja (ii) kui E on kvalitatiivne väide, mis on w kohta tõene, siis D paratamatustab E .

Samuti peame määratlema episteemilise paratamatustamise. Esimeses lähenduses saame öelda, et D episteemiliselt paratamatustab S -i parajasti siis, kui D -ga nõustumine peaks ratsionaalselt viima S -i toetamiseni (ilma et oleks vaja edasist empiirilist teavet, eeldades idealiseeritud reflekteerimist). Täpsemalt defineerides võime öelda, et D episteemiliselt paratamatustab S -i parajasti siis, kui konditsionaal kujul “ $D \supset S$ ” on aprioorne. See täpsem määratlus on arvatavasti mõnede keeruliste juhtumite korral parem, aga enamikul juhtudel kõlbab ka esimene lähendus.

Kuna esmased intensioonid on defineeritud episteemiliselt, siis on nad episteemilise vallaga olemuslikult seotud. Eelkõige on esmased intensioonid tugevalt seotud aprioorsusega. Kui lauseeksemplar S on aprioorne, siis on see episteemiliselt paratamatustatud ükskõik millise lause poolt (see on eriti selge teise eeltoodud episteemilise paratamatustamise arusaama juures), nii et selle esmane intensioon on tõene kõigis stsenaariumides. Kui lauseeksemplar S pole aprioorne, siis on selle eitus episteemiliselt võimalik, ja S on väär mõne väga spetsiifilise episteemilise võimalikkuse suhtes. Sedavõrd, kui iga episteemilise võimalikkuse kohta leidub stsenaarium, on S -i esmane intensioon mõnes stsenaariumis väär. (Stsenaariumide keskmestatud maailmade arusaama jaoks

on see, et iga episteemilise võimalikkuse kohta leidub stsenaarium, oluline, aga ka usutav väide. Vt Chalmers 2002c ja 2004.) Kui nii, siis tees (T5) on õige.

Lause teisese intensiooni saab määratleda sarnasel, võib-olla tuttavamal viisil. S -i teisene intensioon on tõene maailmas w parajasti siis, kui D metafüüsiliselt paratamatustab S -i, kus D on w kanooniline täpsustus. Kanoonilist täpsustust saab siingi nagu varem määratleda täieliku täpsustusena, kuigi siin pole tarvilik kehtestada kvalitatiivsetele täpsustustele piiranguid. Metafüüsilist paratamatustamist võib võtta algmõistena, aga võib-olla on parem seda defineerida subjunktiivse konditsionaali abil: D metafüüsiliselt paratamatustab S -i, kui subjunktiivne konditsionaal kujul “Kui oleks tegu olnud D -ga, siis oleks tegu olnud S -iga” on tõene.

Samamoodi saab defineerida lause kahemõõtmelise intensiooni. S -i kahemõõtmeline intensioon on tõene paaril (v, w) parajasti siis, kui D episteemiliselt paratamatustab, et D' metafüüsiliselt paratamatustab S -i, kus D on stsenaariumi v kanooniline täpsustus ja D' on maailma w kanooniline täpsustus. Kui mõistame episteemilist paratamatustamist *a priori* materiaalse konditsionaali kaudu ja metafüüsilist paratamatustamist subjunktiivse konditsionaali kaudu, siis sellega on tegu parajasti siis, kui “ $D \supset (D' \Rightarrow S)$ ” on *a priori*, kus välimine konditsionaal on materiaalne ja seesmine subjunktiivne.

Seda arutelu lausete intensioonidest saab laiendada lauseosadele küllaltki otsesel viisil. Vt täpsemalt Chalmers 2004.

2.4. Episteemilise kahemõõtmelisuse juured

Episteemilise kahemõõtmelisuse raamistik põhineb osutuse ja tõe *kindlakstehtavuse* teesil: kui kellelegi on antud piisavalt teavet tegeliku maailma iseloomu kohta, siis on tal võimalik teha ratsionaalseid otsustusi selle kohta, millele tema väljendid osutavad ja kas tema lausungid on tõesed. Näiteks kui meile antakse piisavalt teavet mitmesuguste ainete väljanägemise, käitumise, koostise ja jaotumise kohta meie keskkonnas, samuti nende seoste koh-

ta meie endiga, siis saame järeldada (vajamata edasist empiirilist teavet), et vesi on H_2O . Ja kui selle asemel esitatakse meile hoopis teistsugust teavet, iseloomustades meie keskkonda “Teisik-Maa” omana, siis saame järeldada, et vesi on XYZ.

Muidugi, kui lubada “piisava teabe” hulka suvalisi tõdesid, näiteks “Vesi on H_2O ”, siis muutub kindlakstehtavuse tees triviaalseks. Ent sellele teabele saame kehtestada olulisi piiranguid teesi usutavust kahjustamata. Näiteks saab põhjendada, et kui piirdume tõdedega, kus ei kasutata sõna “vesi” või sellest tuletatud sõnu, siis jääb kehtima, et piisava hulga vastavate tõdede olemasolul võime teada “Vesi on H_2O ” tõesust (vt Chalmers, Jackson 2001). Sama kehtib paljude või enamiku muude termide kohta, hõlmates ilmselt enamikku nimesid ja loomuliku liigi terme.

Kokkuvõttes leidub üks mõistlikult piiratud sõnavara V nii, et suvalise väite T puhul, kui teame piisavalt V -tõdesid, siis võime teada (vajamata edasist empiirilist teavet) T tõeväärtust. Kui piiratud täpselt selline sõnavara saaks olla, on lahtine küsimus. Chalmers ja Jackson (2001) väidavad, et aluseks võiks olla *PQTI*: mikrofüüsikaliste, fenomenoloogiliste ja indeksiliste tõdede konjunktsioon koos “see on kõik”-tõega. Aga seda väidet pole siin vaja. Siinsete eesmärkide tarvis on vaja ainult seda, et piisab mingist kvalitatiivsest sõnavarast koos indeksiliste termidega, nagu “mina” ja “praegu”.⁴

⁴Nagu varemgi on kvalitatiivsest sõnavarast välistatud sellised termid nagu nimesid ja loomuliku liigi termid, mis tekitavad kripkelikke *a posteriori* paratamatusi. Kvalitatiivne sõnavara võib sisaldada kõiksugu kõrgema astme väljendeid, nagu näiteks “sõber”, “filosoof”, “tegu”, “uskuma” või “ruut”. Selles ei tähistata indiviide mitte nimedega, vaid esitatakse olemasolväiteid kujul “Leidub selline ja selline indiviid, millel on sellised ja sellised kvalitatiivsed omadused”. Mõned teoreetilised termid (sh võib-olla mikrofüüsikalised) võib ka välistada ja nende termide abil edastatavat teavet saab edasi anda tuntud Ramsey lause meetodiga, iseloomustades entiteetide ja omaduste võrgustikku koos sobivate põhjuslike/seaduspäraste seostega üksteise, vaadeldava ja fenomenilise vahel. Tuntud põhjendustel ei lähe nii kaotsi mingit olulist teavet.

See viitab sellele, et iga tõese lauseeksemplari S korral leidub V -tõde D nii, et D episteemiliselt paratamatustab S -i selles mõttes, et andes subjektile teabe D , on tal alust ratsionaalselt toetada S -i (eeldades ideaalset ratsionaalset reflekteerimist). Lisaks näib, et põhimõtteliselt pole edasist empiirilist teavet selle otsustuse tegemiseks vaja; kui sellist teavet vajataks, siis saaksime selle (või samaväärselt kvalitatiivse teabe) lihtsalt alguses D -sse lisada. See viitab tugevalt sellele, et D -st S -i üleminek on mitte-empiirilisel tagatud. Täpsemalt saab põhjendada, et sellistel juhtudel on materiaalne konditsionaal " $D \supset S$ " aprioorne. (Seda on pikalt põhjendatud artiklis Chalmers, Jackson 2001.) Kui see nii on, siis D episteemiliselt paratamatustab S -i teises, ülaltoodud tugevamas mõttes.

Kindlakstehtavuse väide ei rakendu ainult tegelikule maailmale. On usutav, et kõiksugustes stsenaariumides kehtib, et kui meile antakse teave, et stsenaarium on tegelik, siis saame ratsionaalselt otsustada suvaliste lausete tõeväärtuse üle. Näiteks kui meile antakse taevast eri aegadel nähtavate kehade täielik kvalitatiivne iseloomustus koos teabega, et mitte ükski taevakeha pole nähtav nii hommiku- kui ka õhtutaevast, siis peaksime väite "Ehatäht on Koidutäht" ratsionaalselt tagasi lükkama. Selline otsustus on osa meie nimede "Ehatäht" ja "Koidutäht" kasutusega seostatud *tuletusrollidest*. Iva on üldine: iga kasutatava väljendi puhul kehtib, et kui omada piisavalt teavet tegeliku maailma kohta, on osa seda väljendit kasutavaid otsustusi irratsionaalsed ja mõned muud seda väljendit kasutavad otsustused ratsionaalsed. Saab põhjendada, et mis tahes keelekasutaja väljenditel on selline normatiivne tuletusroll. See on lihtsalt osa keelekasutajaks olemisest.

Just selline tuletusroll on aluseks suvalise väljendi esmasele intensioonile (kasutatuna mis tahes kõneleja poolt). Kindlat lauseeksemplari seostatakse konditsionaalsete ratsionaalsete otsustuste parvega paljudes erinevates stsenaariumides. See konditsionaalsete otsustuste parv vastab lause esmasele intensioonile. Midagi väga sarnast käib ka lauseosade kohta: näiteks üksiktermi puhul leidub konditsionaalsete ratsionaalsete otsustuste parv, kus väljendit kasutatakse paljudes erinevates stsenaariumides, ja neid otsustusi saab kasutada defineerimaks väljendi ekstensiooni neis

stsenaariumides (vt Chalmers 2004). Nii et meil on tõelised esmased intensioonid paljude mitmesuguste lausete ja lauseosade eksemplaride jaoks.

Tuleks märkida, et mitte miski siin ei nõua, et kõne all olevad väljendid peaksid olema lihtsamalt määratletavad (nt kvalitatiivselt) või et nad peaksid olema samaväärsed kirjeldustega (isegi jäigastatud või sõna “tegelikult” sisaldavate kirjeldustega). Kõne all olevad tuletusrollid on olemas sõltumata sellest, kas term on nii defineeritav või on see samaväärne kirjeldusega (vt lähemalt Chalmers, Jackson 2001; Chalmers 2002a).

Need väited on üsna hästi kooskõlas Kripke epistemoloogilise argumendiga, et termid nagu “Gödel” pole samaväärsed kirjeldustega. Kripke kirjeldab õigupoolest stsenaariumi w , kus keegi Schmidti-nimeline tõestas aritmeetika mittetäielikkuse, misjärel varastas selle tõestuse keegi “Gödeliks” kutsutu, kes kolis Princetoni, jne. Kripke argumendi võib esitada nii: (i) w pole *a priori* välistatud ja (ii) kui tunnistame, et w kehtib, siis peaksime väite “Gödel tõestas aritmeetika mittetäielikkuse” tagasi lükkama, seega (iii) “Gödel tõestas aritmeetika mittetäielikkuse” pole aprioorne väide. Kahemõõtmelisuse pooldaja sõnastab selle nii, et kuna lause “Gödel tõestas aritmeetika mittetäielikkuse” esmane intensioon on w -s väär, siis nime “Gödel” eksemplari esmane intensioon erineb “aritmeetika mittetäielikkuse tõestaja” omast. Kui Kripke argument üldistub teistele kirjeldustele, siis sellest järeldub, et nime “Gödel” esmane intensioon pole samaväärne mitte ühegi sellise kirjelduse esmase intensiooniga. Kuid mitte miski siin ei anna alust oletada, et nimel “Gödel” puuduks esmane intensioon.

Kuigi väljendi esmane intensioon ei pruugi olla samaväärne kirjelduse omaga, siis sellegipoolest saab sageli väljendi esmast intensiooni vähemalt ligikaudselt iseloomustada kirjelduse abil. Näiteks saab üldjoontes iseloomustada sõna “vesi” tavapärase kasutuse esmast intensiooni öeldes, et keskmestatud maailmas w valib see välja laialt levinud selge, joodava vedeliku, millega indiviid maailma w keskmes kokku puutub. Ja samuti saab üldjoontes iseloomustada nime “Gödel” esmast intensiooni öeldes, et see valib välja isiku, keda nimetasid “Gödeliks” need, kellelt kesk-

mes olev isik oma nime sai. Ent need iseloomustused on tavaliselt ebatäiuslikud ja neile on võimalik leida kriipkelikke vastunäiteid. Lõppude lõpuks pole esmase intensiooni aluseks mitte ükski kirjeldus, vaid väljendi tuletusroll.

2.5. Kahemõõtmeliskus ja semantiline pluralism

Kahemõõtmeliskus käib loomupäraselt paaris *semantilise pluralismiga*, mille järgi saab väljendeid ja lausungeid seostada paljude eri semantiliste (või kvaasisemantiliste) väärtustega, mis on paljudes eri semantilistes (või kvaasisemantilistes) suhetes. Selle vaate järgi ei tohiks kerkida küsimust, kumb on lausungi *õige* sisu, kas esmane või teisene intensioon. Mõlemat saab lausungitega süsteemiliselt seostada ja mõlemad mängivad mõningaid neid rolle, mida ootame sisult. Lisaks leidub kindlasti ka seletusrolle, mida neist kumbki ei mängi, nii et kahemõõtmelisust ei peaks võtma lausungisisu täieliku käsitlusena. Pigem iseloomustab see lausungisisu mõningaid külgi, täpsemalt neid, mis on episteemiliselt ja modaalselt kasulikud.

Samamoodi ei tohiks tekkida küsimust, et milline siin artiklis kirjeldatud kahemõõtmeline raamistik on see “õige”. Iga raamistik pakub välja erineva kvaasisemantilise suhte, mis seostab väljendid kahemõõtmeliste semantiliste väärtustega, ja igauks neist võib seletada erinevat valdkonda. Neil on erinevad omadused. Ilmselgelt on esmastel intensioonidel tugevam seos aprioorsuse ja kognitiivse tähtsusega kui varem kirjeldatud semantilistel väärtustel. Erinevalt karakteritest, sügavatest intensioonidest ja *FA*-intensioonidest on aposterioorse identsusega nagu “Mark Twain on Samuel Clemens” seostatud esmane intensioon satumuslik. Erinevalt diagonaalpropositsioonist on aprioorse lause nagu “ $2 + 2 = 4$ ” esmane intensioon paratamatu.

Need erinevused tekivad erinevatest semantiliste suhete määratlemise viisidest. Erinevalt karakteritest ja diagonaalpropositsioonidest pole esmased intensioonid defineeritud sõltuvuse kaudu kontekstist. Erinevalt sügavatest intensioonidest pole need defineeritud eelneva sisumõiste kaudu. Erinevalt *FA*-intensioonidest

pole need defineeritud operaatori “tegelikult” käitumise kaudu. Esmased intensioonid on defineeritud hoopis episteemiliselt.

Kuna esmased intensioonid on määratletud episteemiliselt, võivad nad sageli väljenditüübi eksemplaride vahel varieeruda. Kõige ilmsemalt juhtub nii kontekstist sõltuvate termide puhul nagu “pikk”, mille eksemplarid on eri kontekstides seostatud erinevate tuletusrollidega. Esmased intensioonid võivad erineda ka sama nime eri eksemplaride korral (eriti eri kõnelejate puhul), sama demonstratiivi (nt “see” või “too”) eri eksemplaride korral ja võib-olla ka sama loomuliku liigi termi eri eksemplaride korral. Sellest järeldub, et neil juhtudel ei moodusta esmane intensioon väljendi keelelist tähendust, kui seda mõista ühisena väljenditüübi kõigile eksemplaridele või millenagi, mida on vaja väljendi pädevaks kasutamiseks. Selle asemel võib esmast intensiooni käsitada mingit laadi lausungisisuna.

Isegi kui esmane intensioon pole alati osa keelelisest tähendusest, on see sellegipoolest teatav tõetingimuslik sisu. Lausungi esmane intensioon annab tingimuse, mille korral on lausung tõene. Näiteks lausungi “Klaasis on vesi” eksemplari esmane intensioon on mõnedes stsenaariumides tõene ja teistes väär ning lausung on tõene parajasti siis, kui esmane intensioon on lausungi stsenaariumis tõene (ligikaudu: kui stsenaariumi keskmes asuva indiviidi väljavalitud klaasis on keset ümbritsevas keskkonnas laialt levinud vesine ollus). Seda võib käsitada lausungi *episteemilise* tõetingimusena, mis määrab selle, kuidas lausungi tõesus sõltub (episteemiliselt) sellest, milline episteemiliselt võimalik stsenaarium osutub tegelikuks. See vastandub teisesele intensioonile vastavale “metafüüsilisele” tõetingimusele, mida võib käsitada määravana, kuidas lausungi tõesus sõltub (metafüüsiliselt) sellest, milline metafüüsiliselt võimalik maailm on tegelik. Jällegi pole vaja lahendada küsimust, kumb neist lausungiga seostatud tõetingimustest on see *õige*.

Kas esmane intensioon on teatav semantiline sisu? See sõltub sellest, kuidas mõista semantilist sisu. Kui leida, et lausungi semantiline sisu on selle tõetingimuslik sisu, siis esmased intensioonid on üks semantilise sisu liik. Teisalt aga, kui leida, et semantiline sisu on keeleline tähendus ülaltoodud mõttes

või et semantiline sisu on alati seotud väljenditüübiga ja mitte-eksemplaridega, siis esmased intensioonid pole üldjuhul osa semantilisest sisust (kuigi nad võivad seda olla mõnede väljendite puhul, nt mõned indeksikaalid ja kvalitatiivsed väljendid). Igatahes, kui oleme kord nende intensioonide mitmesugused omadused selgeks teinud, siis raamistiku jaoks ei olene midagi olulist terminoloogilisest küsimusest, kas nad lähevad arvesse “semantilisena”.

Semantiline pluralist võib endale lubada kahemõõtmeliste semantiliste väärtuste teatud täiendamist, kui see peaks mõningate seletuslike eesmärkide tarvis kasulik olema. Näiteks võib defineerida lihtväljendi *struktureeritud* esmase intensiooni: see on selline struktureeritud entiteet, mis hõlmab väljendi loogilises vormis esinevate lihtväljendite esmaseid intensioone. Samamoodi võib määratleda teisesed ja kahemõõtmelised struktureeritud intensioonid. Eeldades kompositsioonilisust, struktureeritud esmane intensioon määrab ära struktureerimata esmase intensiooni (ja samamoodi teiste intensioonide puhul), aga vastupidine ei pruugi kehtida. See tähendab, et struktureeritud esmased intensioonid on peeneteralisemad kui struktureerimata esmased intensioonid. Näiteks kõikidel apriorseil tõdedel on sama struktureerimata esmane intensioon (see, mis on tõene kõigis stsenaariumides), aga neil on erinevad struktureeritud esmased intensioonid. Struktureeritud intensioonide peeneteralisus on oluline teatud eesmärki del, mida kirjeldan allpool.

Mis on kahemõõtmelisuse järgi *propositsioonid*? Mõned kahemõõtmelisuse pooldajad (nt Jackson 1998) on seisukohal, et propositsioonid on võimalike maailmade hulgas, misjuhul väljendab mingi antud lausung kahte propositsiooni (esmast ja teisest propositsiooni). See vaade käib loomupäraselt paaris vaatega, et pole olemas *a posteriori* paratamatuid propositsioone: *a posteriori* paratamatutel lausetel on esmane propositsioon, mis on sattumuslik ja teatav ainult *a posteriori*, ja teisene propositsioon, mis on paratamatu ja teatav *a priori*. Teised kahemõõtmelisuse pooldajad võivad olla seisukohal, et propositsioonidel on rohkem struktuuri. Näiteks et propositsioonid on struktureeritud entiteedid, mis hõlmavad vastavate lihtväljendite nii esmaseid

kui teiseid intensioone (ja/või võib-olla ka kahemõõtmelist intensiooni). Selline kahemõõtmelisuse pooldaja võib tunnista *a posteriori* paratamatuid propositsioone.

Semantiline pluralist kaldub arvama, et leidub mitmesuguseid entiteete, mis võivad täita mõningaid neid seletavaid rolle, mida oodatakse propositsioonidelt, ja pole tarvis paika panna, milline neist väärub enim silti “propositsioon”. Minu enda vaade on selline, et kui tuleks propositsioone samastada ühe teatava entiteediga, mida raamistikus modelleerida, siis leiduks häid põhjendusi valida mõni struktureeritud kahemõõtmeline entiteet (vahest see, millest allpool juttu tuleb kui kandidaadist fregelikule tähendusele). Aga võib olla ka seisukohal, et vähemalt mõnede eesmärkide tarvis tuleks propositsioone käsitada peeneteralisemate entiteetidena kui ükskõik milline kahemõõtmeline objekt, nii et propositsioon saaks seostada intensioonidega ilma, et nad ise oleksid intensioonid. Igatahes, ülal iseloomustatud kahemõõtmelisuse tuum on ühildatav laia hulga erinevate vaadetega.

3. KAHEMÕÕTMELISUSE RAKENDUSED

Visandan lühidalt mõned eelmises osas tutvustatud kahemõõtmelisuse rakendused.

(i) *Fregelik tähendus* (Chalmers 2002a): ülaltoodud tees (T9) ütleb, et kahel väljendil A ja B on sama esmane intensioon parajasti siis, kui “ $A \equiv B$ ” on episteemiliselt paratamatu. See meenutab fregelikku väidet, et kahel singulaartermil A ja B on sama tähendus parajasti siis, kui “ $A = B$ ” on kognitiivselt tähtsusetu. See viitab sellele, et esmased intensioonid võivad mängida vähemalt mingil määral fregeliku tähenduse rolli, eristades väljendeid nende episteemilise rolli järgi. Muidugi leidub ka erinevusi. Näiteks pole esmased intensioonid nii peeneteralised kui fregelikud tähendused: *a priori* samaväärsetel väljenditel (nagu “ $7 + 3$ ” ja “ 10 ”) on erinevad fregelikud tähendused, aga sama esmane intensioon (kuigi neil on tavaliselt erinevad struktureeritud esmased intensioonid). Lisaks leidub esmaste intensioonide ja fregelike tähenduste vahel erinevusi indeksikaalide puhul: näiteks on sõnal

“mina” eri kõnelejate suus sama esmane intensioon, aga Frege leidis, et neil on erinevad tähendused. Sellega on seoses see, et kui Frege arvates määrab tähendus osutuse, siis esmased intensioonid ei määra ekstensiooni tugevamas mõttes (kuigi nad võivad siiski määrata ekstensiooni konteksti suhtes), sest kahel väljendil võib olla sama esmane intensioon, aga erinevad ekstensioonid. Siiski võime esmastest intensioonidest mõelda kui väljendi sisu laias laastus fregelikust aspektist.

Samuti võib kahemõõtmelise raamistiku abil defineerida semantilisi väärtusi, mis toimivad veelgi rohkem fregelike tähenduste moodi. (Ma lähen siin kaugemale artiklis Chalmers 2002a arutatust.) Võime postuleerida, et lihtsa väljendieksemplari tähendus on selle esmase intensiooni ja ekstensiooni järjestatud paar ning et liitse väljendieksemplari tähendus on selle osade tähendustest koosnev liitstruktuur. Nüüd on enamikul *a priori* samaväärsetel väljenditel nagu “7 + 3” ja “10” erinev tähendus. (Ainsad võimalikud erandid tekivad siis, kui leidub *a priori* samaväärseid, ent kognitiivselt erinevaid lihtväljendeid, aga nende olemasolu pole ilmne.) Lisaks on nüüd eri kõnelejate sõna “mina” kasutustel erinevad tähendused. Ja tähendus määrab nüüd osutuse tugevas mõttes. Nii et selliseid entiteete võib näha fregelike tähendustega vägagi sarnasena ja lauseeksemplariga seostatud struktureeritud entiteedist võime mõelda kui millestki fregelikule mõttele lähedasest.

(ii) *Mõttesisud* (Chalmers 2002b). Ülaltoodud raamistikku saab laiendada nii, et esmased ja teisesed intensioonid pole seostatud mitte ainult lausete, vaid ka mõtetega, mida mõistetakse parajasti esinevate vaimuseisunditena. Näiteks minu mõttel *Vesi on H₂O* on sattumuslik esmane intensioon (väär XYZ-stsenaariumis), aga paratamatu teisene intensioon. Nii saab põhjendada, et mõtte esmane intensioon on teatav *kitsas sisu*: sisu, mida jagavad seesmiselt identsed mõtlejad. Näiteks kui Oscar Maal ja Teisik-Oscar Teisik-Maal ütlevad: “Vesi on märg”, siis nende väljendatud mõttel on erinev teisene intensioon (nii et teisene intensioon on teatav “lai sisu”), aga sama esmane intensioon.

(iii) *Uskumuste omistused* (Chalmers 2002b): seda raamistikku saab kasutada uskumuste ja muude propositsiooniliste hoiakute omistuste analüüsiks. Esialgse katsena võiks välja käia, et omistus “*S* usub, et *P*” on tõene parajasti siis, kui *S*-iga osutatul on “*P*” esmase intensiooniga (omistaja suus) uskumus või “*P*” teisese intensiooniga (omistaja suus) uskumus. Kumbki neist ettepanekutest ei tööta: esimene on väärtel sellistel puhkudel nagu “John usub, et mul on kõht tühi”, samas kui teine on väärtel puhkudel nagu “Lois usub, et Clark Kent oskab lennata”. Ent võimalikud on ka keerukamad analüüsid. Näiteks artiklis Chalmers 2002b pakun ma välja:

Lausung “*S* usub, et *P*” on tõene parajasti siis, kui *S*-iga osutatul on uskumus, mis on “*P*” struktureeritud teisese intensiooniga (omistaja suus) ja sobiva struktureeritud esmase intensiooniga.

Siin valib sõna “sobiv” välja esmaste intensioonide hulga (lubes näiteks seda, et Pierre saab rahuldada nime “London” sisaldavat omistust isegi siis, kui ta kasutab seda sõna teistsuguse esmase intensiooniga), mis võib sõltuda lausungi kontekstist. (Struktureeritud intensioone on vaja selleks, et sõltumata “sobivuse”-piiranguid võiks rakendada igale uskumuse osale eraldi.) See analüüs on lähedalt seotud uskumuste omistuste “varjatud indeksikaali”-analüüsidega, kus esmased intensioonid mängivad “esitusviiside” rolli.

Samuti saab esmaseid intensioone kasutada *de re* hoiakuomistuste analüüsil Kaplani (1968) stiilis.

De re hoiakuomistus “*S* usub *X*-i kohta, et see on *F*” on tõene parajasti siis, kui *S*-il on “*X* on *F*” teisese intensiooniga uskumus, ja mis valib *X*-iga osutatul välja *de re*-sobiva esmase intensiooniga.

Siin võivad *de re*-sobiva esmase intensiooni tingimused olla jällegi kontekstist sõltuvad, aga esialgse lähendusena võime sellisest intensioonist mõelda kui millestki, mis toob kaasa tuttavlikkuse: paratamatult, kui subjektil *S* on *de re*-sobiva esmase intensiooniga seisund, mis valib välja ekstensiooni *E*, siis *S* on *E*-ga tuttav.

(iv) *Indikatiivsed konditsionaalid* (Weatherson 2001): samuti saame episteemilist kahemõõtmelisust kasutada indikatiivsete konditsionaalide intuiitivsete vastuvõetavustingimuste analüüsiks

võimalike maailmade laadis, mis on analoogiline tuntud Lewise-Stalnakeri subjunktiivsete konditsionaalide analüüsiga.

Indikatiivse konditsionaali eksemplar “Kui P , siis Q ” on vastuvõetav parajasti siis, kui “ P ” esmast intensiooni rahuldav episteemiliselt lähim stsenaarium (kõneleja suus) rahuldab ka “ Q ” esmast intensiooni.

Selle teooria täpsustamine nõuab muidugi täpsustust, mida tähendab episteemiline lähedus. Aga kuna tuntud indikatiivsete konditsionaalide vastuvõetavuse Ramsey test on defineeritud episteemiliselt (kui P tingimuslikult vastu võtta, kas siis tuleks ratsionaalselt järeldada Q ?) ja kuna esmased intensioonid on määratletud väga sarnaselt, siis pole üllatav, et need kaks on lähedalt seotud.

(v) *Kujuteldavus ja võimalikkus* (Chalmers 2002c): kui tees (T5) on õige, siis lubab see teatavat üleminekut kujuteldavusest võimalikkusse. Öelgem, et S on kujuteldav siis, kui see on episteemiliselt võimalik: s.t, kui S pole välistatud *a priori*. (T5) kehtivuse korral, juhul kui S on kujuteldav, siis S -i esmane intensioon on tõene mõnes stsenaariumis. Kui stsenaariumid on keskmestatud maailmad, siis leidub mingi keskmestatud (metafüüsiliselt võimalik) maailm w , mis rahuldab S -i esmast intensiooni. Sellest ei järeldu, et S on metafüüsiliselt võimalik, ent see võimaldab siiski teha kujuteldavuse eeldustelt järeldusi metafüüsiliselt võimalike maailmade kohta. Sellised arutlused on mõnede vaimufilosoofia kujuteldavuse-argumentide keskmes (nt Chalmers 1996).

4. VASTUVÄITED KAHEMÕÕTMELISUSELE

Kahemõõtmelisusele on tehtud hulk vastuväiteid. Mõned neist (siin käsitletutest üheksa esimest) tuginevad vaadetele, mida kahemõõtmelisus pole sunnitud omaks võtma. Neid võib käsitada vastuväidetena teatud kahemõõtmelisuse versioonidele, aga nad ei rakendu minu visandatud episteemilisele kahemõõtmelisusele. Teised vastuväited (siin käsitletutest kaks järgmist) näitavad, et kahemõõtmelisuse väiteid tuleb teatud mõttes kitsendada. Ülejää-

nud (siin käsitletutest kolm viimast) tõstatavad olulisi probleeme, mille lahendamisega tegeletakse.

Mis jääb samaks? (Block, Stalnaker 1999). Esmaste intensioonide hindamine tugineb väidetele sellest, mida sellised termid nagu “vesi” oleksid välja valinud kontrafaktiilistes olukordades. Ent see tõstatab küsimuse, mis erinevates maailmades samaks jäädes määrab ära selle, et mingi väljend on sõna “vesi” eksemplar. Kui samaks jääb ainult ortograafia, siis on paljud lause “Vesi on vesine” eksemplarid väärad; kui samaks jääb osutus, siis pole ükski “Vesi on H₂O” eksemplar väär. Nii et soovitud tulemuse saamiseks peab kahemõõtmelisuse pooldaja samaks jätma mingisuguse vahepealset laadi sisu, nagu fregelik, kirjeldav või kitsas sisu. Aga kui kahemõõtmelisuse pooldaja juba eeldab sellist sisumõistet, siis see on järelduse eeldamine arutluses.

Vastus. Esmaste intensioonide hindamine ei tugine metakeelilestele väidetele, mida term valiks välja kontrafaktiilistes olukordades. Saaks defineerida väljendi *kontekstilise intensiooni* millegi sellisena, mis seab vastavusse väljendi eksemplari sisaldava maailma ja selle eksemplari ekstensiooni selles maailmas. Siis kerkiks tõepoolest küsimus, mis jääb samaks: sõltuvalt sellest, mida peetakse asjasse puutuvaks eksemplariks, saadakse tulemuseks erinevad kontekstilised intensioonid. Aga esmased intensioonid pole sellised. Nad lähtuvad lihtsalt tegeliku maailma väljendi episteemilistest omadustest. Näiteks on episteemiliselt võimalik (pole *a priori* välistatud), et ei leidu mitte ühtegi lausungit, ja seega on lause “Ei leidu lausungeid” eksemplari esmane intensioon tõene lausungivabas maailmas (samas kui “Ei leidu lausungeid” kontekstiline intensioon pole seal defineeritud). Kuna kontrafaktiiliste eksemplaride omadused ei puutu esmaste intensioonide väärtustamisel asjasse (välja arvatud mõnel erijuhul), siis “mis jääb samaks” probleem ei kerki.

Teisik-Maaga seotud intuitsioonid pole olulised (Soames 2005). Sõna “vesi” osutusega seotud intuitsioonid kasutatuna Teisik-Maal pole olulised meie sõna “vesi” tähenduse puhul, kuna sõnal “vesi” on Teisik-Maal teine tähendus.

Vastus. Jällegi, esmaste intensioonide hindamine ei sõltu homonüümsete termide osutustest kontrafaktiilistes maailmades. See sõltub hoopis sõna “vesi” teatud, meie maailma kasutusega seotud episteemilistest omadustest. Näiteks kui meile antakse teave, et vedelik ookeanides ja järvedes on ja on kogu aeg olnud XYZ, siis peaksime järeldama, et vesi on XYZ. See tõsiasi käib *meie* sõna “vesi” kasutusega seotud tuletusrolli kohta. Episteemilises kahemõõtmelisuses kasutatakse seda tuletusrolli termi nende kasutuste sisu teatud aspekti analüüsil.

Nimed ja loomuliku liigi termid pole indeksikaalid (Nimtz, Beckermann 2002; Soames 2005). Kahemõõtmelisusest järeldub, et sõnad nagu “vesi” on tegelikult varjatud indeksikaalid, mis võivad eri kontekstides osutada erinevatele asjadele. Aga sellised sõnad pole indeksikaalid. Sõna “vesi” iga lausumine mis tahes kontekstis valib välja H_2O .

Vastus. Episteemilisest kahemõõtmelisusest ei järeldu, et nimed ja loomuliku liigi termid oleksid varjatud indeksikaalid — ja see on kooskõlas väitega, et sõna “vesi” mis tahes lausung osutab H_2O -le. Kui esmased intensioonid oleksid kaplanlikud karakterid või kontekstilised intensioonid, siis oleks väide, et “vesi” osutab mis tahes kontekstis H_2O -le, vastuolus kahemõõtmelisuse pooldaja väitega, et sõna “vesi” eksemplari esmane intensioon valib Teisik-Maa maailmas välja XYZ-i. Ent esmased intensioonid pole kaplanlikud karakterid ega kontekstilised intensioonid. Esmaste intensioonide soovitud käitumise põhjendamiseks nõuab kahemõõtmelisuse pooldaja kõigest usutavat tingimust, et *episteemiliselt* on võimalik (pole *a priori* välistatud), et vesi on XYZ. See on kooskõlas väitega (eeldades, et “vesi” osutab tegelikult H_2O -le), et kõik metafüüsiliselt võimalikud sõna “vesi” eksemplarid osutavad H_2O -le.

Nimed pole jäigastatud kirjeldused (Soames 2005). Kahemõõtmelisusest järeldub, et nimed ja loomuliku liigi termid on varjatud jäigastatud kirjeldused (kujul “tegelik Φ ”, mingi Φ korral). Aga Kripke episteemilised argumendid näitavad, et nimed pole jäigastatud kirjeldused, ja sama näitavad ka kaalutlused sellest, mil viisil nimed ja kirjeldused toimivad uskumusomistustes.

Vastus. Kahemõõtmelisusest ei järeldu, et nimed ja loomuliku liigi termid oleksid jäigastatud kirjeldused. Oleme juba märkinud, et Kripke episteemiliste argumentidega arvestatakse tähelepanekus, et esmaseid intensioone ei saa mitte alati hõlmata kirjeldusega. Lisaks, nagu ülal märgitud, kahemõõtmelisusega on kooskõlas vaade, et nimedel ja loomuliku liigi termidel on erinevalt jäigastatud kirjeldustest sama osutus kõigis lausungikontekstides. Samuti on kahemõõtmelisusega kooskõlas see, et nime või loomuliku liigi termini esmane intensioon võib kõnelejati erineda. Ülaltoodud uskumusomistuste käsitlemisest ei järeldu, et nimed käituksid uskumuskontekstides nagu jäigastatud kirjeldused, ja käsitleb vastavaid andmeid lihtsalt.

Kõnelejal puudub identifitseeriv teadmine (Byrne, Pryor 2005; Schiffer 2003). Kahemõõtmelisus nõuab, et iga nimi N (vähemalt kasutatuna kõneleja poolt) oleks seostatud “ainulaadsusomadusega” Φ (nii et kõige rohkem ühel indiviidil on omadus Φ) ja et kõnelejal oleks *a priori* “identifitseeriv teadmine” kujul “ N on Φ ”. Ent kõnelejal üldjuhul pole sellist teadmist.

Vastus. Kahemõõtmelisus ei nõua, et kõnelejail oleks identifitseerivat teadmist. On küll tõsi, et esmaseid intensioone saab seostada ainulaadsusomadustega (õigemini ainulaadsussuhetega keskmestamise rolli tõttu). Aga kõnelejail ei pea olema uskumusi ainulaadsusomaduste kohta (väljendatuna kujul “ N on Φ ”). Episteemiline kahemõõtmelisus nõuab kõigest seda, et kõnelejal oleks *tingimuslik võime* määrata N -i osutust (õigemini määrata N -i sisaldavate väidete tõeväärtust), kui leidub vastav teave tegeliku maailma iseloomu kohta ja idealiseeritud ratsionaalne refleksioon. Selle tingimusliku võime aluseks ei pea olema identifitseeriva teadmise omamine. Lisaks, ratsionaalse refleksiooni kaasamine teeb sellest normatiivse väite, mis läheb idealiseerides kaugemale kõneleja kognitiivsetest piirangutest. Isegi kui näiteks laps ei suuda tegelikult määrata osutust kõigis olukordades, siis ikkagi võib leida idealiseeritud tuletusnorme, kuidas ta peaks oma vastavaid uskumusi värskendama, kui talle antakse maailma kohta vastavat teavet. Need normid on kõik, mis vaja.

Tavaväljendid pole kahemõttelised (Bealer 2002; Marconi 2005). Kahemõõtmelisis seletab tõeväärtuse erinevust selliste väidete vahel nagu

(3) Metafüüsiliselt on paratamatu, et vesi on H_2O

(4) Episteemiliselt on paratamatu, et vesi on H_2O

sellega, et “vesi” väljendab esimeses kontekstis esmast intensiooni ja teises teisest intensiooni. Aga sellest järeldub, et “vesi” on kahemõtteline, mis pole usutav. Lisaks ei saa see vaade hakkama kombineeritud kontekstidega nagu “Metafüüsiliselt on paratamatu, et vesi on H_2O , aga see pole episteemiliselt paratamatu”.

Vastus. Kahemõõtmelisis ei väida, et tavaväljendid oleksid kahemõttelised. Sõnal “vesi” on nii kontekstis (3) kui ka (4) täpselt sama sisu: mõlemas (ja kõigis muudes kontekstides) on sel nii esmane kui teisene intensioon (või samaväärselt: sel on kompleksne semantiline väärtus, mis sisaldab nii esmast kui teisest intensiooni). Sellest ei järeldu, et “vesi” oleks kahemõtteline, samamoodi nagu karakteri ja sisu eristamisest ei järeldu, et indeksikaalid oleksid kahemõttelised. Erinevust (3) ja (4) vahel käsitatakse hoopis modaalsete operaatorite erinevusena. Nende operaatorite semantika on selline, et “metafüüsiliselt on paratamatu, et S ” on tõene, kui S -il on paratamatu teisene intensioon, samas kui “episteemiliselt on paratamatu, et S ” on tõene siis, kui S -il on paratamatu esmane intensioon. Kombineeritud kontekste käsitletakse nende kahe asjaolu kombineerimisel ilmsel viisil.

Kahemõõtmelisis ei saa hakkama uskumusomistustega (Soames 2005). Kahemõõtmelisisuse pooldajate jaoks on loomulik väita, et “ x usub, et S ” on tõene, kui subjektil on uskumus, mille esmane intensioon on S -i esmane intensioon. Ent see vaade annab mitmetes olukordades vale tulemuse ja paremat kahemõõtmelist lahendust uskumusomistuste jaoks ei leidu.

Vastus. See uskumusomistuste vaade on artiklis Chalmers 1995, 2002b läbi vaadatud ja tagasi lükatud ning minu teada ei toeta seda vaadet mitte ükski kahemõõtmelisisuse pooldaja. 3. punktis kirjeldatud uskumusomistuste vaade pakub enamikule Soamesi esitatud mõistatustele lihtsa lahenduse (vt täpsemalt

Chalmers 2004). Soames esitab sellele vaatele mõningaid täiendavaid mõistatusi, mis puudutavad tavaliste ja *de re* uskumusomistuste suhet, kuid ülalvisandatud *de re* uskumusomistuste käsitlus (mis on samuti esitatud artiklis Chalmers 2002b) lahendab need juhtumid kergesti.

Kahemõõtmelisuus eeldab globaalset deskriptivismi (Stalnaker 2003, 2004). Kahemõõtmelisuse järgi on lausungi või uskumuse esmane intensioon määratud kõneleja või uskuja sisemise seisundiga. See eeldab internalistlikku “metasemantikast”, mis näitaks, kuidas siseseisund määrab intentsionaalse sisu. Sellise teooria peamine kandidaat on Lewise “globaalne deskriptivism” (1984), mis väidab, et meie lausungite ja uskumuste sisu on määratud mis iganes sellise sisu omistamisega, mis annab “parima sobivuse” uskumuste ja maailma vahel. Globaalne deskriptivism on aga väär.

Vastus. Kahemõõtmelisuus ei eelda globaalset deskriptivismi. Muidugi pole veel olemas ühtegi rahuldavat intentsionaalsuse aluse teooriat, kuid leidub palju võimalikke internalistlikke alternatiive. Näiteks võib olla seisukohal, et vaimuseisundi esmane intensioon on määratud osalt selle seesmise funktsionaalse rolliga ja osalt sellega seotud fenomeniliste seisunditega (viimased võivad olla eriti olulised fenomeniliste ja tajumõistete puhul).

Valed laused on apriorsed. Kahemõõtmelisuus eeldab väidet, et laused nagu “Ehatäht (kui see on olemas) on Koidutäht” pole apriorsed, samas kui laused nagu “Julius (kui ta on olemas) leiutas tõmbluku” on apriorsed. Ent need väited pole õiged: esimene väljendab triviaalset üksikpropositsiooni, mida saab *a priori* õigustada, samas kui teine väljendab mittetriviaalselt üksikpropositsiooni, mida ei saa *a priori* õigustada.

Vastus. Kui sätestada, et nime sisaldava lause apriorsust tuleb mõista vastava üksikpropositsiooni apriorse teatavuse kaudu, siis oleksid need (vaieldavad ja intuitsioonivastased) väited õiged. Kuid kahemõõtmelisuse pooldaja leiab selle olevat hea põhjenduse sellest sätestusest loobumiseks või vähemalt pakub oma raamistiku eesmärkide tarvis välja teistsuguse arusaamise apriorsusest. Nende eesmärkide järgi võib lausungi kohta öel-

da, et see on aprioorne, kui ta väljendab uskumust (või vähemalt parajasti esinevat mõtet), mida saab õigustada mitte-empiriiliselt, andes tulemuseks *a priori* teadmise. On ilmne episteemiline erinevus uskumuste vahel, mida väljendatakse lausete “Ehatäht on Ehatäht” ja “Ehatäht on Koidutäht” tüüpiliste esinemisjuhtudega: mis tahes kogus mitte-empiriilist arutlemist ei võimalda teist uskumust teisendada *a priori* teadmiseks, samas kui esimest saab hõlpsasti *a priori* õigustada. (Pane tähele, et selle aprioorse määratluse järgi võivad sama üksikpropositsioonilise sisuga olla seotud kaks eri uskumust, mis erinevad oma episteemilise staatuse poolest: viimane on seotud ennekõike uskumuseksemplaride, mitte uskumustüüpide ega propositsiooniliste sisudega.) Selline episteemiline erinevus mõtte tasandil saab olla aluseks vastavatele väidetele lausungite aprioorsest. Üldisemalt: mõtete (normatiivne) kognitiivne roll on vastavate lausungite esmaste intensioonide aluseks.

Esmased intensioonid pole keelelised tähendused. Eri kõnelejad võivad kasutada sama nime (“Fred”) või loomuliku liigi termi (“vesi”) üsna erisuguste kognitiivsete rollidega ja erinevate episteemilise väärtustamise muustritega. Sellisel juhul on samal väljendil eri kõnelejate jaoks erinevad esmased intensioonid. Nii et väljendi esmane intensioon pole osa selle keelelisest tähendusest selles mõttes, et viimane on tähendus, mida seostatakse väljenditüübiga lihtsalt keelekonventsioonide tõttu.

Vastus. See iva on õige: esmased intensioonid pole alati keelelise tähenduse osa. Näiteks võib juhtuda, et identsusväide (nt “Bill Smith on William Smith”) on ühe kõneleja jaoks kognitiivselt tähtsusetu (nt tema naise jaoks, kes kasutab vaheldumisi mõlemat nime), aga teise jaoks mitte (nt tema kolleegi jaoks, kes kasutab neid nimesid hoopis erinevates valdkondades teadmata, et need on sama ekstensiooniga). Sellisel juhul ühe kõneleja jaoks nende kahe nime esmased intensioonid kattuvad, aga teise jaoks mitte, nii et neist vähemalt ühe esmane intensioon peab eri kõnelejate vahel muutuma. Ka kontekstist sõltuvate sõnade nagu “pikk” ja “raske” esmane intensioon võib muutuda. Selle moraal on see, et kõige üldisemalt tuleb esmaseid intensioone seos-

tada väljendieksemplaridega (ehk väljenditüüpide lausungitega) ja mitte väljenditüüpidega.

Esmased intensioonid pole piisavalt peeneteralised. Kognitiivselt erinevail väljenditel võib olla sama esmane intensioon. Kui väljendid on *a priori* samaväärsed, siis nende esmased intensioonid langevad kokku. Näiteks on kõigil loogika- ja matemaatikaõdedel sama esmane intensioon (tõene kõigis stsenaariumides) ja neil on ka sama teisene intensioon. Kuid on selge, et neil on erinev tähendus ja kognitiivne tähtsus. Seega kahemõõtmelised semantilised väärtused ei ammenda tähendust (ega lausungi sisu) ja pole nii peeneteralised nagu fregelikud tähendused.

Vastus. Kahemõõtmelisuse pooldaja saab paljud sellised juhtumid lahendada struktureeritud intensioonide abil. Nii saab näiteks eristada erinevaid loogika- ja matemaatikaõdesid. Ainus probleem jääb järele siis, kui leidub lihtväljendite paare, mis on *a priori* samaväärsed, aga kognitiivselt erinevad. Pole selge, kas selliseid paare leidub, aga kui neid on, siis peitub tähenduses midagi enam kui esmased intensioonid. Võiksime öelda, et esmased intensioonid eristavad väljendeid nende *idealiseeritud* kognitiivse tähtsuse alusel ja seega ei taba need erinevusi seoses *idealiseerimata* kognitiivse tähtsusega. Võib proovida neid erinevusi tabada intensioonide abil, mis on määratletud peeneteraliseimate episteemiliste võimalikkuste ruumis. Kahemõõtmelisuse pooldaja võib aga ka lihtsalt lubada, et peale intensioonide on väljendid seostatud ka peeneteraliseimate semantiliste väärtustega, mis peituvad nende intensioonide taga ja määravad neid. Igatahes ei ohusta see asjaolu kahemõõtmelisuse pooldajat, kes on ühtlasi semantiline pluralist. Esmased ja teisesed intensioonid ei ammenda tähendust, kuid lausungeid saab sellegipoolest seostada esmate ja teiseste intensioonidega viisil, mis mängib mitmesuguseid ülalkirjeldatud seletuslikke rolle.

Leidub episteemilisi võimalikkusi, mis ei vasta mitte ühelegi keskmestatud maailmale (Yablo 1999, 2002). Kahemõõtmelisuse üks keskne väide on, et kui *S* pole *a priori* välistatud, siis leidub keskmestatud maailm, kus *S*-i esmane intensioon on tõene. See võib nii olla tüüpiliste kriipkelike *a posteriori* paratamatuste puhul na-

gu “Vesi pole H_2O ”, aga leidub muid lauseid, mis puhul on see väide väär. Näiteks võib juhtuda, et jumala olemasolu (või olematus) on paratamatu, olemata seejuures aprioorne. Sellisel juhul ei saa väidet “Jumalat pole olemas” (või “Jumal on olemas”) *a priori* välistada, aga see on paratamatult väär. Siin ei paista leiduvat asjakohast esmase ja teisese intensiooni eristust, nii et esmane intensioon pole tõene mitte üheski võimalikus maailmas. Midagi sarnast kehtib ka siis, kui meie maailma looduseadused on kehtivad kõigis võimalikes maailmades. Kui need vaated on õiged, siis episteemiliste võimalikkuste ruum ületab metafüüsiliste võimalikkuste ruumi, nii et kahemõõtmelisuse keskne väide osutub vääraks.

Vastus. Kõik need arvatavad vastuväited eeldavad kahtlasi väiteid modaalsuse või aprioorsuse kohta ning ma olen näidanud (Chalmers 1999, 2004), et mitte ükski neist ei pea paika. Lisaks on häid põhjendusi uskumaks, et metafüüsilise modaalsuse mõiste enda juured on episteemilised, nii et ei saa olla “tugevaid paratamatusi”, mis näitlikustaksid sellist lõhet episteemiliste ja metafüüsiliste modaalsuste vahel. Sellegipoolest on tugevate paratamatuste olemasolu või olematus delikaatne ja vaidlust tekitav teema. Üks kahemõõtmelisuse versioonidest jääb sel teemal neutraalseks, mõistes stsenaariume mitte keskmestatud metafüüsiliselt võimalike maailmadena, vaid maksimaalsete episteemiliste võimalikkustena (vastates ligikaudu maksimaalsetele episteemiliseltskooskõlalistele lausehulkadele). Sellisel juhul, isegi kui mitte ükski metafüüsiliselt võimalik maailm ei verifitseeri lauset “Jumalat pole olemas”, siis mõni maksimaalne episteemiline võimalikkus verifitseerib lause “Jumalat pole olemas”, nii et leidub stsenaarium, kus selle lause esmane intensioon on tõene. Niiviisi neutraalselt mõistetuna ei toeta kahemõõtmelisus kujuteldavusest metafüüsilise võimalikkuse järeldamist (need järeldused tuginevad edasistele väidetele stsenaariumide ja metafüüsiliselt võimalike maailmade suhete kohta), ent see võib ikkagi mängida üsna sama episteemilist ja semantilist rolli nagu varem.

Ei leidu täielikke kanoonilisi kirjeldusi (Schroeter 2004). Episteemiline kahemõõtmelisus eeldab, et leidub antud stsenaariumi kvalitatiivseid kirjeldusi, mis on täielikud selles mõttes, et nad

määravad episteemiliselt mis tahes otsustuste tõeväärtuse. Kuid maailmal võib olla tunnuseid, nagu näiteks seesmised füüsikalised tunnused, mida ei õnnestu kvalitatiivse kirjeldusega tabada.

Vastus. Pole selge, kas on olemas seesmisi omadusi, mida ei saaks kvalitatiivselt kirjeldada, aga kui on, siis ei puutu see asjasse mis tahes meie lause tõeväärtuse episteemilisel määramisel. Kui mõnes stsenaariumis lause tõeväärtuse episteemiliseks määramiseks on tõepoolest vaja teavet selliste tunnuste kohta, siis piisab tunnuste kvalitatiivsest iseloomustamisest, nt eksistentsiaalne või Ramsey lause laadis iseloomustus. (Niisugusest iseloomustusest ei pruugi piisata metafüüsiliseks määramiseks ja lausete tõeväärtuste hindamiseks kontrafaktiivsetes maailmades nende teisest intensioonide järgi. Ent kvalitatiivseid kirjeldusi ongi vaja ainult esmaste intensioonide puhul.) Sellise sõnavara minimaalne suurus, mis episteemiliselt määraks kõigi lausete tõesuse, on tähtis ja lahtine küsimus, aga on alust uskuda, et mingisugune kvalitatiivne (ja indeksiline) sõnavara on piisav. Samuti tuleks märkida, et kui läheneda stsenaariumidele puht-episteemiliselt, nagu on kirjeldatud eelmises vastuses, ei pea piirduma kvalitatiivse sõnavaraga ja seega probleemi ei teki.

Vastuväited apriorsuse rollile (Block, Stalnaker 1999; Yablo 2002). On küll tõsi, et leidub episteemiline seos maailma kohta leiduva teabe ja osutuse kohta käivate väidete vahel: näiteks eeldades teavet, et asume (sobivald iseloomustatud) H₂O-maailmas, peaksime järeldama, et vesi on H₂O, ning eeldades teavet, et asume XYZ-maailmas, peaksime järeldama, et vesi on XYZ. Ja tõsi on ka see, et selliseid tingimuslikke tuletuskäike saame teha tugi-toolist, ilma et peaksime läbi viima edasisi uuringuid keskkonna kohta. Ent sellegipoolest pole need tuletuskäigud *a priori* õigustatud. Need on osalt õigustatud kas empiirilise tausteadmisega maailma kohta (Block ja Stalnaker) või sellega, et “piilume” omaenda otsustusi (Yablo). Seepärast pole esmased intensioonid nii tugevalt apriorsusega seotud, nagu kahemõõtmelisis eeldab.

Vastus. Chalmers ja Jackson (2001) näitavad, et need seosed on tegelikult apriorsed: kuigi empiirilised tõsiasiad maailma kohta võivad asjakohaste tuletusmuustrite määramisel mängida

põhjuslikku rolli, on alust uskuda, et see roll pole õigustav. (Chalmers (2002c) vastab Yablole.) Samuti tasub märkida, et isegi aprioursuse skeptik saab kasutada episteemilist kahemõõtmelise raamistikku. Isegi kui vastavad tuletusseosed pole aprioursed, saab neid siiski kasutada esmaste intensioonide defineerimiseks, mis ikkagi toimivad üsna niimoodi, nagu nad peaksidki (näiteks omistades paratamatu intensiooni lause “Ehatäht on Ehatäht” eksemplarile, aga mitte eksemplarile “Ehatäht on Koidutäht”). Seos esmaste intensioonide ja aprioursuse vahel oleks küll kaduma läinud, aga episteemilisusega oleksid esmased intensioonid ikkagi tugevalt seotud.

Kirjandus

- Bealer, George 2002. Modal epistemology and the rationalist renaissance. — T. S. Gendler, J. Hawthorne (eds.). *Conceivability and Possibility*. Oxford: Oxford University Press, pp. 71–125
- Block, Ned, Robert Stalnaker 1999. Conceptual analysis, dualism, and the explanatory gap. — *Philosophical Review*, Vol. 108, pp. 1–46
- Braddon-Mitchell, David 2004. Masters of our meaning. — *Philosophical Studies*, Vol. 188, pp. 133–152
- Burne, Alex, James Pryor 2006. Bad intensions. — M. García-Carpintero, J. Macià (eds.). *Two-Dimensional Semantics*. Oxford: Oxford University Press, pp. 38–54
- Cartwright, Rudolf 1947. *Meaning and Necessity*. Chicago: University of Chicago Press
- Chalmers, David J. 1995. The components of content. [Käsikiri; consc.net/papers/content95.html]
- Chalmers, David J. 1996. *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford: Oxford University Press
- Chalmers, David J. 1999. Materialism and the metaphysics of modality. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 59, pp. 473–496 [consc.net/papers/modality.html]
- Chalmers, David J. 2002a. On sense and intension. — *Philosophical Perspectives*, Vol. 16, pp. 135–182 [consc.net/papers/intension.html]

- Chalmers, David J. 2002b. The components of content (revised version). — D. J. Chalmers (ed.). *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*. Oxford: Oxford University Press, pp. 608–633 [consc.net/papers/content.html]
- Chalmers, David J. 2002c. Does conceivability entail possibility? — T. S. Gendler, J. Hawthorne (eds.). *Conceivability and Possibility*. Oxford: Oxford University Press, pp. 145–200 [consc.net/papers/conceivability.html]
- Chalmers, David J. 2004. Epistemic two-dimensional semantics. — *Philosophical Studies*, Vol. 118, pp. 153–226
- Chalmers, David J. 2006. The foundations of two-dimensional semantics. — M. García-Carpintero, J. Macià (eds.). *Two-Dimensional Semantics*. Oxford: Oxford University Press, pp. 55–140 [consc.net/papers/foundations.html]
- Chalmers, David J. 2011. The nature of epistemic space. — A. Egan, B. Weatherson (eds.). *Epistemic Modality*. Oxford: Oxford University Press, pp. 60–107 [consc.net/papers/espace.html]
- Chalmers, David J., Frank Jackson 2001. Conceptual analysis and reductive explanation. — *Philosophical Review*, Vol. 110, pp. 315–361 [consc.net/papers/analysis.html]
- Davies, Martin 2004. Reference, contingency, and the two-dimensional framework. — *Philosophical Studies*, Vol. 118, pp. 83–131
- Davies, Martin, Lloyd Humberstone 1981. Two notions of necessity. — *Philosophical Studies*, Vol. 58, pp. 1–30
- Evans, Gareth 1977. Reference and contingency. — *The Monist*, Vol. 62, pp. 161–189
- Frege, Gottlob 1999 [1892]. Tähendusese ja osutusest. Tlk Jaan Kangilaski. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 22–43
- García-Carpintero, Manuel, Josep Macià (eds.) 2006. *Two-Dimensional Semantics*. Oxford: Oxford University Press
- Jackson, Frank 1998. *From Metaphysics to Ethics: A Defense of Conceptual Analysis*. Oxford: Oxford University Press
- Kamp, Hans 1971. Formal properties of ‘now’. — *Theoria*, Vol. 37, pp. 227–273
- Kaplan, David 1968. Quantifying in. — *Synthese*, Vol. 19, pp. 178–214
- Kaplan, David 1979. Dthat. — P. Cole (ed.). *Syntax and Semantics*. New York: Academic Press

- K a p l a n, David 2017–2018 [1989]. Demonstratiivid: Essee demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantikast, loogikast, metafüüsi-
kast ning epistemoloogiast. Tlk Anto Unt. — *Akadeemia*, 2017, nr 9,
lk 1710–1728; nr 10, lk 1903–1920; nr 11, lk 2091–2111; nr 12,
lk 2285–2303; 2018, nr 1, lk 171–191
- K r i p k e, Saul A. 2001 [1980]. *Nimetamine ja paratamatus*. Tlk Anto
Unt. Tartu: TÜ Kirjastus
- L e w i s, David 1984. Putnam's Paradox. — *Australasian Journal of
Philosophy*, Vol. 62, pp. 221–237
- L e w i s, David 1994. Reduction of mind. — S. Guttenplan (ed.). *Com-
panion to the Philosophy of Mind*. Oxford: Blackwell, pp. 412–431
- M a r c o n i, Diego 2005. Two-dimensional semantics and the articula-
tion problem. — *Synthese*, Vol. 143, No. 3, pp. 321–349
- N i m t z, Christian, Ansgar B e c k e r m a n n 2002. Why 'Water' is
not an indexical. [Käsikiri]
- P u t n a m, Hilary 1975. The meaning of 'meaning'. — K. Gunder-
son (ed.). *Language, Mind, and Knowledge*. (Minnesota studies in
the philosophy of science, 7.) Minneapolis: University of Minnesota
Press, pp. 131–193
- S c h i f f e r, Stephen 2003. Two-dimensional semantics and
propositional-attitude content. — *The Things We Mean*. Oxford:
Oxford University Press, pp. 134–155
- S c h r o e t e r, Laura 2004. The rationalist foundations of Chalmers's
2-D Semantics. — *Philosophical Studies*, Vol. 18, pp. 227–255
- S o a m e s, Scott 2005. *Reference and Description: The Case Against
Two-Dimensionalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- S t a l n a k e r, Robert 2003. Conceptual truth and metaphysical
necessity. — *Ways a World Might Be: Metaphysical and Anti-
Metaphysical Essays*. Oxford: Oxford University Press, pp. 201–216
- S t a l n a k e r, Robert 2004. Assertion revisited: On the interpreta-
tion of two-dimensional modal semantics. — *Philosophical Studies*,
Vol. 118, pp. 299–322
- S t a l n a k e r, Robert 2022 [1978]. Väitmine. Tlk Henrik Sova. —
Akadeemia, nr 5, lk 873–897
- V l a c h, Frank 1973. 'Now' and 'then': A formal study in the logic of
tense anaphora. Ph.D. dissertation, UCLA
- W e a t h e r s o n, Brian 2001. Indicative and subjunctive conditio-
nals. — *Philosophical Quarterly*, Vol. 51, pp. 200–216
- W o n g, Kai-Yee 1996. Sentence-relativity and the necessary a poste-
riori. — *Philosophical Studies*, Vol. 83, pp. 53–91

- Y a b l o, Stephen 1999. Concepts and consciousness. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 59, pp. 455–463
- Y a b l o, Stephen 2000. Textbook Kripkeanism and the open texture of concepts. — *Pacific Philosophical Quarterly*, Vol. 81, pp. 98–122
- Y a b l o, Stephen 2002. Coulda, woulda, shoulda. — T. S. Gendler, J. Hawthorne (eds.). *Conceivability and Possibility*. Oxford: Oxford University Press, pp. 441–492

DAVID JOHN CHALMERS (1966) on Austraalia filosoof, New Yorgi Ülikooli filosoofia ja neuroteaduse professor ning Vaimu, Aju ja Teaduse Keskuse kaasdirektor, samuti Austraalia Riikliku Ülikooli (ANU) auprofessor. Chalmers on tänapäeva olulisemaid vaimu- ja keelefilosoofe, eriti mõjukad on tema vaated teadvuse ja kahemõõtmelise semantika teemal. Ta on lõpetanud Adelaide'i Ülikooli matemaatika ja arvutiteaduse erialal, alustas seejärel Oxfordis kraadiõpinguid samuti matemaatikas, ent siirdus siis Indiana Ülikooli USAs, kus kaitses 1993. a doktorikraadi kognitiivteaduse ja filosoofia alal. Töötanud Washingtoni Ülikoolis St. Louisis (1993–1995), California Ülikoolis Santa Cruzis (1995–1998), Arizona Ülikoolis (1999–2004), Austraalia Riiklikus Ülikoolis Canberras (2004–2014), seejärel New Yorgi Ülikoolis.

Avaldanud raamatud *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory* (1996), *The Character of Consciousness* (2010), *Constructing the World* (2012) ja *Reality+: Virtual Worlds and the Problems of Philosophy* (2022); toimetanud antoloogia *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings* (2002) ja kogumiku *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology* (2009; koos D. Manley ja R. Wassermaniga). *Akadeemias* on varem ilmunud ta artiklid “Otse teadvuseprobleemi kallale” (1999, nr 7, lk 1408–1440; tlk Bruno Mölder) ja “Laiendatud vaim” (koos Andy Clarkiga; 2009, nr 11, lk 2076–2093; tlk Silver Rattasepp).

HELEN TAGO. Järelelu nr 47 (2019)

ULIXES

11. ptk: Sireenid

James Joyce

Tõlkinud Kullo Vende

James Joyce. *Ulysses*, 11. ptk “Sirens” — www.gutenberg.org/files/4300/4300-h/4300-h.htm#chap11. Vt ka Märt Väljataga tõlkes, kommentaaride ja järelsõnadega peatükke I–III “Telemachos”, “Nestor” ja “Proteus” ajakirjas *Vikerkaar* (1992, nr 9, lk 2–18; 1993, nr 5, lk 3–15; 1991, nr 2, lk 10–24), IV peatükki “Kalypso” Kullo Vende tõlkes, kommentaaride ja järelsõnaga samas (2016, nr 7/8, lk 48–66), V peatüki “Lootosesööjad” tõlget Kullo Vendelt *Akadeemias* (2017, nr 12, lk 2207–2229), VI peatüki “Hades” tõlget temalt samas (2018, nr 11, lk 2016–2036; nr 12, lk 2206–2226), VII peatüki tõlget “Aiolos” (2019, nr 11, lk 2037–2086), VIII peatüki tõlget “Laistrügoonid” (2020, nr 8, lk 1435–1483), IX peatüki tõlget “Skylla ja Charybdis” (2021, nr 7, lk 1221–1298) ja X peatüki tõlget “Liikuvad kaljud” (2022, nr 6, lk 1020–1072), samuti lõike Jaak Rähesoo tõlkes kogumikus *Antiigist postmodernismini: Gümnaasiumi lugemik* (Tallinn: Koolibri, 2009, lk 300–303) ja Andres Ehini tõlkes antoloogias *Kaksainus: Maailma armastusluulet* (Tallinn: Huma, 2004, lk 140).

Sireenide vastupandamatu laulu eest hoiatas Odysseust *Odiüsseias* Kirke, kui mees Kirke saarelt lõpuks lahkus. Siinses peatükis on kaheks sireeniks Ormondi hotelli kaks baaridaami, kes küll püüavad küllastajaid veidi võrgutada, kuid Bloomile endast mingit ohtu ei kujuta. Aga lauldakse hotelli muusikalongis palju: muusikale on tsitaatide ja vihjetena pühendatud kogu peatükk. Ka ülesehituselt meenutab peatükk muusikateost, kõige rohkem fuugat: alguses on sissejuhatuseks paar lehekülge motiive, mis järgnevas tekstis korduvad, avanevad ja seotakse tervikuks. *Tlk.*

Pronks ja kuld¹ kuulsid kabjaraudade teraskõlinat.
Julthnhn hnhnhn.²
Naastud, nokkides korbakalt pöidlaküünelt naaste, naastud.³
Jube! Ja kuld läks näost veel punasemaks.⁴
Kõlas kähe vilepillitoon.⁵
Bluus pluus. Bloom, siniõitsev.⁶
Kuldjuuksekrunnike.⁷
Hüplev roos atlassistel atlassrindadel, Kastiilia roos.⁸
Lõõritab ja lõõritab, et oo, Idolores.⁹
Uka-uka, kes siit. . . kuldnergast piilub?¹⁰
Till kõlas kaastundes pronksile.¹¹
Ja helatus — puhas, pikk ja tuikav. Kauakustuv helatus.¹²

¹Pronksikarva juustega preili Douce ja kullakarva preili Kennedy, Ormondi hotelli baaridaamid. *Siin ja edaspidi tõlkija kommentaarid.*

²Hotelli jooksupoiss ahvib järele prl Douce'i ähvardust, et ta teatab omanikule poisi "jultunud jõhkrukest".

³Küünenaaste nokkides siseneb baari Simon Dedalus.

⁴Prl Kennedyle ei meeldi prl Douce'i "räme" väljend.

⁵Simon Dedalus valmistub piipu toppima.

⁶Originaalis kõlamäng Bloomi nime ümber: "Blew. Blue bloom is on the": *blew* 'kõlas', *blue* 'sinine', *bloom* 'õitseag'; peatüki põhiosa tekst: "Old Bloom. Blue bloom is on the rye."

⁷Prl Kennedy juuksed.

⁸Baaridaamide kirjelduste juures antakse tagasiviide Lenehani mõistatusele *rose/rows* 7. peatükis.

⁹Prl Douce laulab õlleklaasi läikima nühkides laulurida "Oo Idolores, idamere kuninganna" Leslie Stuarti (Thomas Augustine Barrett; 1863–1928) operetist *Floradora* (1899). Sama nime kandis tollal maa-ilmakuulus parfüüm.

¹⁰Lenehan püüab prl Kennedyga flirtida. Tavaliselt küsib otsija Inglise peitusemängus: "Kes siit nurgast välja piilub?"

¹¹Keegi kutsus kellukesega kelnerit, kui prl Douce oli just kaastundlikult reageerinud pimedade mehehakatise mainimise pääle.

¹²Helihargilt, mille pime klaverihäälestaja oli klaverile jätnud.

Peibutus. Mahe sõna. Kuid vaata: tuhmub tähesära. Oo roos!
Noodid siristavad vastust.¹³

Kastiilia roos! Ju puhkeb hommik.¹⁴

Kill-köll kappas kõlinal.¹⁵

Münt kõlksatas. Kell kõlatas.¹⁶

Mööndus. *Sonnez*. Ma võiksin. Sukapaela plarts. Ei saa sind
jätta. Plaks. *La cloche!* Reieplaks. Mööndus. Soe. Mu arm, ad-
jöö!¹⁷

Kill-köll. Bloo.¹⁸

Klõmm keelilt käis. Kui armu täis. Sõda! Sõda! Kuulmekile.¹⁹

Näe, puri! Laintel lehviv loor.²⁰

Kadund. Rästas säutsus. Kõik on kadund.²¹

¹³Lenehan semmib baaridaamidega. Vihje Jane Williamsi (1806–1885) sõnadele loodud John Hattoni (1809–1886) laulule “Adjöö, mu arm, adjöö”. Laulu algusread: “Näe, tähed kaovad, koidutunnil / ju kas-
test hiilgab pung ja leht. / Aeg lahkuma su juurest sunnib, / liig napp, et
õnn võiks olla eht.”

¹⁴Vihjed kahele eri laulule.

¹⁵Boylan läheneb Ormondi hotellile. Ühtlasi viide laulule “Jingle
Bells”, eriti selle ridadele “naerdes terve tee” ja “võta [laulus tegelikult
mõeldud: vii sõitma] täna õhtul tüdrukuid”.

¹⁶Kui Boylan maksis laukaploomidžinni eest, lõi kell neli.

¹⁷Pri Douce plaksatab Lenehani ja Boylani rõõmuks sukapaela. *Son-
nez la cloche* on prantsuse keeles “Helistage kellukest”. Katkeid laulust
“Adjöö, mu arm”.

¹⁸Kõlavihjed ühtaegu Boylanile ja Bloomile, kui Boylan lahkub Or-
mondi hotellist, et minna Ecclesi tn 7, s.o Bloomi naise juurde.

¹⁹Ormondi hotelli esindussalongi klaveri juurde asusid Simon De-
dalus, Ben Dollard ja “isa” Cowley, et laulda T. Cooke’i duetti “Armas-
tus ja sõda”. Armastaja (Veenus, sopran või tenor): “Kui armu täis on
hõõgvel hing, siis homsest ma ei hooli”; Sõdur (Marss, bass): “Kui sõ-
da täis on hõõgvel hing, siis homsest ma ei hooli”. Ent Veenus ja Marss
armastavad teineteist, nii et liituvad ka nende armuhaavad ja lahingu-
armid.

²⁰Cowley laulab seinal rippuva pildi “Viimne hüvastijätt” juures.

²¹Richie Goulding vilistab tenori aariat “Kõik on kadund” Vincenzo
Bellini (1801–1835) ooperist *Uneskäija* (Kuutõbine).

Sarv. Sarvik.²²

Kui kohtasin. Paraku!²³

Käis kõks. Kõva tukslus.²⁴

Lõõritus. Oi võlu! Võluvõim.²⁵

Marta! Tule!²⁶

Plaksplaks. Pliksplaks. Plaksadiplaks.²⁷

Suurjum alta polee lusees.²⁸

Kurt kiilas Pat tõi pressi sulenoa.²⁹

Ööhüüded kuuvalgel: kauged, kauged.³⁰

Meel on nii kurb. P.S. Nii üksi õitsen.³¹

Kuulake!³²

Ogaline, keeritsjas külm merikarp. On sul? Igal, aga teistele lainelaks ja vaikne müha.³³

²²Kui Boylan kiirustab hotellist lahkuma, küsib Lenehan: “On sul veri sarves või?”

²³Simon Dedalust julgustatakse laulma Lioneli aariat “M’appari” (Mulle ilmus) Friedrich Flotow’ (1812–1883) ooperist *Martha*: “Kui kohtasin ta lembet kuju, / kurbus mul siis kaduvat näis.”

²⁴Bloomi keha reageering “M’appari’le”.

²⁵Bloomile meenub Molly laulmine.

²⁶Taas “M’appari”.

²⁷Plaksutatakse Simon Dedaluse “M’appari”-esituse pääle.

²⁸Richie Goulding meenutab üht korda, kui ta kälimees Simon Dedalus laulis erakordselt hästi.

²⁹Bloom palub kelnerilt sullepead, tinti ja kirjapressi ja saabki need.

³⁰Simon Dedalus meenutab Corki sadamas kuulnud itaalia barkarooli helisid.

³¹Bloom lisab Martha Cliffordile kirjutatud kirjale postskriptumi, milles viitab T. Moore’i laulule ”Suve viimane roos”. Seda lauldakse palju Flotow’ ooperis *Martha*: “See on viimne roos suvest, üksi õitsema jäet.”

³²Prl Douce hoiab merikarpi George Lidwelli kõrva juures.

³³Karbist kostab mitmesuguseid hääli; sääljuures kajana ka Lenehani küsimus “On sul veri sarves või?”. (Merikarp on ingl k *seashell* või ka *seahorn*, aga *horn* ‘sarv’ tähendab ka ‘kiima’.)

Pärlid: kui ta. Liszti rapsoodiad. Pssssrrrr.³⁴

Ega te?³⁵

Oi ei, ei-ei, uskuge: Lidlyd. Vända ja värgiga.³⁶

Sünge. Kume. Laula, Ben.³⁷

Oota sa ooberit. Hii-hi-hii. Oota ja tee hihii.³⁸

Kuid ootame!³⁹

Sügaval pimedas mulla all. Peidetud maak.⁴⁰

*Naminedamine.*⁴¹

Kõik läinud. Kõik langenud.⁴²

Tilluke võbelus neupea säbarais.⁴³

Aamen! Raevus kiristas ta hambaid.⁴⁴

Alla. Üles, alla. Kang eendub jahedalt.⁴⁵

³⁴Bloom mõtiskleb Mollyst ja “ööpotimuusikast”.

³⁵Pri Douce tõmbab käe Lidwelli juurest ära, kui parajasti nõõgitakse uskumist ja uskmatust.

³⁶Tummstseen Lidwelli ja Lydia Douce’i vahel on antud kontrapunk-tina Boylani koputamisele Ecclesi tn 7 ukse taga.

³⁷Ben Dollard peaks laulma hakkama, sest Cowley juba mängib “Noore siilipea” ehk “Siilipoisi” avatakte. “Siilipoiss” on ballaad iirlas-te 1798. a ülestõusust, kus noored Wexfordi ülestõusnud pügasid endale siilisoengud.

³⁸Bloom improviseerib kiilaspäisest kelnerist Patist; muuseas on siin ka vihje “Siilipoisi” 7. reale, milles kuningaväe kapten käsib noorel pi-hile tulnud mässajal “preestrit oodata”, et ta ise jõuaks preestriks riietu-da.

³⁹Bloom otsustab, et ei lahku hotellist enne, kui “Siilipoiss” on laul-dud.

⁴⁰Bloom kuulab ballaadi. Siin on ka vihje Stepheni mõtisklusele 10. peatükis ja Richard Wagneri (1813–1883) ooperile *Reini kuld* — kullale, mille varastas julm kääbus Alberich.

⁴¹Moonutatud ladina keel: Jumala nimel. Siilipoiss kahetseb pattu.

⁴²Siilipoiss jutustab oma perekonna hävingust.

⁴³“Siilipoisi” laul liigutab prl Douce’i.

⁴⁴Laul “Siilipoiss” on jõudnud haripunkti.

⁴⁵Prl Douce tillitab, s.t laulu kuulates kõlgutab muretult üles-alla õl-lekangi.

Pronkslydia ja kõrval Minakuld.⁴⁶

Mööda pronksist, mööda kullast, mererohelises varjus.
Bloom. Vana Bloom.⁴⁷

Kopsiti, toksiti, värgiga, vändaga.⁴⁸

Paluge, head inimesed! Palvetage tema eest!⁴⁹

Ta podagrasõrmed kõristasid.⁵⁰

Braavo, Benaben. Braavo, suur Benben!⁵¹

Viimane roos Kastiiia suves öitses ära Bloom üksi mu meel
on nii kurb.⁵²

Piuu! Pisuke tuul piuksus iuu.⁵³

Õiged mehed. Lid Ker Cow De ja Doll. Just nii. Nagu teie,
mehed. Tõstke oma kilks ja kõlks.⁵⁴

Kärrts! Õuh!⁵⁵

Kus ligidalt pronks? Kus kaugemalt kuld? Kus kabjad?⁵⁶

Rprrr. Kär. Kärloklok.⁵⁷

Siis alles siis. Võib krrhirjut. Muepprrhitaapffi.⁵⁸

⁴⁶Kõrvutatakse prl Douce'i ja prl Kennedyt.

⁴⁷Bloom lahkub hotellist.

⁴⁸Pimeda klaverihäälestaja kepi toksimine on antud läbisegi Boylani koputamise ja kiretungiga.

⁴⁹Ben Dollard laulab "Siilipoiis" lõpuridu.

⁵⁰Ben Dollard läheb pärast laulmist hispaaniaalikul tantsusammul baarileti poole.

⁵¹Dollardile plaksutatakse; tema nimi toob mõttes taustaks Londoni parlamendihoone-esise kella nimega Big Ben.

⁵²Taas kokku põimitud: laulud "Kastiilia roos" ja "Suve viimane roos", Bloomi kohtumine "tanumahooraga".

⁵³Hotellist lahkuva Bloomi seedeääled.

⁵⁴Lidwell, Kernan, Cowley, Dedalus ja Dollard löövad klaase kokku. Vihjed kahele Iiri joogilaulule.

⁵⁵Bloom peeretab.

⁵⁶Kõrvus sumbuvad sireenide hääled ja asekinga korteeži müra.

⁵⁷Bloomi peeretamist varjutab mööduva trammi kolin.

⁵⁸Bloom loeb antikvariaadi aknalt Iiri vabadusvõitleja Robert Emmeti viimaseid, surmaeelseid kohtus öeldud sõnu: "Siis ja alles siis võib mu epitaafi kirjutada. Minul on kõik."

Kõik.⁵⁹

Alustame!

Pronks ja tema kõrval kuld, preili Douce'i pea kõrval preili Kennedy pea Ormondi baari tõstruloo kohal, kuulsid möödumas ase-kuninga hobuste kapju, terase kõlinat.

– Kas see daam on tema ise? küsis preili Kennedy.

Preili Douce vastas jah, istub tema eksti⁶⁰ kõrval, hõbehallis ja *eau de Nil*'is.⁶¹

– Elegantne kontrast, lausus preili Kennedy.

Ise juba üleni kihevil, ütles preili Douce õhinaga:

– Vaata seda venda sääl kõrges siidkübaras.⁶²

– Keda? Kus? küsis veel suurema õhinaga kuld.

– Teises tõllas, sõnasid preili Douce'i päikse käes naervad märjad huuled. Ta vahib. Las mina siis kaa vaatan.

Ta sööstis, see pronkspea, kõige tagumisse nurka, litsus näo vastu ruutu, lõõtsutas näo ümber udukrantsi.

Ta märjad huuled kõkutasid:

– Ta poeb nahast välja, et taha vaadata.⁶³

Pronkspea naeris:

– Oh nuttu!⁶⁴ Eks ole mehed õudsed idioodid?

Kurbusega.

Preili Kennedy lensis longuspäi eredast valgusest eemale, sättides üksikut juuksekarva kõrva taha. Longuspäi lentsides, kullasära kahvatunud, keeras väänas ta juuksekarvakest. Longuspäi põimimise taha lentsides kuldset karvakest kaarduva kõrva taha.

⁵⁹See Emmeti viimne sõna tähistab ka järgneva põhiteksti kildudest koostatud proloogi (ekspositsiooni) lõppu ja fuuga algust.

⁶⁰S.o tema ekstsellentsi, Iirimaa asevalitseja.

⁶¹Pr k *eau de Nil* 'Niiluse vesi', siin: hele rohekassinine riie.

⁶²Silindriga auväärne Gerald Ward, adjutant.

⁶³Nagu Odysseus, kes sireenide laulu kuuldes püüdis end masti küljest vabastada.

⁶⁴Puiklev vihje Piibli lühimale salmille (Joh 11:35) "Jeesus nuttis".

– Vat just neil on ilus elu, lausus ta siis longuspäi.

Meesterahval.

Bloohuum läks mööda Moulangi piibupoest, peites põues patu mõnused, Wine'i antiigipoest, mälu peitmas mõnused patuseid sõnu, Carrolli tumedavõitu mõlkis uksest, Raouli jaoks.

Nende juurde tuli, nende säääl baariletis, nende baaridaamide juurde, jooksupoiss. Et need ei teinud temast välja, kõmatas ta kandiku tasside tänaval letile. Ja:

– Näh teie teed, ütles ta.

Preili kombekas Kennedy paigutas teekandiku kummulipööratud veepudelikastile, silma alt ära, madalasse.

– Mis sul on säääl? päris valjusti kombetu jooksupoiss.

– Uuri välja, sähvas vastu oma piilumispaigast lahkuv preili Douce.

– Sinu kavaler või?

Ütles vastuseks upsakas pronks:

– Ma kaeban su pääle proua de Masseye⁶⁵ ära, kui ma veel su jultunud jõhkruki kuulen.

– Julthnhn thnhnhn, nuhtas poisinokats häbematult, kui ta taganes, kui teda ähvardatud oli, kust ta tulnud oli.

Bloom.

Oma lille pääle kulmu kortsutades ütles preili Douce:

– Igavene tüütus see jõmpsiikas. Kui ta end üleval ei pea, väänan ma tal kõrva jardipikkuseks.

Daamilikult elegantse vastandina.

– Ära tee väljagi, poetas preili Kennedy.

Ta valas teetassi teed, siis tee tagasi teekannu. Nad kükitasid leti veere taha, oodates jalajäridel — kummulipööratud veepudelikastidel, oodates, kuni nende teed tõmbavad. Nad käppasid oma pluuse, mõlemal mustast atlassist, kaks üheksa küünar,⁶⁶ oodates, kuni teed tõmbavad, ja kaks seitse küünar.

⁶⁵Ormondi hotelli omanik.

⁶⁶Möödukalt kallis riie.

Jah, ligidalt pronks ja kaugemalt kuld kuulsid ligidalt terast ning kaugemalt kabjakõlinat ja kuulsid teraskapju kõlinkapju kõlinterast.

– Kas ma olen päikesest koledasti põlenud?

Preili pronks paljastas pluusi alt kaela.

– Ei ole, ütles preili Kennedy. Pärast läheb pruuniks. Kas sa booraksit kirssloorberiveega⁶⁷ proovisid?

Preili Douce tõusis poolpüsti, et kõõrdi vaadata oma nahka baaripeeglist kuldkirjalisest, kus kilgendasid bordoo ja reinveini klaasid ja nende keskel merikarp.

– Et see mu käte külge jääks, ütles ta.

– Proovi seda koos glütseriiniga, soovitas preili Kennedy.

Kaela ja kätega hüvasti jättes lausus tagasi istuma laskuv preili Douce:

– Neist asjadest tekib ainult lööve. Ma küsisin tollelt lubjakalt säääl Boydi rohupoes midagi oma naha jaoks.

Preili Kennedy, kes nüüd täiesti tõmmanud teed valas, krimputas nägu ja palus:

– Oi, halastust, ära sa teda küll mulle meelde tuleta!

– Aga oota, las ma räägin sulle, anus preili Douce.

Magusa tee sisse piima valanud, pistis preili Kennedy väikesed sõrmed mõlemasse kõrva.

– Ei, ära räägi, hüüatas ta.

– Mina ei kuula, hüüatas ta.

Kuid Bloom?

Preili Douce uratas tusase lubjakahäälega:

– Teie mille jaoks? mühkas too.

Preili Kennedy tõmbas sõrmed kõrvadest välja, et saaks kuulda, et saaks rääkida, kuid ütles, kuid palus taas:

– Ära lase mul tema pääle mõelda või ma heidan hinge. Ilge vana vesipea. Too õhtu säääl Vanas Kontserdimajas.

⁶⁷Populaarne kosmeetiline “ravim” (kuhu vahel on lisatud glütseriini) nahakahjustuste, ka päikesepõletuse puhuks.

Vastumeelselt rüübatas ta oma tulist tõmmanud teed, rüübak, rüübatas magusat teed.

– Säärane ta oligi, ütles preili Douce, ajades pronkspea kolmveerand kuklasse, nuhutades ninasõõrmeid. Hrõnh! Hrõnh!

Kile naerukiljatus paiskus preili Kennedy kõrist. Preili Douce turtsus ja noristas läbi sõõrmete, mis nuuskiva koonuna julthnhn võbelesid.

– Oi! kriiskas kimedalt preili Kennedy. Ega sinagi eal ei unusta tema pungis silma?

Preili Douce kiitis sügava pronksise naeruga takka ning lullitas:

– Ja sinu teist silma!⁶⁸

Blookelle tume silm luges Aaron Figatneri nime. Miks ma ikka Figather mõtlen? Vist seoses viigimarjade korjamisega.⁶⁹ Ja siis Prosper Lore⁷⁰ hugenotinine. Möödusid Bloomi tumedad silmad mööda ka Bassi⁷¹ õndsatest neitsidest. Oma sinises rüüs, all valge, tulge minu juurde.⁷² Jumalaks peetakse teda või siis jumalannaks. Need tänapäevased. Ei mõista mina. Too vennike, kes kõneles. Üks tudeng. Pärast koos Dedaluse pojaga. Võis Mulligan olla. Kõik nägusad neitsid. Sinna mahuvad ka nood elupõletajaist mehed: neitsi valgesse.

Mööda libisesid Bloomi silmad. Patu mõnud. Mõnusad on need mõnud.

Patust.

Itsitushoos sulasid noored kuldpronkshäälde ühte, Douce'i ja Kennedy su teise silmaga. Nad heitsid noored pead selga, pronks-

⁶⁸Vihje 1890. aastate varieteelaulule "Kui teist silma ripsad sa".

⁶⁹A. Figatner oli teemandijuveliir Wellingtoni kaldapealsel nr 26. *Figather* koosneb Bloomi (ala)teadvuses osistest *fig* 'viigimari' + *gather* 'koguma'.

⁷⁰Kübaravabrikant samal kaldapealsel nr 22.

⁷¹Kujur ja pildiraamimeister nr 14.

⁷²Usutakse, et ka neitsi Maarja kutsub patuseid ja vaevatud ja kooramatuid, olles vahendajaks nende ja oma poja vahel. Siinses kontekstis oleks ka tema omamoodi sireen.

jas itsitav kuld, et vabalt saaks voolata naer, kiljudes, sinu teist, signaale teineteisele, kõrgeid kriiskavaid noote.

Oeh, hingeldades, ohkides. Ohkides, oeh, omadega läbi, nende lustakus hakkas raugema.

Preili Kennedy puudutas huultega taas oma tassi, kergitas, jõi lonksukese ja itsitsitas. Teekandiku kohale kummarduv preili Douce nuhtas jälle nina ja pööritas pentsikult punnis silmi. Ja Kennitsitas jälle, vajus köötsu, hakkasid paistma ta heledad juuksekrunnid, köötsu, paistma ta kilpkonnaluust kuklakamm, purtsatas suust välja tee, läkastas teest ja naerust, läkastas köhima, rahmas:

– Oh neid õliseid silmi! Kuidas saaks säherduse mehega veel abielus olla, huigatas ta. Säärase habemetutiga!

Douce päästis valla võrratu rööke, küpse naise küpse rööke täis heameelt, rõõmu, põlastust.

– Abielus selle õlininaga! röökis ta.

Kimedit, naeru rökates, lõkates, pronks ja siis kuld, kehutasid nad teineteist ühest liginast teise, muutuvalt helades, pronkskuld, kuldpronks, kimesügavalt, ühest naerust teise. Ja naersid siis veel ja veel. Õline tean küll. Rammetult, hingetult toetasid nad oma läbirappunud pead, ühel plettis ja krunnis, teisel siledakskammitud, vastu letiserva. Lausa õhevil (Oeh!), lõõtsutades, higiselt (Oeh!), lausa hingetult.

Abielus Bloomiga, õlisõlibloomiga.

– Oi taeva pühakud, ütles preili Douce, ohkas oma hüpleva roosi kohal. Ma poleks tohtinud nii palju naerda. Olen end lausa märjaks naernud.

– Ai, preili Douce! protesteeris preili Kennedy. Sa hirmus inime!

Ja läks veel rohkem õhevile (sa hirmus!), veel kuldsemalt.

Cantwelli kontorite⁷³ juures uitas õlibloom, möödus Ceppi⁷⁴ neitsidest, kelle õlivärvid särama panid. Nannetti isa müütas neid

⁷³Veini ja viski hulgemüüjad ning piirituseajajad Cantwell ja M'Donald, Wellingtoni kaldapealne 12.

⁷⁴P. Ceppi & Pojad, pildiraami- ja peeglimeistrid ja kujurid, nr 8–9.

asju, käis ükselt uksele inimesi moosimas nagu minagi. Religioon toob sisse. Pean temaga tolle Keyesi lehenupu pärast kohtuma. Enne süüa. Köht nõuab. Veel mitte. Kell neli, ütles Molly. Aeg muudkui läheb. Seierid käivad ringi. Edasi. Kus süüa? Clarence, Dolphin.⁷⁵ Edasi. Raouli jaoks. Süüa. Kui ma nende reklaamidega viis gini puhast saan. Lillast siidist alusseelikud. Veel mitte. Patu mõnud.

Õhetas vähem, järjest vähem, kullaselt kalbeks.

Nende baari lentsis härra Dedalus. Naaste, nokkides naaste ühelt korbakalt pöidlaküünelt. Naaste. Tema lentsis.

– Oo, tere tulemast tagasi, preili Douce.

Võttis ta käe oma kätte. Oli meeldiv puhkus?

– Tipp-topp.

Dedalus lootis, et ilmad olid Rostrevoris⁷⁶ ilusad.

– Suurepärased, ütles preili. Vaadake, kui vahva ma välja näen. Päev otsa rannas lamamisest.

Pronksjas valgenahk.

– See oli teist ääretult üleannetu, ütles härra Dedalus ja pigistas leebelt ta kätt. Niiviisi vaeseid lihtsameelseid mehi peibutada.

Atlaspiluusis preili Douce tõmbas oma käe ära.

– Ah minge ikka! ütles ta. Olete teie jah väga lihtsameelne.

Ta oligi.

– Nojah, ma ju olengi, heietas mees. Ma paistsin hällis nii lihtsameelne, et mind ristitigi süütuks Siimoniks.

– Eks te üks hellik pidite ikka olema, leidis preili Douce vastuseks. Ja mida siis arst täna käskis võtta?

– Nojah, heietas mees, nagu te ise just arvate. Ma tülitaksin teid vist natukese värске vee ja poole klaasi viskiga.

Kõll.

– Suurima rõõmuga, nõustus preili Douce.

⁷⁵Hotellid: esimene Wellingtoni kaldapealne 6–7, teine selle lähedal, Essexi 46–48.

⁷⁶Rostrevor on suur turismiküla Põhja-Iirimaa lääneosas Mourne'i mäestik.

Suurima elegantsiga pööras ta end peegli särast kullatud Cantrelli ja Cochraini⁷⁷ poole. Oma kristallankrust lasi ta nõtkelt välja annuse kuldset viskit. Oma kuuehõlmast tõi härra Dedalus välja tubakakoti ja piibu. Elegantselt teenindas preili. Härra lõõtsas läbi piibulõõri kaks kähedat vilespilliheli.

– Tõesõna, heietas ta, ma kaa olen tihti tahtnud Mourne'i mäestikku näha. Sääl peab ikka õhul mingi vägev mõju olema. Kuid öeldakse ju, et mis kaua tulla ähvardab, see lõpuks tulebki. Ja-jah.

Jah. Ta näpitses juuksenarmaid, naise neitsikarvakesi, tubakast näkijuukseid piibukahasse. Naastud. Narmad. Heietades. Tummalt.

Mitte keegi ei lausunud mitte miskit. Jah.

Lõbusalt lõõritas preili Douce õlleklaasi läikima hõõrudes:

– *Oo, Idolores, idamaa kaunis õis!*⁷⁸

– Kas härra Lidwell käis täna siin?

Tulija oli Lenehan. Ringi kiikas see Lenehan. Härra Bloom jõudis Essexi sillani.⁷⁹ Jah, härra Bloom läks üle Eksseksi silla. Marthale pean kirjutama. Paberit ostma. Daly⁸⁰ poest. Viisakas müüjanna sääl. Bloom. Vana Bloom. Siniõitsev rukkipoold.

– Lõuna ajal käis, ütles preili Douce.

Lenehan tuli lähemale.

– Kas härra Boylan on mind otsinud?

Küsis tema. Preili vastas:

– Preili Kennedy, kas härra Boylan käis siin, kui ma üleval olin?

Küsis preili. Kennedy-preili hääl vastas, teist teetassi õhus ta-sakaalus hoides, pilk leheküljel:

– Ei. Ei käinud.

⁷⁷Mineraalvee- jm jookide firma omanikud; selle firma pudelid.

⁷⁸Vt märkust 9. selle peatüki alguses.

⁷⁹Grattani silla endine nimi, 18. sajandist.

⁸⁰Tubakakaupmees Teresa Daly.

Kennedy-preili pilk, küll kuulnud, kuid mitte nähtud, luges edasi. Lenehan rullis ümber võileivakupli oma rullakat keha ringi.

– Uka-uka, kes siin nurgas on?

Kuigi Kennedy talle ainsat pilkugi ei kinkinud, tegi ta ikka lähenemiskatseid. Et pangu tähele oma lauselõpupunkte. Et lugegu vaid musti märke: ümar *o* ja käänlev *s*.

Kill kappav kõll.

Kuldtüdruk, see luges, pilku ei tõstnud. Ära tee väljagi. Ei ta teinud väljagi, kui Lenehan luges kulunud valmi, plädrates tühja:

– Korrd kohhtas rrebane toonekurrge. Üttles siis see rrebane selle toonekurele: Kass sa pisstaks oma nokka mu krukku ja tõmmbaks ühe konndi vällja?

Asjata kõmistas ta. Preili Douce'ki pöördus ära oma tee juurde.

Lenehan ohkas kõrvale:

– Heldeke! Heldus küll!

Ta tervitas härra Dedalust ja teenis noogutuse.

– Tervisi kuulsa isa kuulsalt pojalt.

– Kes see võiks olla? küsis härra Dedalus.

Lenehan lõi parimas tujus käed laiali. Et kes?

– Kes see võiks olla? küsis temagi. Kuidas nii võib üldse küsida? Stephen, nooruslik laulik.

Kuival.

Härra Dedalus, kuulus isa, pani oma kuiva täistopitud piibu käest ära.

– Ah soo, ütles ta. Ma ei saanud kohe aru, et tema. Kuuldavasti liigub ta väga valitud seltskonnas. Kas sa oled teda viimasel ajal näinud?

On ikka.

– Päris täna kohe kummutasin ma temaga nektarikarikat, ütles Lenehan. Mooney kõrtsis *en ville* ja Mooney kõrtsis *sur mer*.⁸¹ Ta oli oma muusa teenimise eest nodi saanud.

⁸¹Pr k *en ville* 'linnas', *sur mer* 'merel'; tegelikult G. Mooney esimesest kõrtsist veidi lõuna pool Liffey jõe kaldapealsel.

Ta naeratas pronksi tee sees kümmelnud huulile, kuulavaile huulile ja silmle:

– Erini eliit rippus poisi huulte küljes. Raskekaalu teadma-meess Hugh MacHugh, Dublini säravaim sulemees ning toimetaja, ja too metsiku vesise lääne rändlaulik, keda teatakse kaunikõlali-se hüüdnime O'Madden Burke järgi.

Pärast pausi tõstis härra Dedalus oma groki ja:

– See pidi üliväga lõbus olema, ütles ta. Mu meelest.

Ta meelest. Ta jõi. Äraolev silm kaugel Mourne'i mägedes. Pani klaasi käest ära.

Ta vaatas saaliukse poole.

– Vaatan, et te olete klaverit liigutanud.

– Häälestaja käis täna, vastas preili Douce, häälestas seda suit-sumeeste kontserdiks, ja ma pole iial nii peent mängijat kuulnud.

– Tõsi kaa või?

– Oli ju, preili Kennedy? No tõeline klassika. Ja ise vaene poiss veel pime kah. Polnud kindlasti kahekümmenegi veel.

– Tõsi kaa või? lausus härra Dedalus.

Jõi ja lonkis minema.

– Nii kurb ta nägu vaadata, tundis kaasa preili Douce.

Jumala needus hooravärdjale.

Kõll kõlas lõunastaja kelluke preili kaastunde pääle. Baari ja söögisaali uksele ilmus kiilas Pat, ilmus kõva kuulmisega Pat, ilmus Ormondi kelner Pat. Laagriõlut lõuna juurde. Laagriõlut rut-tamata serveriski preili.

Kannatlikult ootas Lenehan kannatamatut Boylanit, kõll-lust-likku eluvenda.

Kaant üleval hoides uudistas ta (kes?) kirstu (kirstu?) sees põikseid kolmikuid (klaveri!) traate. Ta surus (seesama, kes lee-belt surus preili Douce'i kätt) pehmelt pedaalides keelte kolmikut, et näeks viltpadjakeste liikumist, kuuleks summutatud haamrilöö-ki toimimas.

Kaks lehte kreemi veläänpaberit teine tagavaraks kaks ümb-rikku kui ma Wisdom Hely's olin viisas Bloom ostis Daly suit-

supoes ostis Henry Flower. Kas sa pole oma kodus õnnelik? Lill mu lohutuseks ja nõöpnõel lõikab armastuse poo. Midagi see tähendab, lillede keel. Oli see karikak või? Süütus on siis see. Korralik tüdruk kohtama pärast missat. Suurimad tänumad. Viisas Bloom silmas uksel plakati, õõtsuv näkineid suitsetab kenade lainete vahel. Suitsetage näkineide, kõikse lahendam mahv.⁸² Juuksed voogamas: armuvalus. Mingi mehe pärast. Raouli pärast. Ta vahtis ja nägi eemal Essexi sillal lustikaarikul sõitvat kirevat kübarat. Ongi. Jälle. Kolmas kord. Kokkusattumus.

Vetruvail kummidel kõliseses kulges see sillalt Ormondi kaldapealse poole. Järgneks. Riskiks. Teeks kähku. Kell neli. Juba varsti. Välja siit.

- Kaks penni, härra, julges müüjatar öelda.
- Ai jah. . . Läks äragi meelest. . . Vabandust. . .
- Siin neli.⁸³

Kell neli Molly. Veetlevalt naeratas müüjatar Blookestalle. Bloo naer käh min. Tupool.⁸⁴ Arvad, et oled ainus kivike rannal? Teeb nii kõigile. Meestele.

Unises vaikus kummardus kuld oma raamatu kohale.

Salongist kostis heli, kauakustuv. See oli helihark, mis kuulus häälestajale, mille ta oli maha unustanud, mida ta nüüd toksas. Taas heli. Mis tal nüüd käes õõtsus mis nüüd võnkus. Kuulete? Puhtalt, puhtamalt, vaikselt, ikka vaiksemalt võnkusid, surisesid ta harud. Kauem kustuv heli.

Pat andis ära lõunastajalt saadud raha paukkorgiga pudeli eest ja enne kui läks, sosistas üle klaasi, kandiku ja paukkorgiga pudeli, ise kiilas ja kõva kuulmisega, koos preili Douce'iga.

– *Näe, tähed kaovad. . .*

Hääletu laul tõusis sisemusest, lauldes:

– *. . . koidutunnil. . .*

⁸²Reklaamlause. “Näkineid” (*Mermaid*) oli eriti peeneks hakitud tubakasordi nimi.

⁸³Arvatavasti kuupeennisest tagasiantav raha.

⁸⁴Bloom naeratades kähku minema. Öhtupoolik.

Linnunootide kaksteistsõrmik siristas tundehellade käte puudutusele rõõmsa tiiskantvastuse. Rõõmsasti kutsusid klahvid, mis kõik välkusid, üheskoos, kõik puhtalt kokku kõlades, mõnd inimhäält laulma kastese puhte viisi, noorusest, armsama lahkumisest, elu, armu puhtest.

– ... *Ja kastest hiilgab...*

Lenehani huuled teispool letti soselesid tasast peibutusvilet.

– Vaata ometi siia poole, ütles ta, Kastiilia roos.

Kaarik kõlksas vastu äärekiivi ja peatus.

Preili tõusis ja pani oma lugemise kinni, see Kastiilia roos: murelikult, mahajäetuna, uneledes tõusis.

– Kas ta kukkus või teda lükati? küsis mees naiselt.

Naine vastas iseteadlikult:

– Ära küsi midagi ja sa ei kuule valesid.

Nagu daam, daamilikult.

Eluvend Boylani peened rusked kingad kriuksusid baari põrandal ta sammude all. Jah, kuld lähemalt ja pronks kaugemalt. Lenehan kuulis, tundis ära ja tervitas teda:

– Ennäe tuleb vallutuskangelane.

Kaariku ja akna vahelt, ettevaatlikult edenedes, liikus Bloom, vallutamata kangelane. Äkki ta näeb mind. Iste, kus tema istus: soe. Must ettevaatlik kõuts kõndis Richie Gouldingi juurakoti poole, mis tervituseks kõrgele tõstetud.

– *Aeg lahkuma...*

– Ma kuulsingi, et sa oled siinkandis, ütles Eluvend Boylan.

Ta puudutas blondi preili Kennedyt oma viltuse õlgkaabu äärega. Too naeratas talle. Kuid õeke pronks lõi ta naeratus üle, kenitledes mehe ees oma lopsakamate juuste, rinnapartii ja roosiga.

Šikk Boylan tellis vägijooke.

– Mis sinu soov on? Klaas kanget õlut? Klaas õlut palun ja mulle laukapuudžinni. Telegramm tuli juba?⁸⁵

⁸⁵Dublinisse teatati Ascoti ratsavõistluste tulemused Inglismaalt telegraafi teel.

Veel mitte. Kell neli lubas. Kõik ütlesid neli.

Cowley punetavad kõrvalestad ja eenduv aadamaõun šerifi kontori uksele.⁸⁶

Hoiame eemale. Goulding on vedamine. Mida tema siin Ormondis teeb? Kaarik ootab. Ootame ära.

Tere. Kuhu minek nüüd? Söögipoolist? Ma kaa pidin just. Siinsamas. Mis, Ormondis? Parim koht Dublinis. Tõsi või? Söögisaal. Saad sääl rahus istuda. Sina näed, sind ei nähta. Ma vist tulen suga kaasa. Lähme siis. Richie läks ees. Bloom tema koti järel. Vürstlik lõuna.

Preili Douce upitas end kõrgelt suurt purki võtma, küünitades oma atlasvarrukat, oma rinnapartiid, mis peaaegu pakatas, nii-nii kõrgele.

– Oo! Oo! jonkles Lenehan, ahhetades iga küünitusjõnksu pääle. Oo!

Kuid preili haaras saagi kergelt ja tõi selle võidukalt alla.

– Võiksite veel kasvada, ütles Eluvend Boylan.

Pronksitar, kes nüüd mõõtis oma kallakil purgist mehe huulte jaoks paksu siirupist vedelikku, jälgis selle valgumist (lill mehe rinnas — kes talle andis?) ja sõnas siirupisel häälel:

– Hea kaup käib väikses pakendis.

See tähendab tema ise. Kabedalt kallas ta kiuduvsiirupist laukapuuviiina.

– Õnneks olgu, ütles Eluvend.

Ta viskas õhku suure mündi. Münt tärises.

– Pea kinni, ütles Lenehan, las ma kah. . .

– Terviseks, soovis ta ja tõstis oma mullitava õlle.

– Sceptre võidab nagu nalja, ütles ta.

– Ma panin kenakese summa, ütles Boylan, jõi ja pilgutas silma. Mitte küll oma taskust. Ühe sõbra tuju.

⁸⁶Šerifi kontor asus aadressil Ormondi kaldapealne 30.

Lenehan jõi ikka veel ja naeratas irvisui oma kaldus õlle ning preili Douce'i huulte poole, mis otsekui ümisesid, poolavali, seda ookeanilaulu, mida ta huuled olid lõõritanud. Idolores. Idamered.

Seinakell surises. Preili Kennedy läks teekandikut ära viies nendest mööda (lill, tea kes andis). Kell kõpsatas.

Preili Douce võttis Boylani mündi, toksas julgelt vastu kassakappi. See kõlksatas. Kell kõpsatas. Egiptimaa veenus nokkis ja sobras kassas ja ümises ja andis münte tagasi. Läänes võid. Kõps. Leida mind.⁸⁷

– Mis see kell on nüüd? küsis Eluvend Boylan. Neli või?

Just.

Lenehan, kisis silmad himuralt tema ümina küljes, ümiseva büsti küljes, sikutas Eluvend Boylanit käisest.

– Kuulame kella ära, ütles ta.

Gouldingi, Collise, Wardi kott juhtis Bloomi rukkiõiekirjaliste laudade vahelt läbi. Kindla sihita, erutusest tingitud sihiga valis ta kiilaspäise Pati saatel ukسلähedase laua. Olla ligidal. Kell neli. On ta unustanud? Võib-olla mingi trikk. Jätta tulemata: kihu paisutada. Mina nii ei saaks. Ootame, ootame. Kelner Patki ootas.

Sätendav pronks seiras taevassiniseil silmil Eluvendeiraja taevassinist kikäilipsu ja silmi.

Lase nüüd käia, käis Lenehan pääle. Kedagi pole ju. See mees pole kuulnudki.

– ... tõttas *Flora huulile*.⁸⁸

Kõrgelt helises kõrge tiiskandinoot, selgelt.

Pronksdouce, kes pidas aru oma kerkiv-vajuva roosiga, püüdis oma pilku haarata Eluvend Boylani õit ja silmi.

– Palun, palun.

Mees muudkui anus edasi korduvate lembekinnitusfraaside foonil.

⁸⁷Katkeid ühest laulureast samast *Floradorast*, mida Douce ka varem lõõritas: "Eedeni veenus, läänes võid leida mind".

⁸⁸Vihje laulule "Adjöö, mu arm", kus koit tõttas lillede huulile.

– *Ei suudaks minna...*⁸⁹

– Hiljemini, lubas preili Douce võltshäbelikult.

– Ei, kohe, ajas Lenehan pääle. *Sonnez la cloche!*⁹⁰ Tee ära! Kedagi ju pole.

Preili vaatas. Kähku. Preili Kenn pole kuuldekaugusel. Äkiline kallutus. Kaks lõkatavat nägu jälgis, kui ta kallutas.

Värinal hälbisid viisist akordid, leidsid tagasitee, kadunud akord,⁹¹ kaotatud ja taasleitud, kobamisi.

– Edasi! Tee juba! *Sonnez!*

Kallutades napsas ta seelikuääre üle põlve. Viivitas. Narritas neid veelgi, kallutas, viivitles, kelmikus silmis.

– *Sonnez!*

Laksti. Ta lasi järsult lahti oma pingule napsatud elastse sukapaela, lakssoojalt vastu laksuvat sukasooja naisereit.

– *La cloche!* hõiskas lusti täis Lenehan. Omanik on trenni teinud. Sobi ei paista.

Preili muigas-muheles üleolevalt (kuripatt! on need mehed ikka...), ent valguse poole liugudes naeratas leebelt Boylanile.

– Te olete kehastunud vulgaarsus, lausus ta liugudes.

Boylan aga vahtis, vahtis. Sahmas peekri priskeile huulile, jõi tillukese peekri tilkhaaval tühjaks, imes ära ka viimased prisked lillasiirupised tilgad. Ta lummunud silmad järgnesid preilile, järgnesid ta liuguvale peale, kui see liikus piki baari ning peegleid, piki kullatud võlvkaart helkivate ingverijoogi-, valge ja punase veini klaasidega, ogalise merikarbiga, kus see ühendas ning peegeldas pronksi päikselisema pronksina.

Jah, pronksi päris ligidalt.

– ...*Mu arm, adjöö!*

⁸⁹Samast laulust: “Ei suudaks minna, kuigi, arm, sul ütlesin adjöö.”

⁹⁰Pr k ‘helistage kella!’.

⁹¹Vihje Arthur Sullivani (1842–1900) laulule “Istusin oreli ette”, mille minategelane mängib juhuslikult akordi, milles kuuleb kogu vastuolulist elu ning suure Aameni kõla. Hiljem ei suuda ta seda akordi enam leida, kuid loodab siiski.

– Pean minema, ütles Boylan maldamatult.

Ta nihutas oma peekri hoogsalt eemale, kahmas tagasiantud raha.

– Oota ivake, palus kiiresti rüübrates Lenehan. Tahtsin sulle rääkida. Tom Rochford. . .

– Tule siis eluga, ütles Eluvend Boylan minema hakates.

Lenehan lõmpsas minekuvalmilt.

– On sul kiim pääl või mis? rapsas ta. Oota. Ma ju tulen.

Ta järgnes ruttavaile kriuksuvaile kingadele, kuid astus lävel kebvalt kõrvale, et tervitada kahte kaju, üht kogukat, teist sihvakat.

– Tere, härra Dollard.

– Mh? Tere-tere, vastas Ben Dollardi sume bass, pöördudes pilguks ära isa Cowley murelt. Ei tee ta sulle miskit kurja, Bob. Alf Bergan räägib pika harkjalaga. Küll me seekord tollel Juudas Iskariotil juba naha üle kõrvade tõmbame.

Ohates, sõrm silmalaugu silitamas, tuli läbi salongi härra Dedalus.

– Hohoo, küll me juba, joodeldas Ben Dollard lõbusalt. Noh, Simon. Laula üks lauluke kah. Klaverimängu me kuulsime.

Kiilas Pat, kõva kuulmisega kelner, võttis jookide tellimisi. Richiele Poweri viskit. Ja Bloomile? Las ma mõtlen. Et ta kaks korda käima ei peaks. Tal konnasilmad ju. Nüüd on neli täis. Kui soe selles mustas ikka on. Pisut närvidest muidugi. Murrab (on see õige või) soojust. Las ma mõtlen. Siider. Jah, pudel siidrit.

– Misasja? küsis härra Dedalus. Ma ju klimberdasin niisama, häh.

– Lähme, lähme, kutsus Ben Dollard. Must mure, kao.⁹² Tule, Bob.

Dollard, ta suured lohvad kõige ees (pidage see hullude püksitega; pidage kohe kinni jah), loivas salongi. Potsti laskus ta, ikka

⁹²Joogilaul: “Must mure, kao! / Ma palun, sa kao mu teelt! / Must mure, kao! / Eal ei leia me ühist keelt.”

see Dollard, klaveritoolile. Ta podagrakäpad löid potsti akorde. Potsatasid, peatusid järsult.

Kiilas Pat kohtas ukssel ilma teeta tagasi tulevat kulda. Ise kõva kuulmisega, küsis ta Powerit ja siidrit. Pronks akna juures vahtis, pronks kaugemalt.

Vurinal hakkas kõlisema kelluke.

Bloom kuulis kõlksu, nõrgukest heli. Minema läks. Vaikivaile sinakaile lilledele pääses Bloomilt väike kergendusohje. Kõliseb. Ära läks. Kõlin. Kuula.

– Armastust ja sõda, Ben, ütles härra Dedalus. Kaitsku Jumal vanu aegu.

Preili Douce'i vaprad silmad, mis olid unarusse jäänud ja päikesest pimestatud, pöördusid tõstruloo kohalt ära. Läind. Mõtteisse vajunud (kes teab?), pimestatud (pimestav valgus), lasi ta ruloo rullinöörist alla. Lasi alla mõtteisse vajunult (miks ta nii ruttu ära läks, kui ma?) oma pronkstooni üle, kus baari teises otsas seisis kiilaspea kuldsõsara kõrval, näotus kontrastis, näotus maotus kontrastis, pikkamisi varjude sügavikku libisevas jahedas hämaras merirohelises, *eau de Nil*.⁹³

– Goodwin vaeseke oli tol õhtul klaverimängija, meenutas teistele isa Cowley. Pianisti ja Collardi tiibklaveri vahel oli siis väike ebakõla.

Oli tõesti.

– Nagu oleks ainult tema oleng olnudki, ütles härra Dedalus. Saatan ise kah poleks teda peatanud. Isemeelne vanamees oli, esimeses joobeastmes.

– Kuripatt, sa veel mäletad! kõmistas kerekas Ben Dollard, väärkoheldud klaviatuurile selga keerates. Ja jestas, mul polnud pulmaülikondagi.

Kõik kolm pistsid naerma. Tal polnud pul. Kõik see trio naeris. Polnud pulmaülikonda.

– Õnneks oli tol õhtul väga käepärast sõber Bloom, ütles härra Dedalus. Kus mu piip muide on?

⁹³Preili Douce on siin justkui pandud mängima sireen Parthenope rolli, kes Odysseuse ootamatu lahkumise tõttu viskus merre ja uppus.

Ta sammus tagasi baari kadund akordi⁹⁴ piibu järele. Kiilas Pat kandis kahe lõunastaja jookke, Richiele ja Poldyle. Ja isa Cowley naeris taas.

– Mina vist päästsin siis olukorra, Ben.

– Sina jah, kinnitas Ben Dollard. Mul on kaa nood pingul püksid meeles. See oli hiilgav mõte, Bob.

Isa Cowley punastas hiilgavate lillakate kõrvanibudeni. Tema päästis olu. Pingul pük. Hiilgav mõt.

– Ma teadsin, et ta on kuival, ütles ta. Naine mängis tal laupäeviti kohvipalees klaverit väga tühise vaevatasu eest ja kes see mulle poetaski, et ta ajab ka teist äri⁹⁵? Kas sina mäletad? Me pidime nende leidmiseks juba kogu Hollesi tänava läbi kammi-ma, kuni lõpuks ühe Keogh' pubitüübi käest numbri teada saime. Mäletad?

Ben mäletas küll, imestus laial palgel.

– Oi jumal, tal oli sääal luksuslikke ooperitualette ja puha.

Härra Dedalus sammus tagasi, piip käes.

– Merrioni väljaku⁹⁶ stiilis. Ballikleite, jumala eest, ja õukonnakleitegi. Bloom ei võtnud raha kah üldse. Ah? Jumal teab kui palju kolmnurkkübaraid ja boolerojakke ja kintspükse. Ah?

Ja-jah, noogutas härra Dedalus. Proua Marion Bloom on igat sugu kasutatud rõivaesemeid välja pakkunud.

Vanker vuras piki kaldapealseid. Eluvend lösutas hüplevail kummidel.

Maks ja peekon. Liha-neeruvorm. Just nii, härra. Just nii, Pat.

⁹⁴Kaks sõna enne “piipu”, ingl k *lost chord [divine]* ‘kadunud [taevalik] akord’ *pipe*, on juurde poogitud A. Sullivani laulust (vt märkus 91); siinseks puhuks võiks vastavad lauluread tõlkida nii: “Olen asjatult taga ajand / seda kadund akordi ma, / mis, kord oreli hingest kajand, / minu hinges on võtnud maad.”

⁹⁵Kui Bloom ja Molly Hollesi tänavas elasid, tegelesid nad ka kasutatud riiete ja teatrikostüümide kogumise ja edasimüügiga.

⁹⁶Luksusrajoon. Hollesi tänav selle lähedal koosnes üürimajadest ja alamkeskklassi eramajadest.

Proua Marion. Mett, kui emps on hoos. Kõrbelõhn. Paul de Kock. Kena nimi teisel.⁹⁷

– Mis see nimi tal oli? Trullakas tibi. Marion. . .

– Tweedy.

– Just. Kas ta on veel elus?

– Ja terve kui purikas.

– Kellegi tütar ta oli. . .

– Rügemendi tütar.

– Tõsi jah sunnik. Vana trummimajorit⁹⁸ ma veel mäletangi.

Härra Dedalus tõmbas tikku, vihistas, süütas, pahvis siis välja aromaatsed pahvaku.

– Irlane või? Ma ei tea, ausõna. On või, Simon?

Pahv pärast kõhvi, pahvak, kange, hörk, ragisev.

– Põselihas on. . . Ah? . . . Tsipa roostes. . . Oo, ta on. . . Mu iiri Molly, hee.⁹⁹

Ta paiskas õhku kirbe sumpja pahvaka.

– Gibraltar kalju juurest. . . kõik see maa.

Igatsus viis neid ookeani hämarasse sügavikku¹⁰⁰ — kulla õllepumba juures, pronksi maraskiino juures, mõlemad kumbki oma mõtteisse vajunud. Mina Kennedy Drumcondrast, Lismore tn 4, ja Dolores — kuninganna — Dolores, sõnatult.

Pat tõi lauale kaanteta road. Leopold lõi kas väiksemaks maksalõike. Nagu eespool öeldud, sõi ta ju meelsasti siseelundeid, pähkliisi pugusid, praetud tursamarja, kuna Richie Goulding firmast, kus ka Collis ja Ward, sõi liha-neeruvormi, enne liha siis neerud, amps ampsu järel vormi sõi tema sõi Bloom sõid nemad.

⁹⁷Bloomile meenuvad katked hommikusest jutuajamisest Mollyga (vt 4. ptk).

⁹⁸Trummimajoriks kutsuti sõjaväeorkestri dirigenti. Vihje ka Jacques Offenbachi (1819–1880) operetile *Trummimajori tütar* ning Gaetano Donizetti (1797–1840) koomilisele ooperile *Rügemendi tütar*.

⁹⁹Viimane lause on tsitaat — ühes Iiri rahvaballaadi refräänis korduv fraas.

¹⁰⁰Arvatav vihje müüdisireenidele, keda kurvastas see, et neil ei õnnestunud Odysseust oma kaljudele meelitada.

Bloom ja Goulding sõid vaikiva paarina. Vürstlikke lõunaid.

Mööda Bachelori teed¹⁰¹ loksus lustakalt Eluvend Boylan, poissmees, päikese käes, palavuses, mära läikiv laudjas sörkvel, piitsaplaksust, hüplevail kummidel: lösakil, soojal istmel, Boylan täis kärstust, himurjulge. Kiim. On sul pääl? Kiim. On sul pääl? Kii kii kiim.

Teiste häältest üle fagottis Dollardi ründ, see kõmises üle ka kärgatavaist akordidest:

– *Kui armu täis on hõõgvel hing...*

Benhingbenjamini kõmin kõmas võbisevate armjudisevate katuslaepaneelideni.

– Sõda! Sõda! huiskas isa Cowley. Sina oled ju sõjamees.¹⁰²

– Seda jah, naeris Ben Sõjamees. Ma mõtlesin siis sinu pere-mehele. Armastus või raha.¹⁰³

Ta jäi vait. Raputas hiigelhabet, hiigelnäos terendumas oma prohmakas. Hiigelsuur.

– Igatahes sopranil, mees, oleks kuulmekile rebenenud, ütles härra Dedalus läbi suitsuaroomi, sinusuguse kõri üürgamise pääle.

Kõvasti habemesse naerdes lajatas Dollard vastu klaviatuuri. Oleks küll.

Rääkimata ühest teisest kilest,¹⁰⁴ lisis isa Cowley. Vaheaeg, Ben. *Amoroso ma non troppo*. Lase mind sinna.

Preili Kennedy viis kahele härrale kummalegi kannu jahedat porterit. Ta lausus ka ühe repliigi. On tõesti, ütles esimene härra, ilus ilm. Nad jõid jahedat porterit. Kas preili teab, kuhu lord asevalitseja sõitis? Ja kuulis teraskapjade kõlksuvat kõla. Ei, ei oska öelda. Kuid see peaks lehes olema. Oh, ärgu nähku vaeva.

¹⁰¹Bachelor ('poissmehe') tee on Liffey põhjapoolne kaldapealne ida pool Üla- ja Ala-Ormondi kaldapealset.

¹⁰²Dollard laulis kogemata duetina mõeldud laulu (vt märkus 19) sop-rani (või tenori) osa.

¹⁰³Cowley'lt üüriraha nõudva peremehe nimi on Love.

¹⁰⁴Vihje keskaegsele uskumusele, et neitsi Maarja viljastati kuulmekile (mitte selle "teise kile") kaudu.

Ei ole mingit vaeva. Ta lappas lahtilöödud *Independent*'it, otsis, lord asevalitseja, tal endal juuksekrunnid huljumasa, lord aseval. Liiga palju vaeva, ütles esimene härra. Oh, pole kõigevähematki. Mis näoga ta oli, see. Lord asevalitseja. Kuld pronksi kõrval kuulsid ju raua-terase kõla.

– ... *on hõõgvel hing,
siis homsest ma eiei hooli.*

Maksakastmesse surus Bloom kartuliputru. Armastust ja sõda on keegi hakand. Ben Dollardi kuulus. Kui ta tookord õhtul jooksis meie poole toleks kontserdiks esinemisriideid laenama. Püksid sai jalga trummina pingul. Muusikalised nuumsead. Küll Molly naeris, kui ta välja oli läinud. Viskas end ristseliti voodi pääle, kiljus, põtkis jalgadega. Kõik Beni isiklikud värgid välja näitusel. Oi taevased pühakud, mul tuli piss püksi! Oi neid naisi, kes esimeses reas istuvad! Oi, ma pole nii hulgi kunagi naernud! No muidugi, säält tal see tõre tõrretoon tulebki. Aga eunuhhidel näiteks. Tea kes säält mängib. Kena sõrmelöök. Peaks Cowley olema. Musikaalne. Tunneb ära iga noodi, mida parajasti mängitakse. Halb hingeõhk on tal vaesel mehel. Vait jäi.

Preili Douce, nii veetlev, Lydia Douce, kummardas kombelisele advokaat George Lidwellile, sisenevale härrasmehele. Tere päevast. Ta pistis niiske (daamiliku) käe mehe kindlasse haardesse. Päevast. Jah, on tagasi. Jälle vana tingeltangli juures.

– Teie sõbrad on säält sees, härra Lidwell.

George Lidwell, kombeline, sarmikas, hoidis käes lydiakätt.

Bloom sõi maksakat nagu eespool öeldud. Vähemalt puhas on siin. Too tüüp säält Burtoni sööklas, kõõluste järamisest kleepuv. Siin pole kedagi: Goulding ja mina. Puhtad lauad, lilled, salvrätidest mitrad. Pat edasi-tagasi. Kiilas Pat. Midagi öelda. Parim koht Dublinnas.

Jälle klaver. Ju see Cowley on. Kuis ta selle ees istub, nagu ühte sulades, vastastikusel mõistmises. Tüütud viiuleid kääksutavad ihujad, silm poognaotsal, tšelloaagijad, hambavalu tuleb meelde. Molly pikk hele norske. Too õhtu, kui me loožis olime. Tromboon all tortsutas vaatuste vahel nagu merihobu, teine pasunapoiss kru-

vis otsast ära, kallas sülg välja. Dirigendi jalad kah, kottpüksid, lohva-lohva. Õige kah, et ei paista.

Lohva kill-kõll lõbu laialt.

Vaid harf. Kaunis. Heledalt erendas kuld. Tüdruk sõrmitses seda. Pupp nagu iludusel. Praekaste istub siin üsna hästi. Kuldne laev. Erin. See harf, mis kord või kaks. Jahepehmed käed. Ben Howth, rododendronid. Meie oleme nende harfid. Mina. Tema. Vana. Noor.¹⁰⁵

– Kuule mees, mul ei tuleks välja, ütles härra Dedalus, uje ja tujutu.

Rõhuga.

– Lase aga tulla, võtaks sind! urises Ben Dollard. Võta jupikaupa.

– “*M’appari*’t, Simon,” sõnas isa Cowley.

Ta astus laval mõne sammu ettepoole — väarikas, pikk kannatav kuju, pikad käed välja sirutatud. Vaikse kähinaga kõrises ta kõrisõlm. Vaikselt laulis ta säälele tolmuale meremaalile *Viimane hüvastijätt*. Maanina, laev, puri rulluvail lainetel. Hüvastijätt. Kena tüdruk, loor neemel tuules lehvimas, tuul tema ümber.

Cowley laulis:

– *M’appari tutt’ amor:*

*Il mio sguardo l’incontr...*¹⁰⁶

¹⁰⁵Bloomi mõtted sähvivad siia-sinna. Mõned sõnad seoses Mollyga meenuvad *Antoniuusest ja Kleopatrast*, II/2: “Too pargas, kus ta istus, vee peal loitis / kui kiiskav troon: pupp oli taotud kullast [---] Tüüri pidas / üks näilik merineid, ja puhevil / siidtaglast hoidsid ta lillpehmed käed, / mis kärmelt kohust täitsid” (tlk Georg Meri; William Shakespeare. *Kõgutud teosed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014, lk 1384, minu rõhutused — K. V.). Harfitüdrukult ja kuldsest laevalt hüppab mõte oma tütrele ja King Erinile, kelle/millega tehti kord väljasõit merele (4. ptk). Harfiga ning söögiga seoses meenub taas Thomas Moore’i laul “See harf, mis Tara saalides...” (vt 8. ptk, 58. märkus). Meenub suure õnne päev Mollyga Howthi poolsaarel... ja siit tuleb järelendus, et mehed on naiste harfid.

¹⁰⁶It k: “Kõik näis kui puhas arm, / kui kohtasin sind esmalt...”.

Cowley kuulmata lehvitas tüdruk loori — lahkujale, kallimale, tuulele, armastusele, paisutamaks purjesid, kiirendamaks tagasitulekut.

– Lase sina, Simon.

– Ah, Ben, minu tantsupäevad on ammu ühel pool...¹⁰⁷
Aga noh...

Härra Dedalus pani piibu helihargi kõrvale puhkama, istus ja puudutas kuulekaid klahve.

– Ei, Simon, pöördus isa Cowley ümber. Mängi originaalis. Üks bemoll.¹⁰⁸

Kuulekalt kerkisid klahvid, jutustasid, kõhelesid, pihtisid, ajasid segadusse.

Tagalavale sammus isa Cowley.

– Kuule, Simon, las mina saadan sind, ütles ta. Tõuse üles.

Kõlinal sörgiti mööda Graham Lemoni ananassikommipoest, mööda Elvery elevandiga majast.¹⁰⁹ Liha, neer, maks, puder, vürstlike liharoogade juures istusid vürstid Bloom ja Goulding. Vürstidena liha süües tõstsid nad klaase ja jõid, powerit ja siidrit.

Kõige ilusam tenoriaaria, mis iial on kirjutatud, ütles Richie: *Sonnambula*.¹¹⁰ Ta oli ühel õhtul kuulnud, kui seda laulis Joe Maas. Ah, mis M’Guckin!¹¹¹ Jah, omal moel küll. Kooripoisi stiilis. Maaski oli poiss olnud. Missapoiss. Lüüriline tenor, kui soovite. Ilmaski ei unusta. Mitte kunagi.

¹⁰⁷Vihje tuntud laulule “Ei tunne sind ära, Johnny”, kus Peggy kohtab oma sõjast tagasi pöörduvat vigast Johnnyt: “Kus on need jalad, mis nagu nool / sind kandsid, kui püss oli ainus hool? / Su tantsupäevad on ühel pool. / Ei tunne sind ära, Johnny.”

¹⁰⁸Flotow’ ooperis *Martha* on Lioneli aaria “M’appari” Fa-mažooris, kus helirea 4. noot on si-bemoll.

¹⁰⁹Boylan on pöördunud Liffey äärest põhja, Sackville’i (nüüd O’Connelli) tänavasse. Lemon oli kommivabrikant, Elvery veekindlate (kummi)toodete tootja.

¹¹⁰Vt märkus 21.

¹¹¹Kuulus inglise tenor Joseph Maas (1847–1886) ja iiri tenor Barton M’Guckin (1852–1913) alustasid mõlemad kooripoistena; mõlemad on laulnud saksa impressario Carl Rosa ooperitrupis.

Diskreetselt vaatas Bloom üle maksavaba peekoni, kuidas pinges näojooned pinguldusid. Seljavalu tal. Brighti kiilav silm.¹¹² Järgmine kavapunkt. Lõbu eest tuleb maksta. Pillid, tambitud leivast, hinnaga gini karp. Natukegi edasi lükata. Laulab kah: *Alla surmariiki*.¹¹³ Asjakohane ju. Neeruvorm. Veel õisi õie peale.¹¹⁴ Ega sest suuremat abi ole. Parim oleks. Temale harjumuspärane. Power. Joogi osas nõudlik. Klaasis mõra, olgu uus Vartry¹¹⁵ vesi. Kokkuhoiu pärast näpatakse lettidel tikke. Siis aga lastakse tühja-tähja pääle terve sovrin lendu. Ja kui temalt midagi vaja on, pole pennigi. Sopsus peaga ei maksa sõidurahagi. Kentsakad tüübid.

Toda õhtut ei unusta Richie iialgi. Elupäevade lõpuni: iialgi. Väikese Peake'iga¹¹⁶ vana Royal-teatri lae all. Ja kui siis esimene noot.

Jutt Richie huultel vakatas.

No nüüd üks luiskelugu tuleb. Iga kuramuse jutt on kõrge-lennuline. Usub ise kah oma valesid. Tõesti usub. Valetab et lust kohe. Ainult head mälu tarvis.¹¹⁷

– Mis aaria see on? küsis Leopold Bloom.

– *Kõik on kadund*.¹¹⁸

Richie ajas huuled prunti. Madal algusnoot nagu leebe majahaldja ümin: kõik. Rästas. Laulurästas. Tema hingeõhk, linnu-magus, head hambad, millele ta uhke on, helgatas kaeblikust va-

¹¹²Vihje Brighti tõele — albuminuuriale — või muule neeruhaigu-sele, mis tekib rohke alkoholijoomise tagajärjel.

¹¹³Rida joogilaulust “Kuninganna terviseks”: “Ja kes terviseks ei joo, alla surmariiki... mingi too.”

¹¹⁴Tihti naljaks korratav Gertrudi rida *Hamletist* (V:1) Ophelia matu-sel, tähenduses “kus on, sinna tulgu juurde”: kellel neeruhädad, söögu neerusid.

¹¹⁵Vartry jõe le rajatud veehoidla 29 km Dublinist lõuna pool.

¹¹⁶Sama väike Peake, keda on mainitud ka Joyce'i *Dublinlaste* novel-lis “Vastandid”.

¹¹⁷Rahvatarikus ütleb, et heaks valetajaks saab see, kellel on väga hea mälu.

¹¹⁸Vt märkus 21.

lust. On kadund. Ilmekas kõla. Kaks nooti sääl ühes koos. Nagu muusträstal, keda viirpuuorus kord kuulsin. Püüdis kinni mu viisid, neid pööras ja põimis. Kõik liig uudne hõik on kadund kõiges. Kaja. Mis kaunis kostus.¹¹⁹ Kuidas ta seda teeb? Kadund kõik. Kurblikult vilistas. Langus, loobumus, kadund.

Bloom kallutas leopoldikõrva ja sättis servjetinarmad vaasi alla. Kord olgu. Jah, mäletan küll. Kena aaria. Unes läks naine mehe juurde. Süütus kuuvalgel. Siiski hoidku teda tagasi. Vaprad. Ei tea neid varitsevat ohtu. Nimeta nimepidi. Lase vett puudutada.¹²⁰ Kõll-lustisõit. Liiga hilja. Iha ajas teda.¹²¹ Sellepärast. Naine ju. Sama lihtne oleks merd seisma panna. Jah: kõik on kadund.

– Ilus aaria, ütles Bloom kadund Leopold. Tean seda hästi.

Elu sees ei olnud Richie Goulding.

Ka tema teab seda hästi. Või tunnetab. Ikka ja jälle korrutab oma tütrest.¹²² Tark laps see, kes oma isa tunneb, ütles Dedalus. Aga mind?

Kõõrdi üle maksatuse nägi Bloom. Nägu, et kõik on kadund. Rõõmsameelne oli kunagi Richie. Naljadki vanad, kulunud nüüd. Kõngutas kõrva. Servjetirõngas silmas. Nüüd pojaga palvekirju saadab. Kõõrdsilmne Walter¹²³ söör viisin küll söör. Muidu ei tülitaks, ainult ma lootsin veidi raha saada. Vabandust.

Taas klaver. Kõlab paremini kui ma viimati kuulsin. Nähtavasti häälestatud. Taas jäi vait.

Ikka jälle utsitasid Dollard ja Cowley viivitavat lauljat lõpuks ometi pääle hakkama.

¹¹⁹Viide Thomas Moore'i (1779–1852) luuletuse “Kaja” algusele: “Mis kaunist kostust kaja loob, / kui laul kõlab öös”.

¹²⁰Uskumus, et kuutõbist on ohtlik järsku äratada. Tuleb tasa öelda tema nime. Uppumisohu vältimiseks lasta tal vett puudutada.

¹²¹S.o mitte süütus.

¹²²Vihje ka *Hamletile* (II:2): kui Hamlet räägib Poloniusele Jefta tütrest, ütleb Polonius (kõrvale): “Ikka jälle mu tütrest!” (tlk Georg Meri; William Shakespeare. *Kogutud teosed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014, lk 1179).

¹²³Richiest ja ta pojast Walterist, kes isa poole sööriaga pöördub, oli juttu romaani 3. peatükis.

- Hakka laulma, Simon.
- Seda, Simon.
- Daamid ja härrad, minu suurim tänu teie lahkete tungivate palvete eest.
- Sedasama, Simon.
- Raha mul ei ole, aga kui pakute mulle oma tähelepanu, siis üritan teile laulda ühest rusutud südamest.¹²⁴

Võileivakupli varjavas varjus pakkus ja endale pidas Lydia oma pronksi ja roosi, mis ehtisid daami; sama kui jahedas hallikasrohelistes *eau de Nil*'is Mina õllekannupaarile oma kuldseid krunne.

Eelmängu akordide leierdamine sai otsa. Üks akord, pikaleveniv, ootusrikas, hoidis häält tagasi.

– *Kui kohtasin ta lembet kuju...*¹²⁵

Richie pööras pead.

– Si Dedaluse hääl, ütles ta.

Nagu aju oleks võbelema torgatud, nagu leek oleks põske puudutanud, kuulasid nad toda lembevoogu voogamas üle naha liikmete inimsüdame hinge selgroo. Bloom andis märku Patile, kiilas Pat on kõva kuulmisega kelner, et see lükkaks paokile baariukse. Baariukse. Vat nii. Nii on hea. Kelner Pat jäi passima, passis, et ehk kuuleks kaa, ukse juures, kuna oli kõva kuulmisega.

– *Kurbus mul siis kaduvat näis.*

Läbi hääletu õhu laulis neile üks hääl, tasa, mitte kui vihm, mitte kui lehtede kahin, mitte kui keelpilli või roopilli või misnadolidki simblite heli, puudutas sõnutsi nende vaikseksjäänd kõrvu, nende kummagi vaikseksjäänd südameis meenuvaid elusid. Hea, nii hea oli kuulda: kurbus näis neist kummastki kaduvat, mõlemast, kohe kui nad seda nüüd kuulsid. Kohe kui nad nägid, kõik kaotand Richie Poldy, ilu õnnistust, kuulsid inimeselt,

¹²⁴Sõnadega rusutud südamest algab laul Michael William Balfe'i (1808–1870) ooperi *Mustlastidruk* (1843) II vaatuses.

¹²⁵Lioneli aaria ingliskeelsest vabatõlkest Flotow' ooperist *Martha* on siin ja allpool tõlgitud terveid ridu ja lühemaid katkeid.

kellelt kõige vähem oskasid oodata, selle ilu esimest õnnestavat lembeleebet tihtiigatsetud sõna.

Armastus, mis laulab: hea vana armulaul. Bloom harutas aeglaselt oma paki ümbert elastse paela. Armu head vana head *sonnez la* kulda. Bloom keris paela ümber nelja hargisõrme pasmaks, venitas seda, lasi lõdvaks, keris selle ümber enda murekate sõrmede, topelt, neljakordselt, oktaviks, kütkendas kõvasti kinni.¹²⁶

– *Tulvil rõõmu, tulvil lootust...*

Tenorid saavad naisi hulgi. Suurendab nende võimekust.¹²⁷ Heidavad lilli ette ta jalge: millal me näeme palgest palge? Mul segi ajab.¹²⁸ Sõidab rõõmsal kõlinal. Sakstele ta laulda ei saa. Sul tsegi ajab pea. On end tema jaoks lõhnastanud.¹²⁹ Mis lõhnaõli su naine kasutab? Tahan teada. Kõll. Stopp. Kop. Enne ukse avamist alati viimane pilk peeglistse. Esik. Sinna? Kuidas sul? Mul läheb hästi. Sinna? Mida? Või...? Purgike hingeõhku värskendavaid suudlemiskomme Molly käekotis. Jah? Käed kompasid lopsakaid.

Paraku! Laulja hää! paisus, ohkvel, muutus valjuks, lahedaks, säravaks, uhkeks.

– *Aga oh! vaid tühi unelm...*

Võrratu toon on tal ikka. Corkis õhk pehmem, nende murrak kaa. Rumal mees! Oleks võinud raha kui raba kokku ajada. Valesid sõnu laulab. Kurnas oma naise ära, nüüd siis laulab. Kuid mine tea. Ainult nemad kaks ise. Kui ta kokku ei varise. Rahva

¹²⁶Kummipaelaga kassikangast mängiv Bloom sarnaneb siin Odysseusega, kes laskis end kõvasti masti külge siduda, et sireenidest ohutult mööda pääseda.

¹²⁷Uskumus, et suur seksuaalne aktiivsus mõjub soodsalt laulja hääle võimekusele, rohke laulmine aga omakorda suurendab suguiha.

¹²⁸Sõnad H. B. Norrise laulust rannapiigadest, mida on laulnud Boylan ja mida Milly Bloom mainib oma 4. ptk kirjas isale ja mida ka Bloom meenutab.

¹²⁹Kaks eelmist lauset käivad Molly ja Boylani kohta, kaks järgmist on Martha kirjast Bloomile (5. ptk) ja edasi Bloomi kujutus Boylani saabumisest Molly juurde läbisegi Bloomi mälestustega enda ja Molly noorusest.

ees kuraasi täis. Käed ja jalad kah laulavad tal. Naps. Närvid liiga pingul. Laulmiseks peab mõõtu pidama. Jenny Lindi supp: puljong, salvei, toored munad, pool pinti koort.¹³⁰ Sulab suus.

Hellust uhkas säält: aeglaselt, paisutades, kuni tuksles täieks. Ja asi vask. Haa, lase! Tule! Tuks, ja tuks, tuikleb uhkelt püsti.

Sõnadest? Või viisist? Ei, sellest, mis säääl taga on.

Bloom tõmbus kooldu, sirgu, sõlme, sõlmest lahti.

Bloom. Sooja sogase lakkumissousti salavoog tulvas muusika mõjul välja voolama, ihast aetuna, tume vallutav lakkumisvool. Kabistada teda kargutada teda karata teda sugutada teda. Sops. Paisudes paisuvad poorid. Sops. Mõnu soojus kokkupuude täitsa. Sops. Üle lüüside uhkamiseks uhkavad pursked. Tulv, purse, vool, rõõmupurse, sopsutuige. Vohh! Armastuse keel.

– ... lootuskiirt ei ...

Särab. Lydia Lidwellile piiksatus vaevalt kuulda nii daamilik muusa piiksatas õhku lootuskiire.

Martha'st on ju see. Kokkusattumus. Just pidin kirjutama hakkama. Lioneli laul. Ilus nimi on Sul. Ei saa kirjutada. Võta vastu mu väike kingi. Mängi ta südamekeeltel rahakotikeeltel kah. Ta on üks... Nimetasin Sind ulakaks poisiks. Kuid ikka see nimi: Martha. Kui kummaline! Just täna.

Lioneli hääel kostis jälle, vaiksemalt, kuid väsimatult. Taas laulis see Richiele Poldyle Lydiale Lidwellile laulis ka Patile suu kõrv lahti ootel et teenindada. Kuis kohtas tema lembet kuju, kuis tusk siis haihtund näis, kuis pilgust kujust sõnast lummus ta ise, Gould ning Lidwell ja Pat ning Bloom said hellust täis.

Aga tahaks ka laulja nägu näha. Oleks selgem. Näe Drago töötoas¹³¹ oli habemeajaja alati minu nägu, kui mina rääkisin te-

¹³⁰Jenny Lind (1820–1887) oli kuulus Rootsi ooperilaulja, tuntud ka oma kasinuse poolest, kelle nime kannab Bloomi siin antud retseptiga supp. Saago (mitte salvei: ingl k vastavalt *sago* ja *sage*) ja munad usuti mõjuvat soodsalt rindkerele, kõrile ja lauluhäälele.

¹³¹Adolphe Drago oli Dublini juuksur ja parukameister, ärid Henry tn 36 ja Dawsoni tn 17.

ma nägu peeglis. Tegelikult kuulen siin paremini kui baaris, kuigi kaugemalt.

– *Ta iga pilk. . .*

Esimene õhtu kui ma teda esimest korda Terenure’is Matt Dilloni pool nägin. Oli kollases, musta pitsiga. Toolimäng. Meie kahekesi jääme viimasteks. Saatus. Tema kannul. Saatus. Ringiratast, aeglaselt ringiratast. Kiirelt ringi. Meie kaks. Kõik vahtisid. Stopp. Tema istus. Kõik väljalangenud vaatasid. Naer huulil. Kollased põlved.

– *Silm ja hing. . .*

Laulmine. “Ootan”¹³² oli see tema laul. Mina keerasin tema noodilehti. Täidlasel häälel, lõhnas nagu mis lõhnaõli Su sirelipõõsad. Rindu nägin, mõlemad täidlased, trillerdust kõril. Esimest korda nägin. Ta tänas mind. Miks ta mind? Saatus. Hispaaniaalikud silmad. Pirnipuu all omavahel siseõues sel tunnil vanas Madridis üks külg varjus Dolores tadolores.¹³³ Minu poole. Ahvatlevalt. Oi, peibutavalt.

– *Martha! Oi Martha!*

Kogu rambust seljataha jättes hüüatas Lionel südamevaluga, hüüatuses oli kirglikku armastuse tagasikutset, teravnevate, ent tõusvate harmooniaakordidega. Lioneli hüüatuses kõlas see üksildus, mida nainegi peaks teadma, Martha peaks tundma. Sest üksnes teda ootas ta. Kus? Siin sääl proovi sääl siin kõik proovigu kus. Kusagil.

– *Tu-ule siiski!*

Tu-ule, armsaim!

Üksi. Üks armastus. Üks lootus. Üks lohutus mulle. Martha, rinnatoonil, tule tagasi!

– *Tule!*

See heljus, linnuna, jätkas lendu, kiire puhas hüüatus, hõljuv hõbekera, hüppas helgelt õhku, rutates lähemale, paigal püsites,

¹³²Harrison Millardi (1830–1895) laul (1867) kallima ootamisest (sõnad Ellen H. Flagg).

¹³³Bloomi mälus vilksatab ka laul “Vanad Madridis”, kus samuti mainitakse kaht sätendavat silma iluvõre varjus; vt ka märkus 9.

tulekuks, ära seda liiga pikale venita pikk hingetõmme mees ise hingetõmme pikk elu, hõljub kõrgel, kõrgel hiilates, leegitsedes, krooniga, kõrgel sümbolistlikus säras, kõrgel, eeterlikust põuest, kõrgelt, kõrgest tohutust kiirgusest kõikjal heljumas kõikjal ümberringi ümber kõiksuse, lõputusetuse. . .

– *Mu juurde!*

Siopold!¹³⁴

Vaibus.

Tule. Hästi lauldud. Kõik plaksutasid. Naine peaks. Tulema. Minu juurde, tema juurde, naise juurde, ka sinu, minu, meie juurde.

– Braavo! Käteplagin. Tubli, Simon. Aplausitorm. Veel, *bis!* Võimas kiidutorm. Hääl kui kelluke. Braavo, Simon! Ovatsioon. Veel, plaksbis, hüüdsid, hõikusid, plaksutasid kõik, Ben Dollard, Lydia Douce, George Lidwell, Pat, Mina Kennedy, kaks härrat kahe õllekannuga, Cowley, esimene härra kannuga ja pronks preili Douce ja kuld preili Mina.

Eluvend Boylani peened parknahast kingad kriuksusid baaripõrandal, nagu enne öeldud. Kill-köll vurati mööda söör John Gray, Horatio ühekäelise Nelsoni, kõrgeaulise isa Theobald Mathew' ausammastest, nagu enne just äsja öeldud. Traavi, kiimas, tulistel sütel. *Cloche. Sonnez la. Cloche. Sonnez la.* Aga aeglasemalt läks mära ülesmäge, mööda Rotundast Rutlandi väljakul.¹³⁵ Liiga aeglaselt Boylani, eluvend Boylani kannatamatuses Boylani jaoks kõpsutas mära.

Cowley akordide järelkaja sumbus, vaibus õhus, mis nüüd oli sisukam, rikkam. Ja Richie Goulding jõi oma Powerit ja Leopold Bloom oma siidrit jõi, Lidwell oma Guinnessit, teine härra ütles, et nad rüübiks veel kaks kannu, kui preili vastu ei ole. Preili Kennedy muhatas, kui lauvalt ära korjas, korallhuultega, esimese juures, teise juures. Ei olnud ta vastu ühti.

¹³⁴Siopold — hübriidnimi: Simon + Lionel + Leopold.

¹³⁵Rotunda on 18. sajandi ehitis, kus asusid sünnitusmaja ning kontserdi-, koosolekute- ja näitusteruumid. Rutlandi väljak on nüüd Parnelli väljak.

– Seitsmeks päevaks vangimajja, ütles Ben Dollard, vee ja leiva pääle. Siis sa, Simon, trillerdaks nagu laulurastas.

Laulja Lionel Simon naeris. Isa Bob Cowley mängis. Mina Kennedy teenindas. Teine härra maksis. Tom Kernan sammus uhkeldavalt sisse. Lydia, keda imetleti, imetles. Aga Bloom laulis tummalt.

Imetledes.

Richie, kes kaa imetles, mõlgutles selle mehe hunnitust häälest. Talle meenus üks ammune õhtu. Seda õhtut ei unusta ialgi. Si laulis *Sind au ja kuulsus*¹³⁶: Ned Lamberti pool oli see. Jumaluke elu sees ei olnud ta ühtki sellist nootigi kuulnud kohe mitte ei olnud *siis lähme lahku petlik neid* nõnda selgelt nõnda jumala eest polnud ta kuulnud *sest sinus puudub arm* nõnda helaval häälel küsige Lamberti käest ka tema võib teile öelda.

Goulding, kelle kahvatuses mängles puna, rääkis härra Bloomile, kelle nägu öökarva, et Ned Lamberti pool Dedaluse majas laulis Si *Sind au ja kuulsus*.

Tema, härra Bloom, kuulas, kui tema, Richie Goulding, rääkis temale, härra Bloomile, õhtust, mil tema, Richie, kuulis teda, Si Dedalust, laulmas *Sind au ja kuulsus*.

Kälimehed: hõimlased. Ei räägi me, kui möödume.¹³⁷ Vist väike lahkeli suhetes.¹³⁸ Suhtub temasse põlgusega. Näete siis. Mees seevastu imetleb teda seda enam. Too õhtu, kui Si laulis. Inimhää, kaks tillukest siidjat paela. Imeline, imelisem kui kõik muud.

Too hää oli hala. Nüüd on rahulikumaks jäänud. See on ses järgnevas vaikuses, kui sa tunned kuulvat. Võngetes. Nüüd on õhk vaikne.

¹³⁶Vt *Ulixes* 7. ptk, märkus 48 (*Akadeemia* 2019, nr 11, lk 2058).

¹³⁷Ameeriklase Frank Egertoni laulu (1882) pealkiri. Laul räägib õnelikust abielust, mis purunes, kui ilmus naise võrgutaja.

¹³⁸See üldkeele osaks saanud väljend on pärit Alfred Tennysoni (1809–1892) poemi *Kuninga idüllid* laulust “Merlin ja Vivien”, ingl k “the little rift within the (lover’s) lute” (“väike lahkeli suhetes”; sõna-sõnalt “väike pragu (armastaja) lautos” [mis laienedes võib kogu muusika hävitada]).

Bloom põimis oma risa-räsa käed lahti ja tõmbas lõtvade sõrmedega peenikest sooltest piugu. Tiris ja tõmbas. See lõi surisema, pinises. Samal ajal kui Goulding kõneles Barraclough¹³⁹ hääletekitamisest; kui Tom Kernan, minnes omamoodi retrospektiivses esituses tagasi, midagi seletas kuulavale isa Cowleyle, kes klaveril improviseeris ning kes mängides noogutas. Samal ajal kui suur Ben Dollard rääkis Simon Dedalusega, kes süütas piipu ning kes suitsetades noogutas, kes suitsetas.

Sa, kes läksid. Kõik laulud puha sellel teemal. Kuid üha enam venitas Bloom oma nõõri. Julm on ju see. Lasta inimestel teineteisele meeldima hakata; ahvatleda üha kaugemale. Siis lahku rebida. Surm. Plahvatus. Nagu puuga pähe. Ärapõrguärsiit. Inimelu. Dignam. Väkk, too vingerdav rotisaba! Viis šilli andsin. *Corpus paradisum*.¹⁴⁰ Häda rääksuv rukkirääk: punu nagu kihvtitatud kutsikas. Läind. Lauldakse. Unustatakse. Mina kaa. Ja ühel ilusal päeval on ta koos... Olgu pääle: tüdineb ära. Kannatagu siis. Haletsegu ennast. Suured hispaanialikud silmad tühjust jõllitamas. Lainjadainjadraskekedaksudpaksudaksudaksudjuuksed kamm: 'mata.

Aga liiga palju rõõmu kah tüütab. Ta tiris ikka veel ja veel. Kas sa pole õnnelik oma? Pinndi. Käis plõks.

Kill-kõll Dorseti tänavasse.¹⁴¹

Preili Douce tõmbas oma satäänkäe tagasi, etteheitvalt, meelitult.

– Äрге endale ikka nii palju lubage, ütles ta, kuni me ei ole teineteist rohkem tundma õppinud.

George Lidwell ütles, et ta tõesti ja siiralt, aga preili ei uskunud.

Esimene härra kiitis Minale, et see on nii-nii. Mina küsis, kas ikka tõesti. Aga teise kannu mees kinnitas talle. Et on küll nii-nii.

¹³⁹Dublini laulmisprofessor (Alam-Pembroke'i tn 24).

¹⁴⁰Bloomi peas sündinud ühend "paradiisi ihu", s.t vist "ihu pääseb paradiisi".

¹⁴¹Säält keerab Boylan kirdesse ja jõuab varsti Ecclesi tänava idapoolsesse otsa.

Preili Douce, preili Lydia, ei uskunud; preili Kennedy, Mina, ei uskunud; George Lidwell oi ei: preili Dou ei; esimene, esime- ne, härra kannuga, uskus või, ei, ei; mitte ei usku, preili Kenn- Lidlydiawell; see kann.

Parem siin kirjutada. Postkontoris suled jätatud ja väanatud.

Kiilas Pat tuli märguande pääle ligi. Sulge ja tinti. Ta läks. Pressi. Ta läks. Kirjapressi. Kuulis küll, see kurt Pat.

– Jah, ütles härra Bloom, näppides keerduvat soolenööri. On muidugi. Mõnest reast piisab. Minu kingitus. Kogu see itaalia ilutsev muusika on. Kes see selle kirjutas? Kui nimi teada, siis teaks nagu paremini. Võtta välja leht märkmepaberit, ümbrik; ükskõikselt. See on nii iseloomulik.

– Terve ooperi hiilgavaim number, sõnas Goulding.

– On jah, ütles Bloom.

Ongi numbrid jah. Kõik muusika, kui mõtlema hakata. Kaks korda kaks jagada pooleks on kaks korda üks. Võnked: nood on akordid. Üks pluss kaks pluss kuus on seitse. Arvudega žonglee- rides võib teha ükskõik mis tahad. Alati leida, et see võrdub tol- lega. Sümmeetria surnuaia müüri all. Tema ei näegi, et ma leina kannan. Paksu nahaga: kõik ta oma kõhu heaks. Muusamatemaa- tika. Ja oma meelest kuulad sa taevaseid helisid. Kuid oletame, et sa ütled nad välja nõnda: Martha, seitse korda üheksa miinus x on kolmkümmendviis tuhat. Kukud kohe kápuli. Seda tänu neile helidele on ju.

Näiteks mis ta praegu mängib. Improviseerib. Võib olla mis tahes, kuni sa pole sõnu kuulnud. Vaja teraselt kuulata. Raske. Alguses pole viga; siis kuuled tsipa teistmoodi akorde; oled tsipa segaduses. Kottidesse sisse ja välja, üle tunnide, läbi traataedade, takistussõit. Viisi tekitab juhus. Oleneb, mis tujus sa oled. Ikka- gi on alati kena kuulata. Välja arvatud üles-alla heliredeleid, kui tüdrukud harjutavad. Kahekesi korraga, üleaedsed. Tuleks selleks hääletud klaverid leiutada. *Blumenlied*'i¹⁴² ostsin ma talle. Just

¹⁴²Sks k 'lillelaul'. Tõenäoselt oli see Heinrich Heine (1797–1856) sõnadele loodud Robert Schumanni (1810–1856) laulu noot. Heine kur- dab oma luuletuses, et ei lilled, ööbikud ega taevatähed ei tea tema süda-

see nimi. Kui aeglaselt läbi mängis lihtsalt üks tüdruk, siis kui ma tol õhtul koju tulin, just see tüdruk. Talliuks Cecilia tänava juures. Millyl pole huvi. Kummaline, tähendab kuna meil mõlemal ju.

Kiilas kurt Pat tõi täitsa lapiku kirjapressi tindipoti. Pat pani tindipoti sullepea kõrvale täitsa lapiku kirjapressi. Pat võttis taldriku liua kahvli noa. Pat lahkus.

See oli ainuke keel ütles härra Dedalus Benile. Ta kuulis neid poisieas Ringabellas, Crosshavenis,¹⁴³ Ringabellas, kui nad barkarooli laulsid. Queenstowni¹⁴⁴ sadam Itaalia laevu täis. Tead, Ben, nad käisid kuuvalgel ringi nois maavärinamütsides.¹⁴⁵ Hääled sulasid neil kokku. Issand, missugune muusika, Ben. Poisieas kuulsin. Cross Ringabella haven kuukarool¹⁴⁶.

Kirbe piip suust ära, hoidis ta kätt kilbina huulte kõrval, kust kudises kuuvalgel ööhüüd, lähedalt lahe, kaugelt kui vastuhuige.

Oma rullikeeratud *Freeman*'i äärt mööda allapoole sõitis Bloomi "su teine silm", otsides kus ma seda nägin. Callan, Coleman, Dignam Patrick. Oeh-oh! Oeh-oh! Fawcett.¹⁴⁷ Ahhaa! Just seda ma praegu. . .

Loodetavasti ta ei vaata, muidu terane kui rott. Ta hoidis oma *Freeman*'it lahtirullitult ees. Nüüd ei näe. Pea meeles, kirjutada kreeka εε-dega. Bloom kastis sulge, Bloo pomis: austatud härra. Austatud Henry kirjutab: armas Mady. Sain kät Su kir ja lil. Põrgu ma ta panin? Sii task või sin. Täies võimat on. *Võimat* joon alla. Täna kirjutada.

mevalu suurust, muidu nad tunneksid talle igaüks omal kombel sügavalt kaasa; teab ainult üks: naine — see, kes ta südame murdis. Bloom võis mõelda, et see on tema enda laul, kui ta selle laulu ostis või nüüd seda meenutas.

¹⁴³Väike laht ja küla Iirimaa lõunarannikul.

¹⁴⁴Queenstown kannab tänapäeval nime Cobh, see on sadamalinn Iirimaa lõunarannikul Corki krahvkonnas.

¹⁴⁵Maal olles kandsid Itaalia madrused koonilisi õlgkübaraid. Neid tehti õlgedest, mis sarnanesid Iiri "maavärinarohuga".

¹⁴⁶Joyce on siin Crosshaveni jaganud pooleks (*haven* on ingl k 'sadam'), ja kuuvalgel lauldud barkaroolist teinud kuukarooli.

¹⁴⁷Enam-vähem kordub 6. ptk-s esinenud lause (vt *Akadeemia* 2018, nr 11, lk 2022).

Ära tüütab. Tüdinud Bloom trummeldas tasakesi et ma veel mõtlen sõrmed Pati toodud lapikul pressil.

Edasi. Teab, mis ma öelda tahan. Ei, vaheta see ε ära. Võta vast mu juurdepan pisu kingit. Palu et ta vastu ei kirjut. Pea kinni. Dig viis. Kaks umbes siin. Penni eest kajakaile. Eelija on tulem. Davie Byrne'is seitse. Teeb kaheksa umbes. Ütleme pool krooni. Mu pisu kingit: Postkon 2 šilli 6 p. Kirjuta mulle üks pikk. Kas Sa põlgad? Kõlldi, kas sul on? Nii erutatud. Miks Sa mind ulaks kutsud? Sa kaa oled ulakas? Oi Mairyl kadus aluka. Tänaseks nägemist. Jaa, jaa, küll ma räägin Sulle. Tahan. Et see jätkuks. Kutsu mind tolleks teiseks. Teine sõda kirjutas ta. Mu kannatus katkevad. Et see jätkuks. Sa pead uskuma. Usu. Kann. See. On. Tõsi.

Jabur et ma kirjutan? Ega abielumehed ei kirjuta. Abielu teeb seda, nende naised. Sest ma olen ära. Oletame, et. Aga kuidas? Ta peab. Noorust hoidma. Kui ta teada saaks. Mu väärt kaab ja selles kaardike. Ei, kõike ei räägi. Asjatu valu. Kui nad ise ei taipa. Naine ju. Sobib ka teisele.

Üuritõld, number kolmsada kaksikendneli, kutsar Barton James Donnybrookist Harmony avenüült number üks, kus istus üks sõitja, noor härrasmees, seljas stiilne indigosinine Edeni kaldapealsel number viis elava rätsepa ning juurdelõikaja George Robert Mesiase tehtud toimest riidest ülikond, ja peas õlgkübar, väga peen, ostetud Suur-Brunswicki tänav number üks kübarsepp John Plasto juurest. Ah? See on see killkõll, mis kõikus ja kõlises. Dlugaczi sealihapoe erksatest Agendathirullidest mööda traavis vuhviskintsuline mära.

– Vastate kuulutusele? pärisid Bloomilt Richie teravad silmad.

– Jah, kostis härra Bloom. Rändkaupmees. Oletan, et sest ei tule tuhkagi.

Bloom pomis: parimad soovituskirjad. Aga Henry kirjutab: tunnen juba ette erutust. Tead küll, millest. Kiirustan. Henry. Kreeka $\varepsilon\varepsilon$. Parem postskriptum lisada. Mida ta nüüd mängib? Improviseerib. Intermetso. PS See ram-tam-tam. Kuidas Sa karis? Sa karistad mind? Väändi seeliku õõtsudes laksuga. Ütle ma tahan. Teada. Oo. Muidugi, kui ma ei tahaks, siis ma ei küsiks.

La la la ree. Lõpetab säääl kurvalt minooris. Miks minoor kurb on? Allkirjaks H. Neile meeldib lõpetuseks kurb lõpp. PPS La la la ree. Mul on täna nii kurb tunne. La ree. Nii üksi. Dee.

Ta kuivatas kähku Pati pressiga. Ümbr. Aadress. Kirjutan otse lehest maha. Pominal: Osauhing Callan, Coleman¹⁴⁸ ja Ko. Henry kirjutas:

Prl. Martha Clifford
Dolphin Barni t. Postkontor nõudmiseni
Dublin

Kuivatus ka siia pääle, et ta ei saaks lugeda. Soh. Korras. Idee auhinnalooks. Miskit detektiivile kuivatuspaberilt lugeda. Honorar tariifiga üks gini veerg. Matcham mõtleb tihti sellest naervast nõiast.¹⁴⁹ Vaene proua Purefoy. K.p: käi.

Liiga luuleline see jutt kurbusest. See tuli muusika mõjul. Muusikal on võluvõime. Ütles Shakespeare.¹⁵⁰ Tsitaate igaks päevaks aastas. Olla või mitte olla. Tarkus tuleb tasapisi.

Mees kõnnib Gerardi roosiaias Fetteri tänavakeses, juuksed hallinevpruunid. Üks elu on ainult. Üks ihu. Tegutse. Ainult tegutse.

Tegu igatahes tehtud. Postmark veel. Postkontor natuke eemal. Teele nüüd. Aitab küll. Barney Kiernani äri juures lubasin nendega kohtuda. Vastumeelt on too asi. Leinakotta.¹⁵¹ Liigu. Pat! Ei ta kuule. Kurt kummipea on ta.

¹⁴⁸Nimed *Freeman*'i ülalpool trükitud surmateadete veerust.

¹⁴⁹Bloomile meenub nädalalehe *Titbits* number, mille ta haaras välikemmergusse kaasa, ning sellest loetud lehe auhinnalugu "Macham's Masterstroke" (Machami meistririk) (vt *Ulixese* 4. ptk, *Vikerkaar* 2016, nr 7–8, lk 62–64). Proua Purefoy meenub talle seoses tolle loo autori Ph. Beaufoy nimega (vt nimede esmast koosmainimist *Ulixese* 8. ptk, *Akadeemia* 2020, nr 8, lk 1446).

¹⁵⁰Tegelikult on see üsna levinud värsstsitaat William Congreve'i (1670–1729) 1697. a näidendist *Leinav pruut*, mida vahel omistatakse Shakespeare'ile: "Muusikal on võluvõime rahustada tormlevat rinda, pehmedada kaljusid, painutada okslikku tamme."

¹⁵¹Koguja 7:2: "Parem on minna leinakotta kui pidukotta".

Kaarik on nüüd juba säääl ligidal. Rääkida. Rääkida. Pat! No ei. Sätib noid salvrätikuid. Hulka maad tuleb tal päevas läbi käia. Kui talle taha kaa nägu pähe joonistada, siis oleks teda kaks. Mehed võiksid veel laulda. Siis ma ei peaks mõtlema.

Kiilas Pat, kes ei kuule, vormis salvrättidest mitraid. Pat on kõva kuulmisega kelner. Pat on kelner, kes passib sind, kui sina niisama passid. Hii hii hii hii. Tema passib, kui sina passid. Hii hii. Passijast kelner on ta. Hii hii hii hii. Tema passib, kui sina passid. Kuni sina passid, kui sa passid, passib tema, kuni sina passid. Hii hii hii hii. Hoo. Passib, kuni sa passid.

Nüüd Douce. Douce Lydia. Pronks ja roos.

Ta puhkus möödus suurepäraselt, lihtsalt suurepäraselt. Ja vaata mis vahva merekarbi ta kaasa tõi.

Baari teise otsa viis kenitlev Lydia mehele ogalise keerdu meresarve, et too, George Lidwell, advokaat, kuuleks kaa.

– Kuulake! palus ta meest.

Tom Kernani džinnkuumade sõnade juurde lükkis saatja muusikat aeglaselt. Autentne fakt. Kuidas Walter Bapty¹⁵² hääle kaotas. Nojah, härra, tolle naise mees võttis tal kõri pihku. *Lurjus*, ütles ta, *rohkem sa armastuslaule ei laula*. Nii ta tõesti tegigi, härra Tom. Bob Cowley lükkis. Tenorid ju saavad nai. Cowley nõjatus taha.

Ahah, nüüd ta kuuleb, kui Lydia seda ta kõrva juures hoiab. Kuulake! Ta kuulis. Vahva. Naine hoidis seda ka oma kõrva juures. Ja läbi sõela lastud valguses liuskas kontrastiks kahvatu kuld. Et kah kuulda.

Toks.

Läbi baariukse nägi Bloom, kuis karpi kõrva juures hoiti. Ta kuulis, vaiksemalt küll, mida naised kuulsid, nii kumbki üksikult kui teise kõrvas, kuulsid lainte laksu, valjult, ja vaikset müha.

Pronks roidund kulla kõrval, ligidalt või kaugel, kõik muudkui kuulasid.

¹⁵²W. Bapty oli Dublinis lauluproffessor.

Tema kõrv on kah merikarp, see väljapiiluv nibu säääl. Mererannas käinud. Kaunid rannapiigad. Nahk marraskile päevitatud. Oleks pidanud kõigepäält koldkreemi panema pruuniks saama. Rõst sai võiga. Oi ja seda näovett ei tohi unustada. Ohatis ta suu juures. Sul segi ajab pea. Juuksed üles palmitsetud: merikarp mererohus. Miks nad kõrvu juustemererohu taha peidavad? Ja türklannad suud, miks? Silmad üle räti ääre. Jašmak.¹⁵³ Otsi, kuidas sisse saab. Koopasse. Sissepääs ainult töö asjus.

See meri, mida nad oma meelest kuulevad. Laulmas. Mingit müha. Hoopis veri on see. Vahel kohiseb kõrvas. Olgu, eks ta kah üks meri ole. Vereliblesartega.

Ikka imeline tegelikult. Nii selge. Jälle. George Lidwell hoidis kuulates selle kahinat kõrva ääres; siis pani käest ära, ettevaatlikult.

– Millest räägivad lahedad lained?¹⁵⁴ küsis ta preili käest naeratades.

Võluy, meriselt muigav, vastamist vältiv Lydia vaid muigas Lidwelli küsimuse pääle.

Toks.

Larry O'Rourke'i kohal, Larry, ulja Larry O' kohal Boylan õõtsatas ja Boylan keeras.

Hüljatud merikarbi juurest liugles preili Mina oma ootavate šoppenite juurde. Ei, nii üksik ta ei ole, andis kelmikalt preili Douce'i pea härra Lidwellile teada. Jalutuskäigud kuuvalgel mere ääres. Ei, mitte üksi. Kellega? Väärilikalt vastas ta: härrasmehest sõbraga.

Bob Cowley välkuvad sõrmed mängisid jälle kõrgetel klahvidel. Esmavalik on peremehe päralt. Anname ivake aega. Pikk John. Big Ben. Kergelt mängis ta kerget sädelevat tilisevat taktimõõtu kergejalgsetele daamidele, kelmikaile ja naerunäolistele,

¹⁵³Türgi k *ya şmak* 'loor': moslemianaise pea üla- ja alaosa ümber mähitav rätt, mis jätab nähtavale ainult silmad.

¹⁵⁴Ühe 19. sajandi dueti pealkiri ja algusrida.

ning nende kavaleridele, härrasmeestest sõpradele. Üks; üks, üks, üks; kaks, üks, kolm, neli.¹⁵⁵

Meri, tuul, lehed, äike, veed, ammuvad lehmad, karjatarg, kuked, kanad ei kire, ssssisstavad maod. Muusikat on kõikjal. Ruttledge'i üks: krii kriginal. Ei, too on müra. *Don Giovanni* menuetti¹⁵⁶ mängib ta nüüd. Igasugu õukonnakleite lossi saalides tantsimas. Viletsus. Need talupojad väljas. Rohulehtede söömisest rohelised nälgunud näod. Eks ole kena või? Vaata: vaata, vaata, vaata, vaata, vaata; te vaadake meid.

See on mu meelest rõõmsameelne. Ise poleks seda kunagi kirjutanud. Miks? Minu rõõm on teistmoodi rõõm. Kuid rõõmud on mõlemad. Jah, rõõm see peab olema. Juba muusika fakt ise näitab, et sa oled. Tihti mõtlesin ju, et Molly on norgus, kuni ta lõõritama hakkas. Siis oli selge.

M' Coy reisikott. Minu naine ja sinu naine. Kiunuv kass. Nagu siidi rebiks. Suu käib nagu tatraveski kui ta räägib. Meeste pausid pole nende võimuses. Ja häääl võib neil ka katkeda. Pane mind täis. Olen soe, salapärane, aval. Molly *quis est homo*'t laulmas; Mercadante.¹⁵⁷ Minul kõrv kuulamiseks vastu sein. Tahan naist, kes suudab anda, mis tal on.

Kappadi sörkadi sörk stopp. Keigar Boylani keigarikingad ja neis sokid taevassinised viklid pääl hopsti-vopsti maandusid.

¹⁵⁵On arvatud, et need numbrid ei ole mõeldud muusika, vaid tantsusammude iseloomustamiseks, mida see muusika tantsijaid tegema paneb.

¹⁵⁶See menuett kõlab Wolfgang Amadeus Mozarti ooperis esimest korda I vaatuse 4. pildis; järgmises pildis mängib seda ansambel don Giovanni ballisaali laval, kui Giovanni Zerlinaga tantsib ja samal ajal hoitakse eemal Zerlina talupojast peigmeest Masettot.

¹⁵⁷“Kes on inimene [ehk:] Mis inimene see on”, rida Gioachino Rossini (1792–1868) *Stabat Mater*'ist, millele Bloom mõtles juba 5. ptk-s (vt *Akadeemia* 2017, nr 12, lk 2222). Saverio Mercadante (1795–1870), tema oratooriumile *Seitse viimast sõna* liikus ta mõte säälsamas mõni hetk hiljem. Mercadante ei ole *Stabat Mater*'it kirjutanud.

Oo, vaata ometi meid! Kammermuusika.¹⁵⁸ Sellest võiks mingi sõnamängu teha. See on kah omamoodi muusika, tuli mul tihti pähe, kui Molly. See on ju akustika. Solisev. Tühjad tünnid kõmisevad kõige valjemini. Aga akustika tõttu resonants muutub vastavalt nagu vee kaal on võrdne langeva vee seaduse järgi. Nagu need Liszti ungari rapsoodiad, mustlassilmsed. Pärlid. Tilgad. Vihm. Ttsolktsolk sirtssirts sirsirr. Sorr. Praegu. Vahest just praegu. Enne.

Uksele koputati, kopsti toksutati, kas ta koputas Paul de Kocki¹⁵⁹ valju uhke koputiga vändaga kiimkiimkiimas vändaga. Väntavänta.

Toks.

– *Qui sdegno*,¹⁶⁰ Ben, ütles isa Cowley.

– Ei, Ben, sekkus Tom Kernan. *The Croppy Boy*, “Siilipoissi”.
Meie kodumurrakus.

– Muidugi laula, Ben, ütles härra Dedalus. Hea siitpere rahvas.¹⁶¹

– Laula, laula, palusid nad üksmeelselt.

Ma lähen. Hei, Pat, tule tagasi. Tule. Ta tuli, ta tuli, ei seisma jäänd. Minu juurde. Kui palju?

– Mis helistikus? Kuus risti?

– Fa-diees duur, ütles Ben Dollard.

Bob Cowley väljasirutatud küünised haarasid musti sügavalt-kõlavaid akorde.

¹⁵⁸Joyce'i esimese ilmunud raamatu, luulekogu *Chamber Music* (London, 1907) pealkiri. Siinkohal on Bloomil mõttes ka “kambrimuu-sika”, mis kõlab ööpoti kasutamisel.

¹⁵⁹Vt 4. ptk märkus 13 (*Vikerkaar* 2016, nr 7–8, lk 59).

¹⁶⁰Sarastro aaria “In diesen heil’gen Hallen” (Neis pühades saalides) itaaliakeelsed algussõnad Mozarti *Võluflöödi* II vaatuse 3. pildist.

¹⁶¹“Siilipoissi” algussõnad, kui laulu neli esimest rida tõlkida järgmiselt: “Hea siitpere rahvas, kes majas sees, / palub teada üks naakmann ukse ees, / kas on preester siin, kas mind kuulaks ta: / isa Greeniga tahaks rääkida.”

Peab minema ütles prints Bloom Richiest printsile. Ei, kostis Richie. Peab jah. Kuskilt raha saanud. Läheb labrakale seljavaluprallele. Palju? Too näebkuuleb huultekõnet. Üks ja üheksa. Penn sulle endale. Ole lahke. Annaks talle jootrahaks kaks penni. Kurt, kuulmata. Aga äkki tal on naine ja perekond ootel, ootab Patty tule koju. Hee hee hee hee. Kurdid passivad saalis kui nemad passivad kodus.

Kuid ootame. Kuid kuulame. Akordid nõnda tumedad. Kaebliiblikid. Sumbed. Koopas maakera pimedas keskmes. Maetud maak. Muusikakamakad.

Hämarate aegade, armastusetuse, maa väsimuse hää l astus sisse süngelt ning vaevaliselt, tuli kaugelt, ajahambast puretud mägedest, hüüdis siitperet head. Otsib preestrit ta, tahab temaga rääkida.

Toks.

Ben Dollardi hää l. Tõre tõrretoon. Annab oma parima, et seda välja rääkida. Krooks tohutust meestetust kuutust naistetust soost. Veel üks allakäinu. Suurte laevade varustaja ametit pidas ta kunagi. On meeles: tõrvakõied, laevalaternad. Läks ligi kümne tuhande naelaga alt. Nüüd on Iveagh' vaestemajas. Ubrik number see ja see. Number üks Bassi õlu viis ta selleni.

Kodus on preester. Võltspreestri teener võttis poisi vastu. Astu sisse. Püha isa.¹⁶² Akordide trillerid.

Hävitada nad. Purustada nende elud. Siis ehitada neile ubrikud, kus elupäevi lõpetada. Äiu-äiu. Kussu-kussu. Sure, kutsu. Väike kutsu, sure-sure.

Hoiatav, pühalikult hoiatav hää l ütles neile, et noorukit ees ootas tühi saal, ütles neile, kui õõnsalt kostsid ta sammud sääl,

¹⁶²Selles lõigus on kaks viidet "Siilipoisi" järgmisele nelikule (read 5–8), mida on püütud laulu tõlkesse sobitada nii: "Sul veab, poiss, kodus on preester Green / ja lahkelt sind ära kuulab siin, / kuid oota, enne pean vaatama, / kas püha isa on üksinda."

rääkis neile kõhedast kambrist, kus pihtijat ootas preestrirüü mees.¹⁶³

Kena inimhing. Viimasel ajal veidi omadega sassis. Arvab, et tuleb *Answers*'i poetide piltmõistatuse¹⁶⁴ võitjaks. Anname sulle krabiseva vienaelase. Hauduv lind istub pesal. Tema arvates oli see Walter Scotti poem “Viimase menestrelilaul”. Kaa tühik essid mis koduloom. Tee lünk ellid hobuse kodu. Aga hääl on tal ikka küll hea. Pole miski kohimees, kõik riistad olemas.

Kuulame. Bloom kuulas. Richie Goulding kuulas. Ja ukse juures kuulas kurt Pat, kiilas Pat, jootraha saanud Pat.

Akordid kordusid aeglasemalt.

Patukahetsus ja südamevalu kõlasid aeglaselt, kaunilt, tremologa. Pihtis Beni kahetsev habe: *in nomine Domini*, Jumala nimel. Ta laskus põlvili. Ta tagus kätt vastu rinda, tunnistades: *mea culpa*.¹⁶⁵

Jälle ladina keel. Nagu linnuliimi küljes on nad selles kinni. Preester selle armulauaihuga nonde naiste jaoks. Teener surnukambri, kohvi või coffee, *corpusnomine*.¹⁶⁶ Huvitav, kus too rott võiks praegu juba olla. Kraaps.

Toks.

¹⁶³Selles lõigus on katkeid “Siilipoisi” 9.–12. reast: “Me noormeest ees ootab tühi saal — / kui õõnsalt kõmavad sammud säääl! / Ja nii kõhe, vaik on kambri sees, / kus ainsal toolil on preester ees.”

¹⁶⁴*Answers* oli pennine nädalaleht, kus iga nädal ilmus ka “piltmõistatus”, mille vastuseks oli mõne kuulsa luuletuse pealkiri ja auhinnaks 5 naela.

¹⁶⁵Vrd “Siilipoisi” read 13–16: “Nüüd nooruk on põlvili, patud peas; / “*Nomine Dei*” ta algust teab; / “*mea culpa*” ajal end rindu taob / ja siis pobinal jutti kõik ette laob.” Lad k *mea culpa* ‘minu viga või süü’ (= ‘olen patune’).

¹⁶⁶Bloomile meenub hommikupoolne Dignami matus, kus ärasaatjaks oli isa Coffey (vt 6. ptk), ja siin-säääl kuulnud ladina sõnadest moodustab ta uue liitsõna.

Kuulati. Õllekannud ja preili Kennedy. George Lidwell, silmalaug hästi ilmekas, pakatav atlass.¹⁶⁷ Kernan. Si.

Laulu kurbkaeblik kõla. Poisi patud. Pärast pühi ta vandus korda kolm. Sa igavene hooravär. Ja mäng viis ta kord irdu missateest. Kord jooksis ta kirikuaias ja polnud ema hingerahu eest palvetanud.¹⁶⁸ Poiss noh. Siilipoiss.

Pronks kuulas õllepumba juures, ise vahtis kaugusse. Tundeliselt. Küll ta juba teab, et ma. Molly on suur spets nägema, kui keegi teda vaatab.

Pronks vahtis kaugele külje suunas. Peegel ju säääl. Kas see on tema näost parim külgvaade? Alati nad teavad. Nagu koputus uksele. Viimane vihje vurhvilöömiseks.

Kopkiimkiimas.

Mida muusikat kuuldes mõeldakse? Lõgismadude püüdmise moodus. Too õhtu, kui direktor Michael Gunn meile looži andis. Pillide häälestamine. Pärsia šahhile meeldis just see kõige rohkem. Meenutas talle kodu kallist kodu.¹⁶⁹ Pühkis ka nina eesriide sisse. Võib-olla tema maa komme. Ka see on muusika. Mitte nii hull kui kostab. Torujoru. Vaskpillid läbi püstkoonu pröökavad eeslid. Kontrabassid abitud, lõhed külgedes. Puupuhkpillid ammuvad lehmad. Klaver kaas üleval krokodill: muusikal on lõuad. Puupill — *woodwind* — nagu professor Goodwini nimi. Bemolid — B. Molly ehk Molly Bloom.

Molly nägi veetlev välja. Seljas suure dekolteega lillakas kleit, rinnapartii kõigile vaatamiseks. Nelgilõhnaga oli ta hingeõhk teatris alati, kui ta kummardus midagi küsima. Rääkis tal- le, mida ütleb Spinoza tolles papakese raamatus. Hüpnootiseeritult kuulas. Silmad sedasi. Ka nüüd ta kummardus. Üks tüüp sihtis

¹⁶⁷“Silmalaug. . .” asendab Lidwelli nimel põhinevat tõlkimatut sõnamängu “*lid well. . .*”, mis on ilmselt sihitud preili Douce’i rinnapartiist pingul atlasspluusile.

¹⁶⁸Viited “Siilipoisi” ridadele 21–24: “Pärast pühi vandusin korda kolm; / jooksin kirikuaias, et tõusis tolm; / kord mäng viis irdu mind missateest, / läks meelest paluda ema eest.” — “Sa igavene hooravär- jas” vandus pime poiss 10. ptk-is.

¹⁶⁹Sõnad “kodu, kallid kodu” on pärit ka ühest 1823. a laulust.

esimeselt rõdult kõigest väest binokliga alla tema sisse. Muusika ilu peab kaks korda kuulma. Looduse, naise jaoks piisab poolest pilgust. Jumal lõi maa inimene meloodia.¹⁷⁰ Mett, kui emps on hoos. Filosoofia. Ossa raip!

Kõik läinud. Kõik langenud. Rossi piirates langes tal isa, Gorey all kõik ta vennad. Wexfordi poisid oleme, Wexfordi lähaks ta. Viimasena sama nimega ja samast soost.¹⁷¹

Mina kaa. Viimane oma soost. Milly alles noor õppur. Nojah, minu süü võib-olla. Pole poega. Rudy. Nüüd on liiga hilja. Või ei ole ehk? Ehk ei olegi? Ehk siiski veel?

Viha ta ei kandnud.

Viha. Armastus. Need on vaid nimed. Rudy. Varsti jään vanaks.

Suur Ben päästis hääle valla. Võimas hää!, ütles Richie Goulding, õhetus kahvatusse pressimas, varsti vanale Bloomile, kes kord oli noor olnud.

Nüüd tuleb Iirimaa. Kuningast kallim mul kodumaa.¹⁷² Tüduruk kuulab. Kes kardab rääkida aastast tuhat üheksasada neli?¹⁷³ Aeg juba käima panna. Vaadatud küllalt.

¹⁷⁰Parafraas William Cowperi (1731–1800) poemi *The Task* (1785) värsireast “Jumal lõi maa ja inimene lõi linna”.

¹⁷¹Vrd “Siilipoisi” read 17–20: “Rossi piirates isa mul surma sai / ja mu armsad vennad kõik Gorey mail, / olen üksi alles me perest veel, / lähen Wexfordi nende asemel.” — Kagu-Irimaal asunud Rossi piiramisest oli juttu 10. ptk-s (*Akadeemia* 2022, nr 6, lk 1052, märkus 77). Gorey all, kagurannikul, kogunesid mässajad uuesti ja ründasid 9. juunil 1798 Arklow’i, taas ebaõnnestunult. Wexfordis läks samal aastal paremini (vt *Akadeemia* 2019, nr 11, lk 2057, märkus 46).

¹⁷²“Siilipoisi” järgmisest nelikust 25–28: “Viha kellegi vastu ei kannan ma, / kuid on kuningast kallim mu kodumaa. / Mind õnnista, isa, ja las ma saan / siis surma, kui see on Jumala plaan.”

¹⁷³10. ptk-s meenus Kernanile rida John Kells Ingrami (1823–1907) 1843. aasta luuletusest “Surnute mälestuseks” (vt *Akadeemia* 2022, nr 6, lk 1051, märkus 75), mille algusrida oli (proosatõlkes) “Kes kardab rääkida aastast üheksakümmend kaheksa?” Siinne küsimus on tolle rea parafras. Ka 1904. a oli Iirimaa iseseisvusest rääkimine ikka veel riigivastane tegu.

– *Mind õnnista, isa, luikas siilipea Dollard. Mind õnnista ja las ma saan.*

Toks.

Bloom vaatas, minekuks õnnistus saamata. Tüdruk tõusis püsti, et pahviks lüüa: kaheksateist šillingiga nädalas.¹⁷⁴ Semud taovad plekki välja. Tuleb aga silmad lahti hoida. Nood piigad, nood kaudid. Lainte lein, soig, norg.¹⁷⁵ Koorineiu armulugu. Kirjade ettelugemine seoses abiellumislubaduse murdmisega. Linnupojukesega oma kallise emphjen. Naer kohtusaalis. Henry. Allkirjaks pole ma seda pannud. Ilus nimi sul.

Tasaseks vajus muusika, nii saade kui sõnad. Siis kiirenes. Võltspreester kahistab end sutaanist välja sõduriks. Kaptenivormis mees.¹⁷⁶ Nad teavad seda kõike peast. Närvikõdi, mille järele nad kibelevad. Kaptenivor.

Toks. Toks.

Põnevil kuulas piiga, kaastundest kummargil, et paremini kuulda.

Siivas nägu. Neitsi tuleks öelda: või ainult sõrmega katsutud. Kirjutaks midagi tema pääle: tühi lehekülg. Kui mitte, mis neist siis saab? Allakäik, meeleheide. Aga nii nad püsivad noored. Imetlevadki endid. Näed siis. Mängiks tema pääl. Huultemängu. Valge naise keha, elus flööt. Puhu õrnalt. Valjusti. Kolm auku kõigil naistel. Jumalannal ma pole näinud. Nad tahavadki seda. Mitte liiga viisakat. Sellepärast tema neid saabki. Taskus kulda, näos jultumust. Ütle midagi. Pane ta kuulama. Pilguga pane vaatama. Sõnadeta laule.¹⁷⁷ Molly, too leierkastipoiss. Molly

¹⁷⁴18 šillingit oli baaridaami nädalapalk.

¹⁷⁵Umbkaudne tõlge laulu esireast, mis pärineb Julius Benedicti (1804–1885) ooperist *Veneetsia pruut* (1843). Esinelik võiks tõlkes jätkuda nõnda: “Lainte lein, soig, norg, / nii sõõmu järel sõõm, / nagu vett täis org, / kust kadund lust ja rõõm.”

¹⁷⁶“Siilipoisi” järgmine nelik, read 29–32: “Ei vastand preester, kuid kuuldus kahk. / Poiss vaatas ja märjaks läks seljas nahk: / sutaan oli maas ja poisi ees / jõllas punases kaptenivormis mees.”

¹⁷⁷Sellise pealkirja all (*Lieder ohne Worte*) avaldas Felix Mendelssohn Bartholdy (1809–1847) oma 48 klaveripala (1834–1845).

teadis, et poiss tahtis öelda, et ahv on tõbine. Või et nii hispaanlaste moodi. Saada ka loomadest nõnda aru. Saalomon sai.¹⁷⁸ Looduse kingitus.

Kõhurääkimine. Mu huuled on kinni. Mõtlen kaa kõhus. Mida?

Tahad? Sa? Ma. Tahan. Et. Sa.

Käheda jõhkra raevuga sajab kapten, pühast vihast puhevil hooravärdjas. Hea mõte sul, poiss, tulla siia. Üks tund on sul elada, viimne tund.¹⁷⁹

Toks. Toks.

Õudusvärin käib läbi. Kaastunne haarab neid. Pühiksid ära piisara märtrite eest, kõige eest, mis sureb, mis tahab, lausa ihkab surra. Selleks on ju kõik sündinud. Vaene proua Purefoy. Loode-tavasti maha saanud. Sest nende üsad.

Naise üsamärg silmamuna vahtis ripsmetara alt, rahulikult, kuulates. Vaata silma tõelist ilu siis, kui naine ei räägi. Sääl jõel.¹⁸⁰ Igal preili aeglasel satäänja põue (tema voogavate ümaruste) tõusulainel kerkis aeglaselt karminpunane roos, vajus punane roos. Südametuksed, tema hingetõmbed; hingamine on elu. Ja kaasa võbeles iga tibatillukegi neitsipuhma kruss.

Kuid vaata: tuhmub tähesära. Oo Kastiiilia roos! Puhkeb hommik. Hah. Lidwell. Temale siis, mitte. Narrilt armunud. Kas minagi siis niisama? Aga vaata preilit siitpoolt. Plunksuvad korgid, õllevahulärtsud, tühjaksjoodud kannude virnad.

Siledale etteküündivale õllepumbale läks Lydia käsi, kergelt, pehmelt, las mu käed tegelevad sellega. Läbini üks suur haletsus siilipea pärast. Edasi-tagasi, tagasi-edasi, mööda siledaks lihvitud pideme pinda (ta tunneb mehe silmi, minu silmi, oma silmi) kul-

¹⁷⁸Legendi järgi olnud kuningas Saalomonil võlusõrmus, mis võimaldas tal loomade keelest aru saada.

¹⁷⁹Vihjed "Siilipoisi" ridadele 33–36: "Pilk metsik ja raevust kähe hääl, / ei õnnistust — sajatus kostis sääl: / "Hea mõte sul, poiss, et siin pihtida said, / sest elada sul napilt tund jäänd vaid.""

¹⁸⁰"Siilipoisi" järgmise neliku (read 37–40) algusest: "Sääl jõel ujub praegu kolm pargast reas, / ühes preester on, kui pole kuul veel peas; / ta maja on meie kuninga saak / ja aamen, kõik reeturid pärib kaak."

gesid kaastundes ta põial ja sõrm, liikusid edasi, liikusid tagasi ja siis libisesid õrnas puutes nii sujuvalt, aeglaselt alla, nii et jahe tihke valge emailpulk lipsas läbi selle libiseva võru.

Vända ja värgiga.

Toks. Toks. Toks.

Ta maja on minu. Aamen. Raevus kiristas ta hambaid. Reeturid pärib kaak.¹⁸¹

Saateakordid soostusid. Väga kurb lugu. Aga pidigi olema.

Enne lõppu ära minna. Tänud, see oli oiuline. Kus mu kaabu. Lähen sest naisest mööda. Selle *Freeman*'i võib siia jätta. Kiri on mul kaasas. Kui ta äkki on? Ei. Astu, astu, astu. Nagu Cashel Boylo Connoro Coylo Tisdall Maurice Mistall Farrell. Aaaaaastuu.

No nii, ma pean nüüd. Lähete ära? Jrfpnnjah. Blmtõpüs. Üle rukkikõrge sinise.¹⁸² Bloom tõusis püsti. Oi. Seep sääl taga tundub õige kleepuv. Ju ma higistasin: see muusika. Too näovesi, pea meeles. No nägemist siis. Väärt kaab. Kaardike sääl sees. Ikka on.

Kurdist Patist ukseavas oma kõrvu kikitamas läks Bloom mööda.

Sai Geneva kasarmust nooruki surmapaik. Passage'i külla viidi laip.¹⁸³ Oi südamevalu!¹⁸⁴ Kaebliku lauliku hää! kutsus üles kurblikule palvele.

¹⁸¹Nopped "Siilipoisi" ridadest 39–40.

¹⁸²Arvatav pisiviide laulule "Kui on rukki õitseag", millele viidati ka 10. ptk-s (vt *Akadeemia* 2022, nr 6, lk 1041, märkus 52).

¹⁸³Algusread "Siilipoisi" viimasest nelikust: "Sai Genevast nooruki surmapaik / ja Passage'i külla viidi laip. / Hea rahvas, kel rahu ja rõõmus meel, / mõelge palves ja poetage pisar veel / Siilipoisi eest." — Geneva kasarm, mis 1978. aastal muudeti ülestõusnute kinnipidamiseks vanglaks, asus Kagu-Iirimaal Waterfordi sadama alal. Passage'i küla on samas, kasarmust põhja pool. Poiss püüdis ilmselt Waterfordi kaudu Wexfordi pääseda.

¹⁸⁴Originaalis: *Dolor! O, he dolores!* (lad k '(südame)valu'). Teine õhkamine — siin tõlgitamatu — lähtub selle peatüki alguses tsiteeritud laulureast, vt märkus 9.

Mööda roosist, mööda satäänjast rinnast, mööda silitavast käest, mööda mahaloksetest, mööda tühjadest anumatest, mööda plunksunud korkidest, käigul tervitusi jagades, mööda silmist ja neitsipuhmaist, pronksist ja süvamerevarjukahvatust kullast kulges Bloom, malbe Bloom, oh ma olen nii üksik Bloom.

Toks. Toks. Toks.

Paluge tema eest, palus Dollardi bass. Teie, kes te rahu kuulete. Õhake palves, poetage pisar, head inimesed, hea rahvas. Tema oli siilipoiss.

Peletades ukse taga päältkuulavaid saapaid kuulis siilipäine saapapoiss Bloom Ormondi eeskottagi mõminaid ja braavorõkkeit, kiitvat seljalepatsutamist, nende kõigi saabaste mütsumist, saabaste mitte poisi saabaste. Kõik see häältekoor teel võtma lonksukest loo allaloputamiseks. Tore, et ma kõrvale jäin.

– No tead, Ben, hüüdis Simon Dedalus. Jumala eest, sa oled ikka sama hea kui sa alati oled olnud.

– Parengi, ütles džinni-Tom Kernan. Selle ballaadi kõige hingelõikavam esitus, ausõna on, vannun oma hingeõnnistuse nimel.

– Lablache,¹⁸⁵ ütles isa Cowley.

Ben Dollardi suur kere kiikus cachuchasammul¹⁸⁶ baari poole, kiitusest kõvasti pakil ja üleni roosatav, jalust kange, podagra-sõrmed õhus kastanjettidena kõristamas.

Suur Benaben Dollard. Suur Benben. Big Benben.

Prrr.

Ja kõik süvaliigutatud, Simon puhus poolehoidu udupasunninast, kõik naersid, tõstsid tema, ikka Ben Dollardi, tuju õige kõrgele.

– Sa lausa lõkendad, ütles George Lidwell.

Preili Douce kohendas enne teenindamist oma roosi.

¹⁸⁵Luigi Lablache (1794–1858) oli oma aja Euroopa kuulsaim bass. Muu hulgas andis 20 aasta jooksul vahetevahel laulutunde kuninganna Victoriale.

¹⁸⁶Cachucha on Andaluusia päritolu boolerotaoline tants.

– Ben machree,¹⁸⁷ ütles härra Dedalus Beni lihavat abaluud patsutades. Terve kui purikas, ainult rasvakudet on ta riiete all rohkesti varjul.

Prrrrrrsss.

– Surmarasva, Simon, uratas Ben Dollard.

Richie istus üksi, lõhe lautos ehk mõra suhetes — Goulding, Collis, Ward. Ebakindlalt ootas ta. Arve Pathile ka maksmata.

Toks. Toks. Toks.Toks.

Preili Mina Kennedy viis huuled õllekannu number üks kõrva juurde.

– Härra Dollard, kudistasid need tasa.

– Dollard, kudistas õllekann.

Kann üks uskus: preili Kenn, kui ta; et doll on see mees; doll preiligi; kann üks.

Kann kudistas, et teab seda nime. Tähendab see nimi on talle tuttav. See tähendab, et ta oli seda nime ennegi kuulnud. Dollard, oli ju? Dollard jah.

Jah, ütlesid Mina huuled valjemini, härra Dollard. Ta laulis seda laulu nii ilusasti, kudistas Mina. Härra Dollard. Ja ka ”Su-ve viimane roos” on imeilus laul. Minale meeldib väga see laul. Õllekannule meeldib väga see laul, mis Minale.

See on viimne roos suvest mis dollardist jäi Bloom tundis et keres keerutas ringi tuul.

Gaasine kraam too siider, pressib aga pääle kah. Oot. Reuben Joti juures kah postkontor üks šill kaheksa penni.¹⁸⁸ Saaks sellega ühele poole. Põikan Greeki tänavat pidi ringi. Ma poleks pidanud lubamagi kohtuda. Õhu käes on vabam olla. Muusika. Käib närvi-dele. Õllepump. Naise käsi, mis kiigutab hälli, valitseb maa. Ben Howth. See valitseb maailma.¹⁸⁹

¹⁸⁷Iiri k *machree* ‘mu süda’.

¹⁸⁸Postkontor asus samas majas kus Reuben J. Doddi kontor, Üla-Ormondi kaldapealne 34.

¹⁸⁹Viide Šoti juurtega Ameerika luuletaja William Ross Wallace’i (1819–1881) luuletusele “Mis valitseb maailma”. Kuulsaks said kaks riida sellest: “Aga võim maailma üle — / see on hälli hoidvas käes.” (Sõna-

Ammu. Ammu. Ammu. Ammu.

Toks. Toks. Toks. Toks.

Edasi mööda kaldapealset sammus Lionelleopold, ulakas Henry kirjaga Madyle, patu mõnudega satsidega Raouli jaoks ja mett kui emps on hoos sammus Poldy edasi.

Toks kõndis pime toksides toks piki ääriskive toksides, toks ja toks.

Cowley, see keerab ennast sellega üles: justkui purjus oleks. Parem juba poolel teel järele anda nii nagu mees teel neitsi juurde.¹⁹⁰ Hetke-entusiastid. Üks suur kõrv. Kaotamata ühtegi kolmekümnekahendiknootigi. Kinnisilmi. Peaga takti lüües. Peast põrunud. Ei julge liigahtadagi. Mõtlemine rangelt keelatud. Jutt alati erialane. Tühjast-tähjast nootide teemal.

Kõik selleks, et juttu jätkuks. Paha, kui seisma jääb, sest ial ei või täpselt tea. Gardineri tänava kiriku orel. Vana Glynn saab viiskümmend naela aastas. Imelik säääl ülal katuse all, üksipäini, registrite, riivide ja klahvidega. Istuda päev otsa oreli ees.¹⁹¹ Kääksutada tundide kaupa, rääkides iseendaga või teise mehega, kes lõõtsaga tuult tallab. Vihaselts uriseda, siis vandudes kriisata (vaja endale sinna kohta vatti või midagi ei ära tee kiunatas naine,¹⁹²) siis ühtäkki pehme pisi-pisitilluke pirisev tuuleke.

Pirr! Pisitilluke tuuleke piuksus irrrr. Bloomi pisikeses piu.

– Oli tema või? küsis härra Dedalus, kes oma piibuga tagasi tuli. Ma olin taga koos täna hommikul Paddy Dignami vaese-kese. . .

– Jah, olgu Issand talle armuline.

– Muide säääl klaveri pääl on üks helih. . .

sõnalt: “Ja käsi, mis kiigutab hälli, on käsi, mis valitseb maailma.”) Siinjuures meenub Bloomile taas Mollyga Howthi neemel veedetud päev.

¹⁹⁰ “Mehe tee neitsi juurde” on kahekordne vihje: 1) Piibel, Õp 30:18–19; 2) sama pealkirjaga pornograafiline võrgutusromaan u 1908. aastast, mis võib mõttes olla Bloomil.

¹⁹¹Taas vihje Sullivani laulule “Istusin oreli ette” (vt märkus 91).

¹⁹²“Ei ära tee kiunatas naine”: raamatu *Mehe tee neitsi juurde* rohketes võrgutusssteenides refräänina korduv lause.

Toks. Toks. Toks. Toks.

– Ta naisel on ilus hääl. Või oli. Mida? küsis Lidwell.

– Oi, see peab häälestaja olema, ütles Lydia Simonlionelile, kui esmalt nägin, unustasin ära, kui ta veel siin oli.

Ta oli ju pime, rääkis Lydia George Lidwellile, kohe kui nägin. Aga mängis nii kaunilt et lust kuulda. Imetabane kontrast: pronkslid, minakuld.

– Hõisake! hõiskas valades Ben Dollard. Laske laulu!

– Küll laseme! hõikas isa Cowley.

Prrrrrr.

Mul on tunne, et ma pean...

Toks. Toks. Toks. Toks. Toks.

– Igatahes, ütles härra Dedalus peata sardiini jõllitades.

Võileivakupli all lamas leivast surnuraamil üks viimane, üks ainuke, viimne sardiin suvest. Bloom üksi.

– Igatahes, jõllitas ta. Madalam register, omal valikul.

Toks. Toks. Toks. Toks. Toks. Toks. Toks. Toks.

Bloom möödus Barry rätsepaarist lääne pool Ormondi hotelli. Kui ma saaks. Pea kinni. Too imerohi pärasoolehädade vastu, oleks mul seda. Kakskendneli advokaati selles ühes majas. Olen nad kokku lugenud. Kohtuvaidlus. Armastage üksteist. Pär-gamenti virnade viisi. Härrad Tasku ja Varas on saanud volikirja. Goulding, Collis, Ward.

Kuid näiteks see kutt, kes suurt trummi taob. Tema kutsumus: Mickey Rooney bänd. Huvitav, kuidas see talle esimest korda pähe tuli. Istub kodus pärast seapõski kapsaga ja mõnuleb tugitoolis. Harjutab oma bändi osa. Põmm. Põmaki. Naisele teeb asi nalja. Eeslinahad. Kolgib neid elu lõpuni, siis taob pärast surmagi. Põmm. Mataki. Paistab olevat see võõra sõnaga jašmak või tähendab kismet. Saatus.

Toks. Toks. Üks mehehakatis, pime, toksukepp käes, tuli tokstokstoksides mööda Daly poe aknast, kus üks näkineid, juuksed puha voogamas (kuid tema ei saanud näha) puhus näkipahvakuid (pime ei saanud), näkineid, kõikse jahedam suitsupahv.

Muusikaiistad. Rohulible, käed merekarbiks, siis puhu. Isegi kammist ja siidpaberist võib viisi välja puhuda. Molly oma hõlsts Lääne-Lombardi tänavas, juuksed valla. Küllap iga amet soetab oma riistad, on ju? Jahimees sarvega. Hõi. Kas sul on? *Cloche. Sonnez la.* Karjane pasunaga. Politseinik vilega. Lukud ja võtmed! Korstnad puhtaks! Kella neljaks kõik korras! Magage rahus! Kõik on kadund.¹⁹³ Trumm. Põmaki. Oot. Ma tean. Heerold, pärament. Pikk John. Äratav surnudki üles. Põmm. Dignam. Vaene väike *nominedomine*. Põmm. See on muusika. Tähendab muidugi on kõik see põmm põmm põmm suurel määral see, mille kohta öeldakse *da capo*¹⁹⁴. Aga kuulda on ikkagi. Marssides taktsammu marss, taktsammu marss. Põmm.

Tõesti mul on vaja. Pfff. Vat kui ma seda kuskil banketil teeksin. Lihtsalt kombe küsimus: Pärsia šahh. Mõelge palves, poetage pisar. Igatahes pidi ta ikka tsipa tobuke olema, kui ta aru ei saanud, et see oli kuninga kapt. Sutaani sisse mässitult. Huvitav, kes see tüüp sääl haua ääres ikka oli pruunis vihmam. Oijeh, põiktänavahoor!

Räpane hoor, must madruse õlgkübar viltu peas, tuli juba päise päeva ajal auru all mööda kaldapealset härra Bloomi suunas. Mil nägi seda õrna kuju?¹⁹⁵ On jah. Ma olen nii üks. Märg öö põiktänaval. Kiim. Kes sai? Hii-haa sai ta. Siin pole tema piirkond. Mida ta endast kujutab? Loodetavasti pole tal. Tsst! Ega äriral miskit pesta. Teadsin juba Mollyt. Tegi mulle säru. Tüse daam pruunis kostüümis saab sinuga kokku. Niisugune jutt võttis kõik himu ära. Kohtumine, mille me kokku leppisime, teades küll, et me mitte kunagi, noh, vaevalt kunagi.¹⁹⁶ Liig armas, liig ligi oli kodu kallis kodu. Näeb ta mind või? Päeva ajal näeb välja kui

¹⁹³Vt märkust 21.

¹⁹⁴It k 'algusest'.

¹⁹⁵Viide Lioneli aaria algusreale ooperis *Martha*: "Kui nägin seda õrna kuju".

¹⁹⁶Sõnad "mitte kunagi, noh, vaevalt kunagi" on pärit Gilberti ja Sullivani koomilisest ooperist *Sõjalaev Pinafore* (1878; *pinafore*, ingl k 'põll'), neid laulab kapten dialoogis laeva meeskonnaga.

peletis. Nägu nagu rasvaküünal. Olgu ta neetud. Aga noh, eks ta elama pea nagu kõik teisedki. Vaatan õige, mis siin on.

Lionel Marksi antiigiäri vaateaknas nägi upsakas Henry Lionel Leopold armas Henry Flower tõsisemalt härra Leopold Bloom päevinäinud küünlajalgu ja käsiharmooniumi lekkivate ussitanud tuulekottidega. Soodus: kuus šilli. Võiks mängima õppida. Odav. Las too hoor läheb mööda. Muidugi on kõik kallis, kui seda vaja ei ole. Sellest tunneb head kaupmeest. Paneb sind ostma seda, mida ta müüa tahab. Üks mees müüs mulle rootsi žiletiaparaadi, millega ta mul habet ajas. Tahtis mu käest eraldi raha tera eest, mille ta sinna sisse pani. No nüüd läheb see hoor mööda. Kuus šilli.

Peab olema siidrist või siis ehk burgunderist.

Pronksi ligidal lähedalt kulla ligidal eemalt kõlksutasid nad oma kõlisevaid klaase, kõik, särasilmsed ja uljad, pronksi Lydia ahvatleva viimse suverooši ees, Kastilia roosi ees. Esmalt Lid, De, Cow, Ker, Doll, viiendat Lidwell, Si Dedalus, Bob Cowley, Kernan ja suur Ben Dollard.

Toks. Nooruk sisenes Ormondi tühja halli.

Bloom silmitses Lionel Marksi vaateaknas vaprast kangelase pilti. Robert Emmeti viimased sõnad.¹⁹⁷ Seitse viimast sõna ristilt. Meyerbeeri oma on see.¹⁹⁸

– Õiged mehed nagu teie, mehed.

– Just nii, Ben.

– Tõstavad koos meiega oma klaasi.

Nad tõstsidki.

Kilks. Kõlks.

Toks. Silmitu mehehakatis seisis uksele. Pronksi ta ei näinud. Kulda ta ei näinud. Ega Ben'i ega Bob'i ega Tom'i ega Si'd ega

¹⁹⁷Kohtus surma mõistetuna lõpetas Emmet oma kõne sõnadega: "Kui minu kodumaa asub oma kohale kõigi maailma riikide seas, siis ja alles siis võib mu epitaafi kirjutada. Minu poolest on kõik."

¹⁹⁸Jeesuse viimastele ristil öeldud sõnadele on muusikat kirjutanud mitu heliloojat, kuid Giacomo Meyerbeer (1791–1864) mitte.

George'i ega kannusid ega Richiet ega Pat'i. Hii-hii-haa-haa. Ei näinud ta.

Meribloom, rääsibloom vaatas viimaseid sõnu. Tasa. *Kui minu kodumaa asub oma kohale kõigi.*

Prrrr.

Peab olema bur.

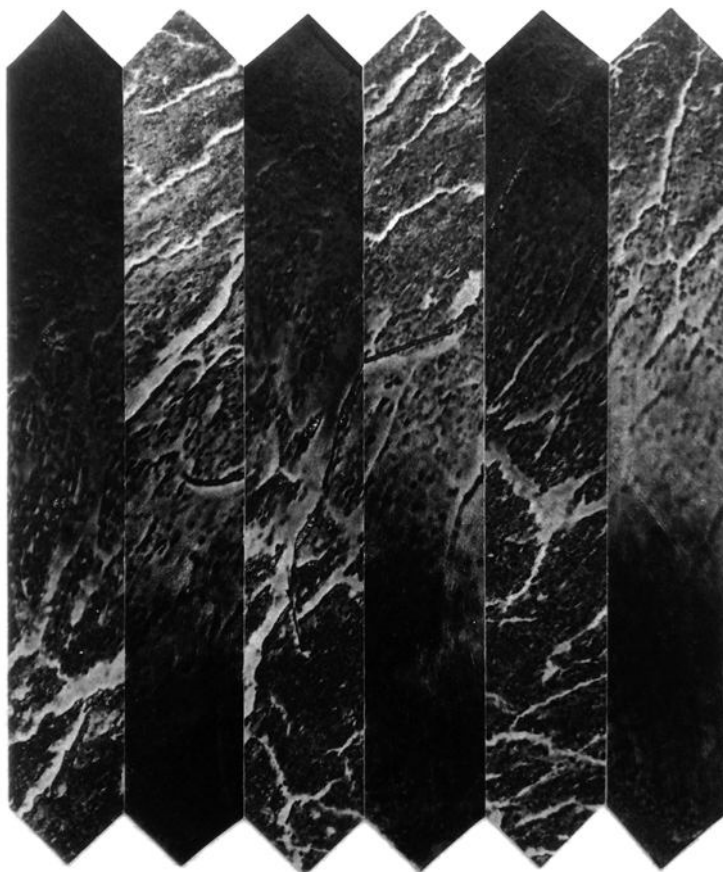
Fff! Ooh. Rrrr.

Maailma riikide seas. Taga pole enam kedagi. Hoor on möödas. *Siis ja alles siis.* Tramm. Kriiks kriiks kriiks. Hea võimal. Tulebki. Kriiksadikriikskriiks. Kindla pääle on see burgunderist. Jah. Üks, kaks. *Võib mu epitaafi.* Kriiiiiii. *Kirjutada. See on minu poolt.*

Ppprrpffrrppfff.

Kõik.

JAMES JOYCE (1882–1941), Iiri kirjanik.

HELEN TAGO. Järelelu nr 11 (2020)

ABSTRACTS

HANNES VALLIKIVI. A tireless workman: Jüri Uluots in his contemporaries' memoirs

Jüri Uluots is one of the most often mentioned statesmen in Estonian memoirs. Leaving aside the statements about Uluots' historical roles — that he was discussed as a potential candidate for state elder (president) by the Union of Participants in the Estonian War of Independence in 1934; he was a negotiator with the Soviet Union over military bases in 1939, prime minister in 1939–1940 and a supporter of mobilisation in 1944 — what remains are a number of descriptions of Uluots' character, habits and behaviour, jokes and stories told about him, and assessments of him by his contemporaries. The descriptions and the character traits on which these assessments are based largely coincide.

The portrait of Jüri Uluots, sketched from over 30 sources, shows that he was very hard-working, had a good memory, was conservative, thorough and even pedantic. At the same time, he was benevolent and did not lack a sense of humour, albeit a dry one. According to the descriptions, Uluots could be depicted as an introvert by personality, who was excellent at public speaking when necessary, but who did not enjoy manipulating or managing people. Politics was not his element, yet he was socially and politically active throughout his life. As a politician, Uluots was cautious and avoided confrontation. These traits, and his developing illness, have given rise to criticism that, during a very difficult period in Estonian history during the Second World War, Uluots was a bland figure, and his actions were hesitant. The best qualities of his character came to the fore in the drafting of the Estonian constitution when he tried to find compromises between different political forces and ideologies. (Auth.)

ENE-MARGIT TIIT. How many Estonians are there in the world? Part II

The number of all Estonians living in the world at present consists of two components — the number of Estonians in Estonia and the number of Estonians outside Estonia. Data on the population of Estonia are known from censuses, and it is also clear how many ethnic Estonians live in Estonia (according to their self-appraisal). It is, however, much more difficult to establish the number of Estonians living elsewhere in the world. The first concern is how to define an Estonian at all — there is a number of (mutually related) features which connect people with their nation and state. The most essential of them is ethnicity which is determined by self-appraisal and related to descent, in the case of Estonians also essentially to the mother tongue. Another significant feature is internationally applicable citizenship. For Estonians living abroad, several characteristics are used to define ethnicity, and, therefore, the data of different sources are not well comparable. The greatest discrepancies concern the countries to which Estonians have emigrated long ago, during World War II or even in the 19th century.

For the current article, data have been collected from different sources about a great part of countries of the world to find the number of Estonians in them and, in conclusion, to provide an estimation of the number of Estonians in the world. (Auth.)

WIMBERG. Pieces of Livonian poetry 1513–1726 (translated and transpoeticised)

DAVID J. CHALMERS. Two-dimensional semantics

David Chalmers' influential paper presents a framework of two-dimensional semantics for understanding the nature of meaning and reference. Two-dimensional approaches to semantics recognize two distinct "dimensions" of meaning in linguistic items. Chalmers begins by providing an overview of

approaches that incorporate two dimensions only for specific types of expressions, such as indexicals in David Kaplan's case. He then introduces a two-dimensional framework that differentiates between two dimensions of meaning in every expression token: the "primary intension" and the "secondary intension."

The primary intension of an expression token refers to a function that maps a scenario within a particular possible world considered as actual to extensions. For example, if we consider the term "water" in our actual world, its primary intension refers to H_2O . However, there is an epistemic possibility that our current scientific understanding of the clear drinkable liquid called "water" is mistaken, and its molecular structure is actually not H_2O but XYZ. In that case, the primary intension of "water" refers to XYZ. In contrast, the secondary intension of an expression token refers to a function from possible worlds considered as counterfactual to extensions. In the case where "water" actually refers to H_2O , its secondary intension picks out H_2O in all possible worlds, even in those counterfactual worlds where the analogous clear drinkable liquid is not H_2O but XYZ.

Chalmers argues that two-dimensional semantics offers a unified analysis of necessary a posteriori truths and contingent a priori truths, which traditional theories of meaning struggle to accommodate. In two-dimensional semantics, a sentence is necessary a posteriori if and only if it has a contingent primary intension but a necessary secondary intension. For instance, the statement "water is H_2O " can be considered a necessary a posteriori truth because both "water" and " H_2O " have the same secondary intension (picking out H_2O in all possible worlds), but it is an actual empirical discovery that water is H_2O (it has a contingent primary intension). Similarly, a statement is contingent a priori if its primary intension is true in all scenarios but its secondary intension is not true in all possible worlds. An example of such a statement is "I'm here now".

An important characteristic of two-dimensionalism is its strong and general connection between primary intensions

and apriority. A sentence token S is considered a priori (epistemically necessary) if and only if the primary intension of S is true in all scenarios. Different accounts of two-dimensionalism primarily differ in how they elaborate on primary intensions, possible worlds, and scenarios. Chalmers introduces his own framework called epistemic two-dimensionalism, in which primary intensions are characterized epistemically. The value of an expression's primary intension in a scenario reflects a speaker's rational judgments involving the expression, given that the epistemic possibility in question actually obtains. For example, although it is not a priori ruled out that water is not H_2O , based on the actual available information, it is rational to endorse that water is H_2O , and thus the primary intension of this claim in our scenario is true. (Transl.)

JAMES JOYCE. *Ulysses*. Ch. 11: Sirens

*In *Odyssey*, Odysseus was warned against the sirens' irresistible song by Circe when the man finally left Circe's island. In this chapter, the two sirens are two barmaids of the Ormond hotel who attempt to entice the customers but pose no threat to Bloom. However, a lot of singing is going on in the music salon of the hotel — the entire chapter is devoted to music in the form of quotations and allusions. In its structure, the chapter also resembles a piece of music, particularly a fugue. For introduction, there are a few pages of motifs which keep repeating in the following text — they open up and are connected into a whole. (Transl.)*

AUTHORS

DAVID JOHN CHALMERS PhD (1966), Australian philosopher, professor of philosophy and neural science and co-director of the Center for Mind, Brain and Consciousness at New York University

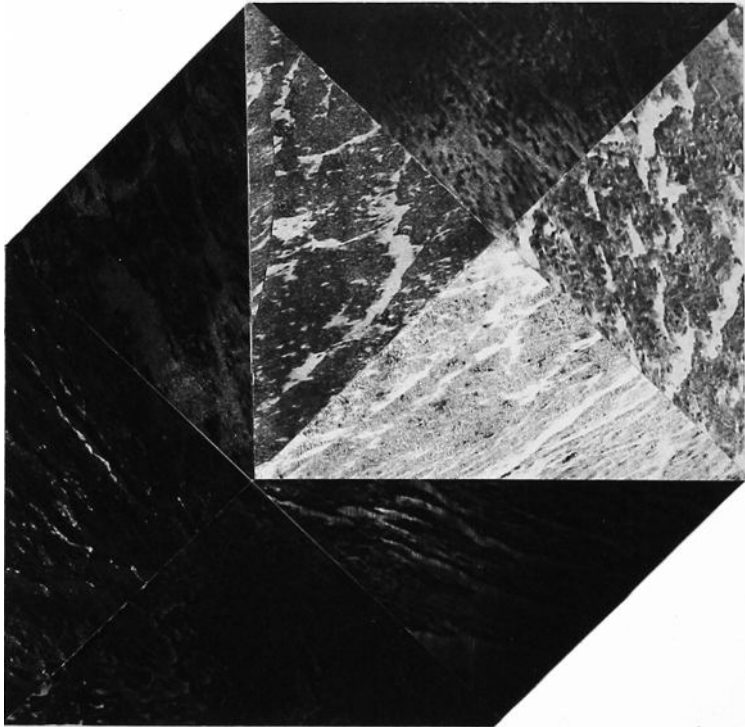
JAMES JOYCE (1882–1941), Irish writer

HELEN TAGO (1980), Estonian artist

ENE-MARGIT TIIT PhD (1934), principal methodologist at Statistics Estonia, emeritus professor of the University of Tartu

HANNES VALLIKIVI MA (1974), junior research fellow in public law at the School of Law, University of Tartu

WIMBERG (1979), Estonian writer and scriptwriter

HELEN TAGO. Järelelu nr 32 (2019)